

॥ श्रीः ॥

ज्ञानमुक्तावली—४६

॥ न्याय-भास्करः ॥

—ॐ नमः—

महीशूरपुरनिवासिना

श्रीशैलानन्तपूरुपवंश्येन विदुषा परेण

भीमर्-अनन्ताचार्येण विरचितः,

—ॐ नमः—

श्रीकाञ्ची-प्रतिवादिभयङ्कर-अनन्ताचार्येण

संशोधितः,

श्रीसुदर्शनमुद्राक्षरशालापाममुद्यत ।

१९२४.

श्रीकाञ्ची ।

इदानीमेतन्मूल्याम्-१-८-०

—ॐ नमः—

Saith.amukthavath 46

NYAYABHASKARA

by

T. A. Anandalwar Sastr

Edited by

PRATIVADIBHAYANKAR ANANTACHARYA

Printed at

SRI SUDARSANA PRESS

CONJEEVERAM

1924

(Copy Right Registered)

Price Rs. 2-0

विषयसूची ।

पृष्ठसंख्या ।

१. पक्षताविच्छेदकनिर्वचनभङ्ग.	२
२. सदसद्विलक्षणत्वरूपमिथ्यात्वभङ्ग	३०
३. प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वभङ्ग	४१
४. ज्ञाननिवर्त्यत्वरूपमिथ्यात्वभङ्ग	७५
५. स्वात्यन्ताभावाधिकरण एव प्रतीयमानत्वरूपमिथ्यात्वभङ्ग	१०२
६. सद्भिविस्तृत्वरूपमिथ्यात्वभङ्ग	१०७
७. सामान्यतो मिथ्यात्वभङ्ग	११०
८. दृश्यत्वभङ्ग	११५
९. जडत्वभङ्ग	१४०
१०. परिच्छिन्नत्वभङ्ग	१४९
११. अशित्वहेतुभङ्ग	१५७
१२. निरुपाधिकत्वभङ्ग	१६५

॥ श्री ॥

॥ प्रस्तावना ॥

— १७४५—

भन्धस्यास्य कर्ता श्रीमाननन्तार्थवर्धः श्रीमन्महीशूरराज्यान्तर्गत श्रीम-
ण्डयनामाग्रहाराभिजनस्य कौशिकान्वयवार्थीन्द्रोर्महामाष्योपपदश्रीशिक्षलाचार्य
स्य धीशद्विवासिन औरसः पुत्रः, मण्डयाग्रहाराभिजनस्य श्रीयदुगिरिनिवा
सिनो भास्त्राजश्रीमदनन्तपूरुषाचार्यवंशावतंसस्य श्रीवेङ्कटार्यगुरोर्देवि-
मस्तुतश्च ।

१७४५ तमे शकाब्दे स्वमानुसंवत्सरे मीनमासे आश्वेपाख्यनक्षत्रे
(१८२२ तमस्य ख्रिस्ताब्दस्य एप्रिल्मासे) श्रीयदुगिरावस्याचार्यस्य ज-
न्माभूत् । पितुरयं द्वितीयः पुत्रः । अदिशेषस्य प्रसादेनाऽयमजायतेति
नामास्य तन्नाम्नाऽक्रियताऽनन्तार्थ इति ।

शिशोरस्य सर्वलक्षणसम्पन्नतामवलोक्य, लोकोपकारम्भद्धान्तर्गतेन
करिष्यमाणं यशश्च सुमहदस्य लोकावेस्तृतं मावि पश्यन्ती मातामहास्य
ज्योतिर्मतीलतातिलदानेन भेषाभिवृद्धिमापादितवतीति लोकवादः ।

यथाकालमुपनयनान्तसंस्कारैस्संस्कृतोयं जनकपितुरेव सकाशे साङ्गं
वेवं साहित्यशास्त्रज्ञाऽऽपधदशवयोऽधीत्य षोडशे वयसि कृतपाणिग्रहण शशा
क्षान्धासाय महीशूरपुरी प्रापितोभूत्पित्रा । अनेनैव कालेन साम्प्रदायिकमव-
न्धावधयनमप्यनेन समापितमभूत् । सुगृहीतनामधेयस्य विदुषां वरेण्यस्य
श्रीगुल्लीवाल्माचार्यस्य सकाशे न्यायमीमांसादिशास्त्राण्यभ्यस्य स्वप्रतिभाविशे-
षेण स्वगुरुनपि विस्मापयतिस्माऽयम् । एवमध्ययनेन पद्वत्सरान्महीशूरपुर्या
मुपित्वा श्रीमदवाट्टि प्रतिनिवृत्त स्वजनकस्य श्रीमहाभाष्यसिद्धान्ताचार्यस्य
सकाश एव श्रीभाष्यभगवद्विषयादिग्रन्थाध्ययनमकरोत् ।

एकदा च श्रीबहुगिरिसिम्पत्कुमारनिदामण्डेत्तावे तत्रत्यगार्थं मग
वस्तश्रिधौ पठ्यमानदर्शार्णका आकर्ण्य, भगवत्प्रेरित इव ततोपि रमणीय
तरां सरलपदगुम्फितां शब्दार्थालङ्कारमण्डितां तदनुगुणपद्यसमलङ्कृतां चू-
र्णिकावलीं सद्य एव निर्गम्य सविदितान् भक्तजनान् समनोपयत् ।

अत्रान्तरे चास्य वैदुषीमन्यादृशीमाकर्ण्य जैनाः कविदेनं महीशूरा
पयान्तर्गत-श्रवणवेळगोळप्रान्तस्थे जैनमठे स्वगुणे. पाठनाम ससम्मानमनय
श्रवासर्यश्च तत्र । तत्रायं जैनगुरोर्ब्रह्मरूपिणित्तान्यस्य साहित्यन्यायादिना
स्रगठनवचनं कुर्वन्स्मरप्रयमवसत् । तस्मिन्नेव समये रमपुरळीधर—युव
लयातन्दमरन्द-कृष्णराजकलेदयाम्यानलङ्कारप्रस्थान्धरवयदयमिति किं
यदन्ती, ये चाद्याऽपूर्णा एवोपलभ्यन्ते । जैनगुणेः पाठने प्रवृत्तेः तत्त
सरस्वतीमण्डारस्थान् सौगतार्हतादिमतग्रन्थानवलोकयन् तेष्वपि महत्पाठवं
समपादयत् ।

अथ कदाचिच्छ्रीसम्पत्कुमारमहोत्सवसमये वादवादिमागतोयम्,
श्रीऋषाणगरमतीरे श्रीगजेन्द्रवरमण्डपे भगवति सम्पत्कुमारे यवनिकाम्पसार्था
ऽन्तर्निष्ठति, श्रीमहीशूरपुरादागतं श्रीमत्समहसेत्यादिविरुद्धाकृतं परकालमठा
धिपतिं श्रीश्रीनिवासब्रह्मतन्त्रयनीश्वर सपरिवारं यवनिकाया बहिरुपविष्टं
स्वास्थानपण्डितान्वेदान्तवाच्यार्थविचारे प्रवर्तयन्तं स्वोपन्यस्तस्य पूर्वपक्ष-
भ्योत्तरं ततः प्रतीक्षमाणमवलोक्य, सविनयमुपकृत्य सन्निपातुपविष्टस्तदाक-
र्णनकुन्दली तृष्णीभूतोभवत् स्वास्थानपण्डितेर्दधान्युपसृज्याकर्ण्योसन्नुष्ट
इव स्थिते मठाधिपतौ तस्मिन्, सत्यामाज्यामह भिक्षुद्विज्ञापयाम्युत्तरमिति
यिज्ञापयन्, तेन दत्ताभ्यनुज्ञः, पूर्वपक्षं युवादपूर्वकं सुसङ्गतमुत्तरं गुधीरयुप-
न्यस्य समतोपयचतिराजं तम् । अत्रास्य वैदुषीमन्यादृशीमालोक्य सन्नुष्ट
स्तस्मिन्पुत्रयुवा स्वास्थानपण्डितेः प्वन्यतमत्वेन न्ययोजयदनयद्य महीशूर-
पुत्रीम्, राजपत्न्यां निवसतोऽस्य सप्तविंशे वयसि वर्तमानस्यापि प्रतिभाविशे-

येण वैदुष्यातिशयेन च मठीयवेद्वद्रोषां राजसभायां चान्यादृशं सामर्थ्य
प्रकटयतो महती कीर्तिः प्रचिताऽभूत् ।

अथ परकालवर्तिश्वरः परीषादिदत्तरे सह सहसा परिवारेण प्राति-
ष्ठतः यात्रार्थम् ।

१. श्रीमान् अनन्तार्यः ।
२. " अ. अण्णजराचार्यः ।
३. " स्याद्रि. श्रीनिवासाचार्यः ।
४. " सज्जयाचार्यः ।
५. " औ. राधवाचार्यः ।
६. " मडकश्रीरियं. अय्यङ्गार्यः ।

इत्यादयो विद्वांसस्तत्परिवारान्तरगता अभूवन् । क्रमेण च धारवाडनगरं प्रा-
पद्यतीश्वरः । तत्र माण्डलिकन्यायाधिकार्यभूक्लीम्यन् श्रीवेङ्कटरायः । तादा-
स्विकनियमानुसारेण श्रीमान्पण्डितश्रीरघुनाथशास्त्री न्यायाधिकरणकण्डित-
पदमलमकरोत् । अयमेव गादाधर्या न्यायरत्नाख्यव्याख्याकर्ता । प्राचीन-
शास्त्रवादकृतहर्ली स न्यायाधिकारी स्वभवने कामपि यादगोष्ठीं प्रावर्तयत् ।
बह्वध पण्डितस्तत्र सम्मिलिता अभूवन् । लक्ष्मीश्वरग्रामवासिनौ चार्ह-
वाळाचार्यपुत्रौ हयग्रीवाचार्यवाळाचार्यौ न्यायशास्त्रनिपुणौ, तथा तस्यैव
वाळाचार्यस्यानुज स्तुप्रसिद्धो धारवाडन्यायप्रधिकरणपण्डितो राघवेंद्राचार्यश्च
समायामभूवन् । प्रावर्तते च वाक्यार्थविचारो न्यायरत्नकर्त्रा रघुनाथशास्त्रिणा
सह गादाधर्या तृतीयनक्षत्रकरणे । विशिष्टान्तराघटितस्वविचारे गदाधरेण
प्रदर्शिताया बाधविशिष्टव्यभिचारेऽतिव्याघोरनवकाश इति पूर्वपक्षं प्रावर्तयत्
न्यायरत्नकर्त्रा परिष्करणपूर्वकम् । यानि वाळाचार्यपुत्रौ तु पूर्वपक्षपरिष्का-
रोयमसङ्गत इति तत्स्रण्डनमकुस्ताम् । अनन्तार्यश्च तत्स्रण्डनप्रकारमनुवाद-
पूर्वकमत्यन्तनैपुणीमन्यादृशीं प्रदर्शयन्नुपन्यस्य तदुत्तरदानाय रघुनाथशास्त्रिणे-

दत्तवान् । अनुवादप्रकारमिमं मत्स्यहृतमभूतपूर्वं श्रुत्वा सर्वेपि विस्मिता अभूवन् । स्पृतामशस्त्री च स्वपक्षसमर्थनेऽसमर्थ एवामवत् । अनन्तार्यश्च सभायामस्या विशेषतः स्तम्भानितोमूत्तरकारयतीन्द्रश्च परं प्रहृष्टः ।

अस्यामेव यात्रायां पुण्यपत्तन [पूना] प्रान्ते मोहनशास्त्री (मोहूर्-
शास्त्री) इति प्रसिद्धं पण्डितो यद्गुणि दिनान्यमन्तार्येण वादं कुर्वन्पराजि-
तोमुदिति कथयन्ति विद्वद्भिरा ।

सत्र विधवाविवाहप्रिचारप्रसङ्गे तत्प्रण्डनपरं नाचारलोचनाल्लयं यमपि
मयं विरचितवानयमाचार्यः । आन्ध्रार्थेर्मुद्रितं प्रकाशितश्चायं मयङ्गो-
ऽनन्तार्येणैव ।

किञ्च, पुण्यपत्तनप्रान्ते सन्ध्यासिना त्रिदण्डधारणम्, शिष्याशोषवर्जितं
धारणम्, तथा तप्तचक्राङ्गनं चाधिकृत्य यद्गो विवादा अभूवन् । तेषु सर्वत्र
विजयी नवजयमन्तार्यः प्रसिद्धिमान्वाह्यी प्रापत् । मोहनशास्त्रिपराजयविष-
यकां श्लोका अद्यापि परकारमठे सरक्ष्यन्त इत्यवगम्यते ।

अत्रान्तरे महीश्वराज्याधिनायेन श्रीकृष्णराजेन्द्रेण स्वपक्षेर्पूर्तिसमये
राजधान्यां सन्निधानं धार्जितं श्रीपरकालमठाधिपः प्रतिन्यवर्तत मई श्वरपूरीमा
नन्दवत्सरे सपरिवारः ।

महाराजधान्यन्तार्यस्यान्वाह्यी वैदुषीमाकर्ण्य प्रमुदितस्तु रावसभायां
विद्वन्मण्डल्यां प्रधानपदे न्यवेशयत्सम्मानम् ।

बुजिगल्लामशास्त्री नाम कश्चित्प्रसिद्धो विद्वान् सह प्लौषैर्वाचा कुर्वन्
काञ्चीपुरीं शैबवैष्णववादप्रसङ्गे नारायणशब्दस्य शिवपरतां स्थापयितुं प्रय-
तमानो “ नवकोटि ” नामकं कमप्युपन्यासं समायां कुर्वन् प्रथमरूपे-
णापि तं प्रकाश्य प्रसिद्धिं प्राप्नोदिति ममाकर्ण्य तदग्रन्थसण्डनपरं “ जल-
तत्त्वविमृषणम् ” नाम ध्रुव विरचितं, आरिवाहनदाकाब्दे १७७८ तमे
क्षेत्रपुष्यशुक्लशर्द्धस्मशुद्धेन प्रकाशयत् ।

अथ स रामशास्त्री सदीशपुरी प्राप्य राजसम्मनितस्तत्रैवावसद्विरचित
वाक्य न्यायशास्त्रसम्बद्ध सप्ततिगुणशतकोट्याख्य कमपि प्रबन्धम् । तस्य
अन्यस्य खण्डनरूप चतुर्दशतकोट्याख्य प्रबन्धमनन्तार्यो नचिरादेव व्यरच
यत् । एष स्वीयस्य प्रबन्धद्वयस्य सण्डनमनन्तार्येण कृतमवलोक्य स्वि-
न्नोपि रामशास्त्री तूष्णीम्भूत एवावर्तत ।

अथाधमाचार्यो मायावादिना प्रधानतमस्य ग्रन्थस्य ब्रह्मानन्दीयभ्या-
ख्यासहितस्याद्वैतसिद्धिनाम खण्डनरूप न्यायभास्कराख्य प्रबन्ध विरचित
वान् . १७८१ तमे शकाब्दे चेन्नपुर्यामय मुद्रित प्रकाशितश्चाप्पुद्गन्ध्राक्षरै ।
अतिगहनतर्कबहुलस्याद्वैतसिद्धिसहितब्रह्मानन्दीयस्य खण्डन रामशास्त्रिणो
महान्तगेष मन लेखमुद्यमयददिति किंवदन्ती, नचिरादेव च शास्त्री
दिवमप्यगात् ।

रामशास्त्रिणरणानन्तर तच्छिष्यास्त्वगतमन्यखण्डनकारिण आचार्यस्य
केनापि प्रकारेण परामव कर्तुं नामा महान्त प्रयत्नमारचयन् । राजसभाया
वादगोष्ठी श्रवत्य तत्रास्य परामव कर्तुकामा महाराज प्रोत्साह्य सभायामाग
मनाय राजाज्ञामनन्तार्याय प्रेरयन्तस्त्वय च बहुसंख्यास्ते कृतसङ्केता अभू-
यन् । अनन्तार्योपि राजाज्ञा मानयन् स्वप्रबन्धप्रकाशनस्य सुरामयोय प्राप्त
इति हृष्यश्च बल्लते समये सभा प्राविद्यत् ।

तैद्विसप्ततरे गणेशचतुर्थीसमये श्रीकृष्णराजेन्द्रसभाया वाक्यार्थदि
चार प्रावर्तत । तत्र कश्चिद्रामशास्त्रिशिष्यो न्यायभास्करोक्तजनार्णसज्ञतान्
साधयितुकाम कमपि पूर्वपक्षमप्रावर्तयत् । अथ तत्पक्षीय एव कोपि वि-
द्वान् स्वपाण्डित्यप्रकाशनकाम पूर्वपक्षस्यासङ्गतता समर्थयितुमारभत । एक
तयो पूर्वपक्षप्रकारसमर्थनखण्डनपरयो र्महति विवादे प्रवर्तमानेऽर्धरात्रसमये
चार्तते महाराजस्तादिवसीयसभा विसर्जयन् च प्रवर्तता विचार पुनरपी-
त्याह । परदिने च यथासमय सभा प्रावर्तत । पूर्वदिनीयविवादशेष एव

पुनरारभ्यत । बहु प्रयतमानोपि पूर्वपक्षोद्भावकम्बपक्षसमर्थनेऽसमर्थ
एवाभवत् । विद्वांसश्च तत्रस्था पूर्वपक्ष एवासन्नत इति निरधारयन् ।
महाराजोपि तमिष निर्णयमन्यथोदत्त, अनन्तार्थस्य सागर्थ्यविशेष मत्तस्तन्नि
शेषतश्च सममानयदेनम् ।

अध्यायमाचार्य श्रीमाप्योत्तसिद्धान्तसमर्थनपत्रम् बहून्व दम्न्यान्तरच
यत् । सिद्धान्तसिद्धाजनमन्य एवाम्य दृष्टिप्यन्तिम इत्यवगम्यते, यतोऽयमपूर्ण
एवोपलभ्यते । बह्वक्ष शिष्या अन्यामवन् ।

इत्थं सुमहतीं मया प्राप्य, महाराजसभाया महत्पठं प्राप्य बह्वक्ष
दम्न्यान्तरच श्रीविष्णवसिद्धान्तस्य महात्त प्रचारमाधाय, लोकेशकार सुबहु
दृष्ट्वा, चत्वारिंशे षवासी रषिसेद्वारिसवत्सरे ज्येष्ठमुक्चतुर्दश्या पर पद
प्रायात् ।

- १ अस्य शिष्येषु सर्वप्रथम श्री उ शुद्धसत्त रामानुजाचार्य ।
अयमेव महानुभावसन्न्यामाश्रम परिगृह्य पुळियडगुडिनीयूर
इति प्रसिद्धि प्राप्तो योगिवरोभूत् ।
- २ श्रीरक्तम्—उच्छ्रंतिस्वाभी,
- ३ मधुरै—रामस्वाध्यायज्ञार्थ
- ४ मामण्डूर—विनयराचवाचार्य,
५. कार्ष्णाक्ष—रामानुजाचार्य,
- ६ चेन्नमनुज—श्रीरक्तचार्य,
- ७ नवीन—दृष्ट्याचार्य,
- ८ नवीन—रामानुजाचार्य, धर्माधिकारी वर्तमान ।

एवमन्ये च बहवश्शिष्या अस्यामवन् ।

नारदस्य कोप्यौरस पुत्र, एका कन्याऽस्य प्रतिपात्रमभूत् । पर-
मपदयत्रासमये गर्भिण्यास्तस्या भावी पुत्र एवाचार्येण पुत्रत्वेन मन्तसि चि—
न्ति, पञ्चतन्त्रोक्तो दक्षपुत्रत्वेनाऽनन्तर्यो नामाऽद्य चेत्तपुत्र्यं वर्तते ।

अनेन गुरुवरेण प्रणीतेषु ग्रन्थेष्वप्यवदेते मुद्रिताः—

१. णत्वतत्त्वविभूषणम्, शा-श १७७८ आन्ध्राक्षरैर्मुद्रितः ।
२. शतकोटिल्लण्डनम्, [१८१५]
३. न्यायभास्करः, चैतन्यया शा-श १७८१ (आं) महीशूरपुर्यां शा-श
४. आचारलोकनम्, विभवाविवाहल्लण्डनरूपम् ।
५. शास्त्रारम्भसमर्थनम् । नागराक्षरैः
६. सगासवादः ।
७. विषयतावादः ।
८. ब्रह्मपदशक्तिवादः ।
९. शास्त्रैक्यवादः ।
१०. मोक्षकारणतावादः ।
११. निर्विशेषप्रमाणन्युदासः ।
१२. संविज्ञानात्वसमर्थनम् ।
१३. ज्ञानमात्रार्थवादः ।
१४. ब्रह्मलक्षणवादः ।
१५. ईक्षत्वधिकरणविचारः ।
१६. प्रतिज्ञावादः ।
१७. आकाशाधिकरणविचारः ।
१८. र्थभाष्यभाषाङ्कुरः ।
१९. लघुसामानाधिकरण्यवादः ।
२०. गुरुसागानाधिकरण्यवादः ।
२१. शरीरवादः ।
२२. सिद्धान्तसिद्धाञ्जनम् ।
२३. विधिसुधाकरः ।
२४. सुदर्शनसुरद्रुमः ।

२५. भेदवादः ।

२६. तत्कृतुन्यायविचारः ।

२७. दृढत्वानुमाननिरासः ।

[अमुद्रितास्तु—रसपुरञ्जीपरः, कुवल्यानन्दमकरन्दः, कृष्णराज
कलोदयः, जूर्णिकाः, इत्यादयः ।

न्यायभास्करप्रबोधमान्नाशरैर्द्विमुद्रितोप्यमुद्रितबहुल एवासीदिति,
वेदनागणशैर्मुद्रणमारभ्यताऽस्माभिः । अन्यकर्तुरसहस्रलिखिते पुस्तके
मुद्रितपुस्तकेऽनुपलब्धानि अनिचनात्पुस्तकानि वाक्याभ्यासन्, तानि च
श्रीपदुगिरिकृतवासेन श्रीचैकुण्ठवासिना विद्वद्वरेण स्वानीकं श्री. कुप्पमय्य
ज्ञायेंग सम्पादितान्यस्मभ्यं दत्तानि मध्येमध्ये संयोजितानि सन्त्येति वि
शेषोऽयमस्य मुद्रणस्य । तैश्च वाक्यैस्संयोजितैर्वहचक्षुश्च विचारिता भव-
न्तीति तेषां संयोजनं प्रयत्नेनाकार्षस्माभिः ।

अन्यकर्तुरनन्तार्यस्यचित्रमस्माभिर्वैद्वत्कृतुनगरवासिना कश्चिदसिंहम
अन्यकर्तृभागेनेपेन आशुक्रविना विदुषा नरसिंहार्येण लिखितद्विस्तृताक्षरि
त्रात्संगृहीतमिति सकार्तृत्वं प्रकाशयाम ।

अन्यकर्तृताचार्यस्य छायाचित्रमस्माभिस्तत्पुत्रस्य चैत्रपुरीवासिनोऽन
न्तार्यस्य सक्कन्नरत्नास्यमिति तस्योपेकारं चिरं स्मरिष्याम ।

इति—सम्पादकः ।

श्रीरस्तु ।

श्रीहयग्रीवाय नमः ।

शास्त्रमुक्तावली ।

न्यायभास्करः ।

कला काचित्कान्त्या बलदरुचिमालासङ्घरी
जगज्जन्मस्थेमरलयमयस्त्रीलाद्भुतरसा ।
श्रुतिश्रेणीसिद्धा निखिलगुणरत्नाकरतया
यदुष्मादृक्कागे विलसति जनन्या निजगताम् ॥

यद्वद्रीक्ष्यताद्कुरप्रतिस्तराम्बलोरुक्लोलिनी
ससाराजलतापलोपकलने प्रादि समादौकताम् ।

यत्नेन्द्रादिमुखावली परिलसत्पाथोज्जमालायते
निजा तत्र च वज्रमौळिविततिर्हसप्रपञ्चायते ॥

फलक्षजलधिरुन्यापद्पाथोरुहाभ्या
सुरपतिमकुदोद्यत्कान्तिकिजलिकताभ्याम् ।

अनवरतश्रुताभ्याम्भृक्ष वाण्या पुराण्या
परमिह भुवनानाम्भक्ष नैव जाने ॥

निगमान्तजलविचन्द्रो निर्भलगुणनिखलक्षमणमुनीन्द्र ।
दद्याच्छुभान्यतन्द्रो निम्तुलमहिमा दयासान्द्र ॥

अरन्ध्रसद्भूतमणीमनःतगुणगुम्भिताम् ।

अपूर्वमाल्य मन्येह पूर्वाचार्यपरम्पराम् ॥

शेषायवेशनार्थीन्दुरनन्ताचार्यकोविद ।

करोति विदुषा प्रीत्यै कुतुहलान्यायगाम्भ्रम् ॥

अप्रवृत्तवादिनो वदन्ति—अनुमानागमादिभिर्ज्ञानो भिन्नात्वं सिध्यतीति ।
 तत्रादौ केचिद्विप्रतिपत्तिं प्रदर्शयन्ति “ब्रह्मप्रमातिरिक्तानाव्यये सति सत्त्वेन
 प्रतीत्यहं चिद्धिन प्रतिपत्तोपायैः त्रैकात्म्यनिषेधप्रतिगोष्ठी नवा, पारमार्थ
 कत्वाकारेणोक्तनिषेधप्रतिगोष्ठी नवा” इति, तद्विदमयुक्तम्, सप्रयस्य ५५
 सत्त्वभावेन सिध्याविषयानिरहविशिष्टसिध्यामात्रेण पक्षतारणेन सशय
 सम्पादकविप्रतिपत्तेरनुपपत्त्यात् । यत्तु “विप्रतिपत्तिजन्मसशयस्य वृत्तस
 नीयतया विचारात्तत्त्वज्ञानस्यकृता, व्युत्सनीयतया विचारात्तत्त्वं च
 विचारसाध्याभावप्रतियोगितया विचारात्तत्त्वम् ; विचारप्रवृत्तुपपुक्तसशया
 भावरूपफलज्ञानस्य विशेषज्ञानविषया कारणज्ञाने विषयत्वमिति यानत् ;
 तथाच विप्रतिपत्तिवाक्यस्यसशये ज्ञाने सन्देहीत्याकारेण सप्रयत्ननिषे-
 धज्ञानेन सप्रयत्नमात्ररूपफलज्ञानार्थनिष्ठया विचारे प्रवृत्तिरित्येवरीत्या
 विचारे विप्रतिपत्तेरभ्योगः ; नच प्राचीनमते विप्रतिपत्तिवाक्यस्य सप्त-
 यागरुद्यान्द्गोचहेतुत्वेपि प्रत्यक्षस्यैव सशयत्वमिति नवीनमतं स्वपटक
 पदज्ञानजन्यकोट्युपस्थितिद्वारा तद्वक्तव्यं सशयहेतुत्वेपि वादिनो निश्चय
 फले तद्वारणत्वं सशयो न जायते इति नदृष्टाया फलीनूतसशया
 भावप्रतिपत्तिविशेषज्ञानानिर्वाह इति वाच्यम् — तद्वद्व्या सशयकारण-
 स्वादिरूपेण ज्ञाना विप्रतिपत्तिस्तद्वय स्मारयति, ययोमसम्बन्ध पूर्व
 गृहीतस्तयोरेकज्ञानमापरम्भारत्वात्, तदा स्पर्णरूपसशयज्ञानमप्या
 दन्तया विप्रतिपत्तेरभ्योगः” इति,—तत्र, अभावबुद्धौ प्रतियोगिज्ञानमात्रस्य
 कारणत्वेन विप्रतिपत्तिं विना सशयानुत्पत्तेस्तत्त्वज्ञानसम्भवेपि तद्विषयकपरोक्ष
 ज्ञानादेव सशयभावानुरूपफलज्ञानसम्भवेन प्रवृत्त्युपपत्तिः । नच सशयविषयक
 परोक्षज्ञानस्य वारणभावप्रसम्भवः । मध्यम्यज्ञानादिना सन्नूलसमयानु
 मानसम्भवान् । एव ‘व्युत्सनीयतये त्यन्येष्टताच्छ्रेष्ठज्ञेयुतभेदप्रतियोगितये
 त्वर्थः, सप्रयत्नविन्ध्या ज्ञानस्य हीष्टतावच्छेदकम् । तत्प्रकारकान्त्यो,
 करीत्या विप्रतिपत्त्यर्थी सप्रयत्नसत्तात्तदावश्यवने नि गुरुचन्द्रिहोक्तमपि
 परान्तम्, उक्तरीत्या सशयानुपपत्त्याज्ञानादेवोत्पत्तेः ।

विगतमिथ्या दृश्यत्वाज्जहत्वात्परिच्छिन्नत्वाच्चुक्तिरूप्यमिति तावन्मिथ्यात्वसावकमनुमानम् । तत्र च विगतमिति पक्षग्रहणमयुक्तम्, विगतत्वस्य सशयविषयत्वरूपस्य विषयतासम्बन्धेन 'सशयरूपस्य वा पक्षतावच्छेदकत्वे अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वे ब्रह्मतुच्छयोर्वापत् । विषयत्वमात्रस्य पक्षतावच्छेदकत्वसम्भवे तत्र सशयनिरूपितत्वविशेषणस्य व्यर्थत्वात् । विषयतासम्बन्धेन सशयस्य पक्षतावच्छेदकताकल्पे सशयत्वयदङ्गज्ञानत्वातिरिक्तभागवैयर्थ्याच्च । अत एव सामानाधिकरण्येन साध्यतापक्षोपि निरस्तः ।

यत्तु " निमतपरं निमित्तविशेषविषयतावच्छेदकावच्छिन्नपरम् । तथा च निमित्तविशेषविषयतावच्छेदकीभूतं ब्रह्मप्रमातिरिक्तावाध्यत्वे सति सत्तादात्म्यवस्थे सति चिद्विस्तारमेव पक्षतावच्छेदकम् । अत्र बाधच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वे सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धावपि सिद्धसाधनमिति मते शुक्तिरूप्यादी तद्वारण्याय प्रथमं सत्यन्तम् । तुच्छे बाधवारणाय द्वितीयं सत्यन्तम् । ब्रह्मणि बाधवारण्याय विशेष्यम् । उक्तं हि श्रीभित्तिटीकायाम् ' अत एवातिप्राचीना अवच्छेदकावच्छेदेनानुमितावप्यस्तसिद्धसाधनस्य दोषत्वमङ्गीकुर्वन्तो ध्वनिव्यावर्तनाय शब्दानित्यतानुमाने वर्णात्मकत्वं पक्षे निवेशयन्ती ' ति । यद्ये च पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वे सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धा न सिद्धसाधनमिति नव्यमतमादियते, तदा, तथोद्देश्यताया ब्रह्मप्रमातिरिक्तत्वादि प्रथमविशेषण नोपादेयम्, इतरविशेषणद्वयं तु तुच्छे ब्रह्मणि च बाधवारणायोपादेयमेव । सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वे तु ब्रह्मप्रमातिरिक्तावाध्यत्वमेकमेव पक्षविशेषणम् । " इति — तत्र, प्रपञ्चसत्यत्वादिभिः कैरप्यनिर्वचनीयस्य शुक्तिरूप्यस्योत्पत्त्यनभ्युपगमेन सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वेपि सिद्धसाधनानवतारेण प्रथमविशेषणवैयर्थ्यात् । भट्टभास्करादिभिर्दशुक्तो सत्यस्यैव रजतस्योत्पत्तिस्वीकारेण

तन्मते मिथ्यात्वासिद्ध्या सिद्धमाधनानवतारान् । वादिरित्या सिद्धसाधनस्य
दोषत्वे अनुमानमात्रोच्छेदाभावात् प्रतिवादिमत एव तस्य वक्तव्यत्वात् ।

यदपि “मद्व्याम्बरानुवायिना केन चिदादि तस्य मिथ्यात्वमुच्यते तदा
तेन सह विवाददत्ताया तादृशविशेषण सार्थकम् ; यद्वा शुक्तिरूप्यमि-
थ्यात्ववादिनो भट्टभास्करानुवायिन कस्यचिदमात्रेण न क्षतिः, ये सर्व
मेव सत्यमिति वदन्ति तान्प्रति दृष्टान्तमिदमर्थं शुक्तिरूप्ये मिथ्या
त्वं प्रथम प्रस्ताव्य तद्विशेषे मिथ्यात्वमुक्तानुमानेन साधनीयमिति शुक्ति
रूप्ये सिद्धसाधन म्यादिति तद्विरुद्धयोक्तविशेषण सार्थकम् ।” इति; तत्र,
कंचन वादिन प्रकल्प्य प्रकल्पितवादिमते सिद्धमाधनवारकतयोक्तविशेषण
सार्थक्ये ब्रह्मप्रमातिरिक्ताया यन्तमिव्याभूतरजतवादिनोपि कस्यनमम्भ
वेन तन्मते सिद्धसाधनवारणार्थं विशेषणान्तरदानप्रसङ्गेनानवस्थानात् ;
तादृशविशेषणान्तरविशिष्टमपि मिथ्याभूतरजतस्य केन चिन्मतेन
वादिनाङ्गीकाररूपेण सम्भवात् । यद्वेत्वादिना सार्थक्योपपन्नद्वयमुपपन्नम्,
प्रातिनासिकस्य चिद्वेदस्य ब्रह्मस्यसि सम्भवेन स्वसमानमत्ताकचिद्वेदस्य
स्यैव चिद्विषयत्वमित्यनेन विद्वद्ब्रह्मस्य प्रातिनासिकेपि चिद्वेदस्य
व्यावहारिकत्वेन स्वसमानमत्ताकचिद्वेदस्वरूपपक्षतावच्छेदकान्तराभा
वादेव तद्वारणम् । अभ्यस्यार्थिकरणस्वरूपतापक्षे सिद्धसाधनसम्भवेदि
द्व रजत ब्रह्मप्रमातिरिक्तावाध्यमिति अमे तादृशवाध्यत्वविशिष्टरजत
स्यैवानिवर्चनीयमोत्पत्त्या उक्तविशेषणेन तादृशरजतवारणदुक्तसिद्धसाध
नस्य दुर्वारता । नचोक्तअमे तादृशवाध्यत्वविशिष्टस्य शुक्लपदेरेव तादा
रभ्येन भान् नतु विशिष्टरजतत्वमिति नोक्तदोष इति बान्धव, ‘अन्योन्य
मित्रन्योन्यात्मभूतामन्योन्यमर्माध्यास्ये’ त्यध्यासमाश्रयित्या तादात्म्येन
धर्मध्यासरूपे धर्मगतार्थाध्यासस्यापि भवद्विगुणगतत्वेन तादृश
वाध्यस्य तादात्म्येनाभावे तादृशवाध्यत्वसंसर्गस्याप्यध्यासावश्यकतया
उक्तविशेषणेन तादृशरजतवारणम् । नचेद रजत ब्रह्मप्रमातिरिक्ता

वाच्यमिति भ्रमन्यापरोक्षत्वासम्भवात्परोक्षत्वमेव वाच्यम्, तथाच परोक्षे
 अन्यथाख्यातेरेव स्वीकारात्तादृशप्रतिभासिद्वानङ्गीकाराजोच्यतिप्रसाधना
 वक्रात् इति वाच्यम् ; परोक्षे अन्यथाख्यातिस्वीकारे तादृशान्यथाख्याति
 निरूपितविषयताना चित्तादात्म्यरूपाणा विश्लेष्यतत्प्रकारत्वरूपस्यासम्भ
 वात् । तदि भवद्भिर्विश्लेष्यतात्वप्रकारतत्तादिकं तार्किकदिगन्तं इत्याहण्डो
 पाधिरूपदन्वुपगम्यते, परम्परावच्छेद्यावच्छेदकमावापत्तचित्तादात्म्यानामेव
 प्रकारताविश्लेष्यतदिरूपस्यात् । तथाहि— एकस्यां सर्वदृश्यतादात्म्यापन्न
 चिद्वस्तौ शुक्त्यादितादात्म्यावच्छेदेन रजतादितादात्म्य घटादितादा-
 म्यावच्छेदेन तदभावश्च वर्तते, वृक्षे अमृताजवच्छेदेन सयोगतदभाव
 यत्, अग्रे वृक्षसयोगीत्यामावच्छेदेन वृक्षे सयोगानुभववदिदं रजत जा-
 नानास्फुनभवेन इदचित्तादात्म्यावच्छेदेन रजतचित्तादात्म्यगत्वात् ; तत्रा
 वच्छेदकीभूतचित्तादात्म्य विज्ञेयता, अवच्छेद्यचित्तादात्म्य च प्रकारेति
 भवत्सिद्धान्तात् । परोक्षे अन्यथाख्यातिस्वीकारे इदो बह्निमानित्यनुमिते-
 र्द्दविश्लेष्यावावच्छिन्नजह्निप्रकारताकृत्यानुपपत्ति, इदबह्निभ्या ये चित-
 म्तादात्म्ये तयोरेव विश्लेष्यताप्रकारजास्यानिर्वाह्यस्य गियोवच्छेद्यावच्छे
 दकभावस्य वाच्यत्वेन इदतादात्म्यावच्छेदेन निति तादात्म्येन बह्ने-
 रनुत्पत्तौ तयोर्गिश्रदेशत्वेनावच्छेद्यावच्छेदकभावसम्भवात् । उक्तयुक्तयैव
 परोक्षभ्रमे ऽप्यनिर्वचनीयार्थस्याधिगते ऽद्वैतसिद्धौ जटत्वनिरुक्तौ— “ इदं
 रजतमहं जानामित्यनुमन्धीयमानं यज्ज्ञानविषयत्वं तन्माश्रयान्तरानु-
 पपत्त्या ऽनिर्वचनीयार्थसिद्धेर्वैश्यमाणत्वात् । अतएव परोक्षभ्रमे ऽप्यनिर्व
 चनीयार्थसिद्धिरिति । व्याख्याते चेदं लघुचन्द्रिकाया “ देशान्तरस्थस्य
 रजतदेवमेव भावे तदीयचित्तादात्म्ये इदंचित्तादात्म्यावच्छिन्नतासम्भवेन
 शुक्त्यापवच्छिन्ननिति रजताद्युत्पत्तिः स्वीक्रियत इति भावः ” इति ।

अत एव “ यज्ज्ञानं द्विविधं — अतस्त्वापादकमगानापादकं चेति ,
 अत्रायं परोक्षपरोक्षसाधारणयोर्भावनान्तरमन्तं कर्णावच्छिन्नसाक्षिचेतन्-

निष्ठम्, द्वितीयं चाप्रोक्षजानास्य विषयान्छिन्नत्रयैतन्मनिष्ठ' मिति
सिद्धिकारमतमपान्तम्, अस्मापक्षे ज्ञानस्य विषयान्छिन्नत्रयैतन्मनिष्ठत्वा
भावे तत्परिग्रहमनूयन्त्यादेर्द्वयान्छिन्नचित्यगुत्वत्वा दृष्टे बह्वनिष्ठानित्यनु
भितेर्हृदाशे बह्वनिष्ठान्नानुपपत्तेः ।

ब्रह्मानन्दादिभित्तुकानुपपत्त्या द्विविधमप्यज्ञान विषयान्छिन्नविशिष्ट
मेव स्वीकृतमित्यलं प्रसङ्गिरेन ।

एष ब्रह्मण्यारोपितध्वसप्रतियोगित्वाद्धी मिद्वसध्वनं दुर्बारम्,
ब्रह्मणो भयन्मते यद्विन्दित्रयवेद्यत्वेन ब्रह्म ध्वसप्रतियोगीति त्रयस्यपक्ष
रूपताया अपि सम्भवात् तद्वसप्रतिभासिरूपस्य ध्वसप्रतियोगित्वाभावे
भकारकसंज्ञानाध्यतया तदतिरिक्तगम्यत्वात् । यच्च "ब्रह्मान्यविषयकज्ञाना
याध्यतदभेदोक्तविशेषणार्थं, तथाच ध्वसप्रतियोगित्वस्यैवैवमप्यन्यत्रयमप्रतियोगि
त्वाभावेविषयकज्ञाननाध्यत्वाद्धारणमिति", वक्ष्ये, तथास्तथाश्रयासि चापत्तेः ;
प्रपञ्चस्य ब्रह्मान्यविषयकज्ञाननाध्यत्वान्ना अन्यस्त प्रत्यभिष्ठानसाक्षादस्मत्त्वेनैव
बाधरत्वेन इयं शुक्तिरस्य घट इत्यादिममूहान्मन्मस्य शुक्तिरूप्यबाधरतामदह
ब्रह्म पटो विनासीत्यादि समूहास्तन्मन्मसापि प्रपञ्चबाधरत्वे बाधकाभावात् ।
नहि शुक्तिरूप्यादित्यले अविष्ठानन्त्यविषयकज्ञानस्यैव बाधकत्वमिति सम्भ
वति, इयं शुक्तिरित्यसमूहान्मन्मसापि चाप्यस्य शुक्तिरत्वत्समानाधि
करणसत्त्वापरिमाणादिनिषयकत्वेमानाधकत्वप्रसङ्गात् । नच ब्रह्मसाक्षात्का
रत्वेन प्रपञ्चबाधकत्वे अहमस्य इत्यादिरूपस्येवान्तिनन्तस्यापि ब्रह्मसाक्षा
त्कारस्य बाधकतापत्तिरिति ब्रह्मान्यविषयकत्व बाधकतावच्छेदके निवे
द्यमिति वाच्यम्, आतिलेन शुक्तिवाक्याहिन इयं जातिमतीति ज्ञा
नस्य शुक्तिरूप्यबाधकतावारणाय निस्वच्छिन्नशुक्तिरत्वविषयतानिरू
पितविषयताक्षालिज्ञानत्वेन बाधकतावत् अज्ञानादिविशिष्टब्रह्मज्ञानस्य
प्रपञ्चबाधकतावारणायैवविषयत्वानिरूपितात्मविषयताक्षालिज्ञानत्वेन बाध-

कताया वस्तुव्यत्वात् । नच लघुवादज्ञानादिविशिष्टात्मज्ञान
वारणाय बाधकतावच्छेदककौटौ ब्रह्मान्याविषयकत्वनिवेदनं युक्त
मिति वाच्यम्, तथासत्तात्मविषयकनिर्विकल्पकत्वेव तादात्म्यसम्भ
न्धेनात्मप्रकारकात्मविशेष्यकज्ञानम्यापि बाधकताया दुर्बलत्वात् ; तस्या
प्यात्मन्याविषयकत्वरूपबाधकतावच्छेदकाकान्तत्वात् । समूहान्धन्या
त्मकस्य पूर्वोक्तब्रह्मसाक्षत्कारस्याबाधकत्वप्रसङ्गाच्च ; विचारण्यादिभिस्त
सूहात्मनज्ञानम्यापि बाधकताङ्गीकारात् । उक्तं च तैत्तिर्योक्तदीपिकायां-
“ न बुद्धिं मर्दयन् दृष्टो घटतत्त्वस्य वेदिता । उपमृद्नाति चेद्बुद्धिं ध्यातासां
न तु तदविदि ” इति । तत्त्वज्ञानस्येतरविषयकत्वादित्याय बुद्धिमर्दन
नोपेक्ष्यते, इतरविषयकम्यापि तत्त्वविषयकत्वसम्भवात्, ध्याने तु वि
जातीयधीरहितसजातीयधीप्रवाहत्वे संपेक्ष्यते इति तदर्थः ।

यत्तु “तार्किकादिमते यथा घटो न घट इत्यादिज्ञानमाहार्यत्वात् ज्ञानान्तर
विरोधि तथा गन्मसेष्युक्तसमूहात्मननाहार्यत्वाच्च प्रपञ्चबाधकम्, घटतद्भाष
विषयतयोरिव द्वैताद्वैतविषयतयोरनाहार्यज्ञाने विरुद्धत्वात् ; अथ विशेष्यता
वच्छेदकतासम्बन्धेन घटवेदप्रकारकानाहार्यज्ञानोत्पत्तौ घटत्वनिष्ठविषयता
सम्बन्धेन ज्ञानस्य प्रतिग्रन्धकत्वादायवोर्विषयतयोर्युक्ततादृशो वेदादि
रोधः, अन्त्ययोस्तु दून इति चेत् ’ अद्वैतत्वेन ब्रह्मज्ञानोत्पत्तयेऽहं शक्नोति
ज्ञानम्योत्पत्तेश्चकाले अद्वैतत्वेन ब्रह्मण उद्बुद्धमस्कारसत्त्वेन तस्यैव
द्वैतर्थाविरोधित्वेनान्त्ययोरेषि तथोरुक्तविरोधस्य युक्तत्वात् ; मुक्तित्वं
रजतभेदव्याप्यभित्याकारकोद्बुद्धमस्कारस्य शुक्ती रजतवित्यादिज्ञाने मति
बन्धकत्ववद्द्वितीयाभावो ब्रह्मनिष्ठो ज्ञानाद्यभावो ब्रह्मनिष्ठ इत्याकारकोद्बुद्ध
सत्कारम्यापि नवरूपसत्तात्मकं द्वितीयं सद्ज्ञानमित्यादिर्भाषतिबन्धक
त्वात् ; नच सत्तादात्म्यमरिपर्याकुर्वति तादृशसमूहान्धने उक्तमस्कारस्या
प्रतिग्रन्धकत्वेन सदुत्तरो बाधकाभाव इति वाच्यम्, मदन्याविषयताया-
स्तत्तादात्म्यविषयतानिष्पितत्वनियममन्यत्र व्यवधानान्, एवञ्च

एतेन घटे तादात्म्येन घटान्यग्रमे घटत्वादिविषयकज्ञानस्य
विरोधित्वमात्रपक्षम्, अन्यथा घटो घटान्यविशिष्ट इति भ्रमापत्तेः,
तथाच घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकमेदनिष्ठप्रकर्तानिरूपितविशेष्यता
वच्छेदकतासम्बन्धेन प्रत्यक्षं प्रति तदिच्छाविरहविशिष्टज्ञानत्वेन घटत्वनि-
ष्ठेनानवच्छिन्नविषयतासम्बन्धेन प्रतिबन्धकत्ववत्पूर्णानन्दरूपतदाकित्वा
वच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदविशिष्टनिष्ठप्रकारताविरूपितविशेष्यतावच्छेदकत्व-
सम्बन्धेन प्रत्यक्षे तदिच्छाविरहविशिष्टज्ञानत्वेन पूर्णानन्दस्वरूप
निष्ठेनानवच्छिन्नविषयतासम्बन्धेन विरोधित्वमपि सर्वसम्मतमेव, एवञ्च
ब्रह्मणि तादात्म्येन दृश्यप्रकारकधीमात्रे जडत्वादिभाननियमाज्जडत्वादेश्च
पूर्णानन्दस्वरूपभेदरूपावात्पूर्णानन्दस्वरूपज्ञाने द्वैतभानं न सम्भवतीति
निरस्तम् ; भवन्मतसिद्धतादृश्यस्य समवायव्यानीयत्वेन घटस्समवायेन
घटान्यवानिति ज्ञानस्येव ब्रह्म ब्रह्मान्यवानिति ज्ञानस्योत्पत्तौ विरोधा-
भावात् । प्रपञ्चभावे निरुक्तजडत्वभानविषयस्याऽप्रामाणिकत्वाच्च ।
'तद्यमसि' 'घटो विनाशी' त्यादिवक्तव्याभ्यां वायमाने ब्रह्मनिर्विकल्पके
जडत्वादिवाचकपदाभावेन तेन रूपेण घटादिभानकल्पनस्यानुचितत्वाच्च ।
एवं द्वितीयाभावो ब्रह्मनिष्ठ इत्याद्युद्बुद्धसंस्कारस्य द्वितीयत्वावच्छिन्ने सत्ता
दात्म्यावगाहिज्ञानप्रतिबन्धकतायाः प्रामाणिकत्वेऽपि घटत्वादवच्छिन्नो
सत्तादात्म्यावगाहिर्वाप्रतिबन्धकत्वासम्बन्धेन 'अहं ब्रह्म, घटो विनाशी' त्या
दिज्ञानस्याहार्थत्वासम्भवात् । नच घटाभावो ब्रह्मनिष्ठ इत्या
शुद्धसंस्कारोऽपि पूर्वमस्तीति वाच्यम्, दृश्यत्वव्याप्ता यावन्तो धर्मा
स्तदवच्छिन्नप्रामाण्यविशिष्टब्रह्मविषयकसंस्कारसत्त्वे प्रमाणाभावेन यद्वर्मा
वच्छिन्नाभावविषयकसंस्कारः पूर्वमसिद्धस्तद्वर्मावच्छिन्ने सत्तादात्म्याव-
गाहिनः 'अहं ब्रह्मास्मि, तद्वर्मावच्छिन्नस्त' इत्यादिसम्पूर्णालम्बनस्यानाहार्थस्य
सम्भवात् । अत एव "एकमेवाद्वितीय" मिति श्रुत्यर्थविचारावसरे

इदम्पदस्य द्वैतत्वावच्छिन्नगोधनत्वे तदवाच्छिन्नप्रसोद्देश्यकस्य द्वैतत्वा-
वच्छिन्नप्रतियोगिनाकाभावावयवस्योक्तश्रुतिवाक्यजन्यस्याहर्त्यत्वापरितिर्या-
ग्रूपस्य, इदम्पदस्य दृश्यत्वावच्छिन्नगोधनत्वेन दृश्यविक्षेपे ग्रन्थे
द्वैतत्वावच्छिन्नाभावगोधस्य सद्भाववादुत्पत्त्या नाहार्यत्वमिति भवतामेव
सनाधान सङ्गच्छते । शिखरूपेण तत्तदभावावगाहिज्ञानयोरपि वाच्य
बाधकभावात्कारे च उक्तश्रुतिजन्यगोधस्याहार्यत्व दुष्परिहरम् । एव
मिध्यात्वानुमितेस्त्वद्धर्मवच्छिन्नाधिरूपे सद्धर्मवच्छिन्नाभावविषयकत्वेना
हार्यत्वेपि यथा अज्ञानादिनिवर्तकत्वं तथोक्तसमूहालम्बनत्वमकनक्षसाक्षा-
त्कारस्याहार्यत्वेपि स्पष्टनाभक्ततासम्भव इत्युक्तान्वयसिद्धिर्दुर्वारा ।

एतेन सप्रकारकज्ञानत्वाप्यस्यैवोक्तविशेषणार्थं, ब्रह्मण्यारोपित
ध्वंसप्रतियोगित्वस्य ध्वंसप्रतियोगित्वाभावप्रकारकज्ञानवाक्यस्याद्वारणमिति
निरस्तम्, इदं त्वावच्छिन्ने तत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वाकथेदे नायं स इति
अमसिद्धे सिद्धसाधनागणान् । तस्य सोपमिति तत्पेदन्तोपलक्षित
स्वरूपविषयकनिर्विकलानधीनायत्वेन सप्रकारकज्ञानावाध्यत्वानपायात् ।
'अहं ब्रह्म, घटो विनाशी' इति घटाशे सप्रकारक यज्ञज्ञान जगतस्तादृश
ज्ञानाध्यत्वेनाश्रयादिद्वेष । नचोक्तसमूहालम्बनस्यापि प्रवृत्त्यवधारकत्वे
"तमेव विदित्वातिमृत्सुमेती" इति श्रुत्या आत्मान्याविषयकज्ञानस्याविद्या
नियतस्त्वोक्तिर्विरोध इति वाच्यम्, 'अज्ञमेव भुवत्वा तृप्तिविशेषमाप्नोता'
स्याद्रावज्ञेतरगोचनस्त्वानवच्छिन्नाभावगोधनत्वावच्छिन्नजनकताकृतृप्तिमानित्वा-
र्थपरत्ववत् 'तमेव'त्वादेरात्मान्यविषयकत्वानवच्छिन्नात्मज्ञानत्वावच्छिन्नजन-
कताकमुक्तिमानित्यर्थकत्वेनाविरोधान् । उक्तश्रुतौ पूर्वस्मिन्नस्वार्थकस्यापि
रूपसत्तात्पर्यवशात्क्षणया जनकत्वार्थत्वात् । तत्रच आत्मानामिति द्वितीया
न्तार्थात्मविषयकत्वाविनाविदिभात्वर्थस्यापेक्षया तद्विशेषणतापस्यैव आत्मवि-
षयकताविशिष्टवेदनत्वस्य चावच्छिन्नत्वसंगेणावगाद्यात्मविषयकत्वावच्छि-
न्नतादृशवेदविहितजनकतालाभान् स्पष्टतरेणान्ययोग्यवच्छेदार्थवेगात्माय

विषयकत्वस्य व्यवच्छिन्नत्वसम्भवावच्छिन्नतामात्रस्य सादृशजनकत्वे
 बोधात् । नच सामान्यतोऽन्ययोगव्यवच्छेदस्याऽपत्तिरुच्यते अन्य
 योगे व्यवच्छेदे च प्रकारस्य स्रष्टृशक्तिः, प्रकृते चान्ययोगोऽन्य
 विषयकत्वमेव विवक्षितम्, पृथिव्यामेव गन्ध इत्याद्यान्यसमवेतत्वा-
 दिकमिव; तद्वद्वैकान्यत्वेचात्मपदार्थस्यास्त्ववच्छिन्नप्रतियोगिताकृत्यसम्भ-
 न्धेनान्वयाद्वैकान्यविषयकत्वानवच्छिन्नत्वलाभ इति वक्तव्यम्; तत्र न
 सम्भवति; एकत्र विशेषणतयाऽन्वितस्याऽन्यत्र विशेषणतयाऽन्वयायोगेन
 आत्मानमिति द्वितीयार्थविशेषणस्यात्मन उक्तान्यत्वे विशेषणत्वासम्भवा
 दिति वाच्यम्; पृथिव्यामेव गन्ध इत्यादौ सप्तम्यर्थविशेषणतापक्षस्य
 पृथिव्यादेरेकार्थे अन्वयवदेवकारस्थलनियन्तितव्युत्पत्तिवैचित्र्यादेव प्रकृ-
 तेऽपि तथान्वयसम्भवात् । नच पृथिव्यामेव गन्ध इत्यादौ पृथिव्या
 देस्तत्तम्यर्थेवकारार्थयोर्गुणपदेयान्ययाञ्चोक्तव्युत्पत्तिसंकोचावश्यकतेति वा-
 च्यम्, सप्तम्यर्थे पृथिव्यादेरन्वयप्रयोजकसामग्र्या प्राथमिकत्वेन प्रधानं
 सादृशबोधानुत्पादे बोधाभावात्, एवकारार्थविषयकत्वबोधे तत्समभिव्याह-
 रैकार्थयो विरोधित्वे च गौरवात्, उक्तस्थल इव 'तमेवे'त्यादा
 यपि युगपदन्ययाग्रीकारसम्भवात् । वस्तुतस्तदादिन्यायेनैवकारस्य समभि-
 व्याहृतपदार्थतावच्छेदकावच्छिन्नान्ययोगव्यवच्छेदे शक्तिस्वीकाराज्ज फोपि
 दोष इति बोध्यम् । सिद्धान्ते च "तमेवे" त्यावेः 'तं मित्रित्वे' ति
 योजनयोर्द्वैततावच्छेदकसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिरूपयोग्य-
 व्यवच्छेदपरैककारेण 'शंसः पाण्डर एवे' त्यादौ पाण्डरत्वे शंसत्वव्यापकत्व
 बोधवत्तद्विषयकज्ञानहेतुकत्वे मुक्तिवन्व्यापकत्वबोधेन सगुणध्यानस्य 'मुक्ति
 हेतुत्वे'पि विरोधाभावात् । नच "तमेवे विद्वानमृत इह भवति,
 नान्यः पन्था अयनाय विद्यतः" इति श्रुत्या ब्रह्मज्ञानापादितसामग्र्या
 मोक्षप्रयोजकत्वाभावप्रतिपादनात्तज्ज्ञानहेतुकत्वे मुक्तिवन्व्यापकत्वं प्राप्त
 मेव, "नान्यः पन्था" इत्यादेर्ब्रह्मज्ञानान्यस्य हेतुत्वाभावरत्वं तु न

सम्भवति, ब्रह्मज्ञानान्वस्य जीवगगवत्यमादावेमोक्षहेतुतायाम्निहान्तसिद्धत्वात्, तदाच 'तमेवे' त्यादेरकार्थरत्वे स्वानुपजीविमानान्तराध्यायार्थकत्वरूपापूर्वता न सम्भवतीति वाच्यम् ; उक्तधुनेर्गवन्मतेष्यपूर्वत्वासाधकस्य तुल्यत्वात्, 'तमेवैक जानयामास' मित्यनेन प्राप्तार्थत्वात् ; यदि च "भेदात्तेतिचेदेकम्यामपी" नि सूत्रोक्तन्यायेन मतिपशुभेदादपूर्वत्वोपपत्ति, तत्तच्छास्त्राध्यायिन प्रति तस्य तस्य वादपस्यापूर्वत्वात् स्वबोधनीयपुरुषगताज्ञानादिविरोधेना स्वानुपजीविना मानान्तरेणाध्यायार्थत्वस्यैवापूर्वतारूपत्वात् "तमेव विदित्वे" ति वाच्यमेव येन प्रथमं श्रुतं तं प्रति तस्योपपूर्वतानिर्वाहात्, 'तमेवैक जानधे' त्यादेस्त्वानुपजीविमानान्तरत्वेपि स्वनोपनीयपुरुषयत्तज्ञानादिविरोधित्वाभावादिस्तुच्यते, तदा ऽस्मादभ्युक्तरीत्येवापूर्वत्वोपपत्तिरिति शुभ्यम् ; तथाच पूर्वोक्तप्रश्नसाक्षात्कारस्य सद्ब्रह्मस्वभावात्मकस्य प्रपञ्चसमकाल्यप्युक्त्युत्तिविरोधाभावादाश्रयासिद्धिर्दुर्बला ।

यधु — ज्ञानस्य स्वसमानविषयकाज्ञानतत्त्वन्वयमविषयाविषयकत्वनियमात् "अहं मम, यतो विनाशी" ति समूहालम्बनं च सम्भवति, अयमया 'शुक्तिरेवम्, रजतमिदं' मित्वादिसमूहालम्बनस्यापि सम्भवात्, इयं शुक्तिस्तद्वप्य ज्ञेय' मिति ज्ञानस्य तु नासम्भवं, स्वसमानशालीकत्वेनापि विषयस्य निशेपणीयत्वात् . उक्तज्ञानस्य 'तद्वप्य' मित्यशे स्मृतिरूपत्वेनातीतरूप्यादिविषयकत्वेन स्वसमानकालीनरूप्यादिविषयकत्वात् ; नच ज्ञान स्वसमानविषयकाज्ञानतत्त्वन्वयमविषयकतद्विपर्ययात् इति पक्षे उक्तनियमस्य युक्तत्वेपि ज्ञानाशेषनाशहेतुतापक्षे शेषनियम इति वाच्यम् ; ज्ञानस्य नाशरूपशरणाभ्यानुरोधेन नाशरूपपक्षेप्यसमूहालम्बनम्यैव तद्यत्तादिति, तत्र, जीवशुक्तिराले भुज्यमानाष्टदेहादिगत्वेन तद्विषयकज्ञानोत्पत्ती वापसामवेनोक्तनियमस्याऽयुक्तत्वात् ।

न च ब्रह्मान्यविषयकत्वावच्छिन्नप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यतावत्त्व-
स्योपादानान्यतरत्वावच्छिन्नाभावकान्यत्वमेवोक्तवाच्यत्वार्थः ; शुक्तिरूप्य
तदुपादानान्यतरत्वावच्छिन्नाभावत्व शुक्तिविषयकत्वावच्छिन्नप्रयोजकता-
फलत्वादुक्तध्वंसप्रतियोगित्वस्येवंत्वावच्छिन्नानुयोगिकतत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगि-
कभेदस्यापि तादृशत्वाद्याहृतेः; यथा ब्रह्मान्यविशिष्टान्यत्वमेव तदर्थः;
वैशिष्ट्यं च स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकव्यवस्थान्धावच्छिन्न
स्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदव्यवस्थसम्बन्धेन; स्वाधिकरणता- स्ववि-
षयकप्रागाप्यज्ञानाऽनास्फन्दितनिश्चयव्यवस्थेन; भेदप्रतियोगितावच्छेद-
कता- स्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगितारुभेदव्यवस्थसम्बन्धेन; स्वनिष्ठावच्छेद-
कता- स्वपूर्वत्व, स्वप्रयोजकज्ञानसमानकालीनत्वान्यतरसम्बन्धावच्छिन्न-
तथाच शुक्तिरूप्यादेरुक्तसम्बन्धेन शुक्त्यादिविशिष्टत्वादुक्त-ध्वंसप्रति-
योगित्वेद्वेश्च ध्वंसप्रतियोगित्वाभावविशिष्टब्रह्मविशिष्टत्वाद्भेदविशिष्टब्रह्मणश्च
शुद्धब्रह्ममिन्नत्वादुक्तमेवस्य च तत्तेदन्तोपलक्षितस्वरूपविशिष्टत्वाश्लोकसिद्ध-
साधनानकाशः, न वा आधवासिद्धिश्चेति वाच्यम् ;— नानाज्ञानपक्षे उक्त
विशेषणेन शुक्तिरूप्यादिवारण्येकाज्ञानपक्षे तद्वारणत्वं, तत्पक्षे
शुक्तिज्ञानकालेपि शुक्तिरूप्योपादानाज्ञानतत्त्वात्, नानाज्ञानपक्षेपि
प्रकारतोपलक्षितानुयोगिके ज्ञानत्वोपलक्षितप्रतियोगिकभेदे 'ब्रह्म न ज्ञान'
मिति ब्रह्मसिद्धे "सत्यं ज्ञान" मित्यादियोधकवत्त्वजन्यधीवाच्ये
सिद्धसाधनस्य दुर्वारत्वाच्च । एतेन ब्रह्मनिष्ठनिरवच्छिन्नविषयताऽन्य-
ज्ञानावाच्यत्वमेवोक्तविशेषणार्थः, निरवच्छिन्नविषयता च प्रकृतगतिना
प्राप्ता; तेन 'इयं शुक्ति' रित्यादिज्ञानस्य सन्नित्यनिरवच्छिन्नप्रकारतारुत्वेपि
शुक्तिरूप्यादौ न सिद्धसाधनम्, न वा आधवासिद्धिश्चेति निरस्तम् ।

यदपि जीवत्वमसत्त्वाद्युपलक्षितत्रयनिरूपितविषयताकान्यज्ञानावा-
धर्मत्वमेवोक्तविशेषणार्थः, 'सत्य' मित्यादिवाक्यजन्यज्ञानविषयत्वस्य सत्य-

रसायुलक्षितप्रत्यक्षनिरूपितत्वेऽपि जीवत्वाद्युपलक्षितानिरूपितत्वेन नोक्तभेदे सिद्धमाशङ्क्यमिति, तच्च, द्वैतयादिमते जीवत्वाद्युपलक्षितप्रत्यक्षनिरूपितविषयिताया अप्रसिद्धे, सयानास्तराजानेषु विषयिताभेदस्याऽप्राप्त्याणि कवेन 'सत्यं ज्ञानं' मित्यादिनामयजन्यसंश्लेषस्य "तत्त्वमसीति" इत्यादिवाक्यजन्यसंश्लेषादविलक्षणकारतया तादृशसंश्लेषस्य जीवत्वाद्युपलक्षितप्रत्यक्षनिरूपितविषयितारूपानपाबादुक्तसिद्धसाधनस्य दुर्वारत्वात् । एतेन महावाक्यजन्यतानवच्छेदकानूतविषयताविशिष्टान्यसंश्लेषार्थं, वैशिष्ट्यन्त स्वसमाप्ताधिकरणभेदप्रतियोगितायनच्छेदस्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठानवच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्त्वसम्बन्धेन, एवाभिपरिणत — स्वविरूपकामागम्यज्ञानानांरुद्धिनिश्चयसम्बन्धावच्छिन्ना, भेदप्रतियोगितारच्छेदप्रता — स्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगितारभेदवत्त्वसम्बन्धेन, स्वनिष्ठावच्छेदकताचोक्तान्यतरसम्बन्धावच्छिन्ना, तथाच तादृशभेदस्यानसम्बन्धेन महावाक्यजन्यतानवच्छेदकभूत 'सत्यं' मित्यादिविशेषीयविषयताविशिष्टत्वाद्धारणमिति निरस्तम्, — महावाक्यानां परस्परजन्यबोधे व्यभिचारवारणामाऽप्यवहितोत्तरत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वे विषयितानिवेशे प्रयोजनविरहेण महावाक्यजन्यबोधीयविषयतायां अपि तादृशवत्त्वजन्यतानवच्छेदकत्वेवाश्रयासिद्धेश्च ।

नच महावाक्याजन्यज्ञानविशिष्टान्यवमेवोक्तविशेषणार्थं, ज्ञानवैशिष्ट्यनाशेयतासम्बन्धेन, आशेयता च — स्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्त्वसम्बन्धेन, स्वनिष्ठावच्छेदप्रता — स्वपूर्वत्व, स्वप्रयोजकज्ञानसमानकालीनत्वान्यतरसम्बन्धावच्छिन्ना, महावाक्यस्य च जीवजगत्भेदतात्पर्यमन्वेनाद्वैत्याभिमतत्वम्, तथाच प्रत्यक्षोपलक्षिते ज्ञानत्वाद्युपलक्षितभेदस्य महावाक्याजन्यवच्छेदोपलक्ष्यजन्यज्ञानमुक्ताशेयतासम्बन्धेन ताद्विशिष्टत्वात् सिद्धसाधनमिति वाच्यम्, तथा सति 'सत्यं

मती' त्यादिवान्यजन्यनिर्विकल्पकधीकाले विद्यमानं यद् घटादिज्ञानम् ,
उक्ताधेयतासम्बन्धेन प्रपञ्चस्य तद्विशिष्टत्वेनाश्रयासिद्धेः । नच "कदा
चिद्वैतदर्शनम् , कदाचित् द्वैतदर्शनम् , न पुनर्युगपदेवोभयम् , संतमस
बहुल्लोकयोरेव विरोधा" इति विवरणोक्तेस्तत्काले घटादिज्ञानं न
सम्भवतीति वाच्यम् ; तथापि तत्काले सत्यादिशोधकवाक्यजन्यधी
सम्बन्धेन तादृशधेयमाहावाश्रयासिद्धेः । नचाव्यवहितोत्तरसम्बन्धेन
माहावाक्यविशिष्टान्यत् यज्ज्ञानम् , उक्ताधेयतासम्बन्धेन तद्विशिष्टान्यत्व
मेवार्थः ; तथाच महावाक्यजन्यधीकालीनस्य शोधकवाक्यजन्यज्ञानस्या
व्यवहितोत्तरसम्बन्धेन महावाक्यविशिष्टत्वेन तदव्यवस्थाभावाद्यावृत्तिरिति
वाच्यम् ; एवमप्यलण्डाकारप्रज्ञानवाध्ये तदव्यवहितपूर्ववृत्तिप्राप्तिभा-
सिके सिद्धसाधनात् ; तस्योक्तधेयतासम्बन्धेन महावाक्याव्यवहितोत्तर
वृत्तिभिन्नज्ञानविशिष्टान्यत्वात् ।

यत्तु - स्वजन्यध्वंसप्रतियोग्यज्ञानप्रयुक्तत्वसम्बन्धेन ध्वंसविशिष्टा
न्यत्वस्यापि पक्षविशेषणत्वात्तादृशप्राप्तिभासिकस्य व्यावृत्तेः, तादृशप्राप्ति
भासिकस्य मूलाज्ञानध्वंसजन्यध्वंसप्रतियोग्यज्ञानप्रयुक्तत्वात्तादृशप्राप्तिभासि
कोपादानाज्ञानस्यालण्डाकारयुध्यसमानविषयकत्वेन तज्ज्ञानत्वायोगाज्जीवेश
भेदादिरूपानाद्यन्तराभाविब मूलाज्ञानमाशनाश्रयताया एव युक्तत्वादिति ; -
तत्र, एवमपि तादृशप्राप्तिभासिकोपादानाज्ञाने सिद्धसाधनावारणात् । नच
तादृशज्ञानस्य गित्यात्वेन द्वैतमत्तसिद्धत्वागावाप्तं तत्र सिद्धसाधन
सम्भवः, यद्वा स्वजन्यध्वंसप्रतियोगित्व, स्वजन्यध्वंसप्रतियोग्यज्ञानप्रयुक्त
त्वान्यतरसम्बन्धेन ध्वंसविशिष्टान्यत्वस्य विवक्षयोक्तदोषवारणमिति
वाच्यम् ; जीवेशभेदादिरूपानादिपदार्थानां पक्षवहिर्भावापत्तेः, स्वजन्यध्वंस
प्रतियोग्यज्ञानत्वस्यान्यतरसम्बन्धघटकत्वेप्यज्ञानस्य पक्षवहिर्भावापत्तेः ;

ज्ञानस्यापि मयागगाभ्यगच्छत्वेनानुस्यूक्तसम्भवेन ज्ञानात्मकध्वसं
विशिष्टरवेन तदन्वत्तागापान् । नच स्वावच्छिन्नपनकमानिरूपित
अयतावत्ताप्रतिबोधिना प्रेक्षितसम्भवेन ध्वसत्त्वविशिष्टध्वसत्वेन नि
वेद्यमिति न दोषः, ज्ञानस्य ध्वसत्वेन दृश्यध्वसहेतुतागापान्, प्रति
बोधिनाप्रेक्षितत्वं च स्वाद्यत्वं स्यादप्रकारानमगुचत्वान्यतरसम्भवेनेति
वाच्यम्,— एवमप्युक्तप्रतिभासिके सिद्धसाधनस्य दुर्यतरत्वात्, ज्ञानेना
ऽज्ञानध्वसस्य सादृशज्ञानभ्येन दृष्टान्तरध्वसस्य च भवता मतेऽनर्ही
कारात्, तथा सति तत्त्वज्ञानमयस्य प्रविद्याध्वसस्य सादृशध्वसजन्म
स्य दृष्टान्तरध्वसस्य च नास्त्यभावेन मुक्तौ तयो परितोषापत्त्या
“प्रिदाकामरूपादिमुक्त” इति श्रुतिरापापत्तेः, ध्वससाधनस्यैवानर्ही
फरे चाद्ययासिद्धेः । स्पष्टचेन्मद्वैतसिद्धिटीकाया विदुटीकाया च ।

एवमसति मायधारमाद्य सत्तादात्म्यवत्त्वनिवेशनमित्यन्युक्तम्,
असत्त्वत्तदङ्गीकर्तव्यते असति मायायोगात्, तदङ्गीकारपक्षेपि
साध्याभाववदसतो मायत्वासम्भवात्, पक्षविशेष्यकसाध्यप्रकारकप्रतीति
अनकाज्ञाननाशकता यद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्ना तद्रूपावच्छिन्नत्व
स्यैव मायलक्षणत्वात्, असद्विषयकाज्ञास्य भवमते अनङ्गीकारेण
तद्विषयकज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकत्वाभावात् । नच यद्रूपावच्छिन्नविषयिहा
व्यापिका पक्षविशेष्यकसाध्यप्रकारकभूमितिप्रतिपक्षकता तद्रूपावच्छिन्न
त्वमेव साक्ष्यमिति साध्याभाववदसतोप्युक्तमाद्यत्वं सम्भवतीति वाच्यम्,
भवमते अभावमात्रस्य केवञ्चान्ववितया ऽतिप्रसङ्गेन तस्य कार्यजन
कत्वासम्भवेन प्रतिषेधकताया कारणीभूताभावप्रतियोगितारूपत्वात्सम्भवात्

सज्जनकाज्ञाननाशकतारूपत्वस्यावयवकत्वात् । नच मिथ्यात्वघटकभावस्य
 पारमार्थिकत्वपक्षे तादृशाभावस्य केवलान्वयित्वेपि न्यायहारिकाभावस्या
 संभारत्वेनानतिप्रसङ्गात् कार्यजनकत्वं सम्भवति, व्यावहारिकाभास्य
 मिथ्यात्वघटकत्वेपि लोकसिद्धविशेषणतानामन्यतमत्वेन कारणतावच्छेदक
 सम्बन्धपरवाश्रीकारः प्रातिप्रसङ्ग इति कारणीभूताभावप्रतियोगितारूपमेव प्राति
 मन्धकारं बाधदारीरे निवेशयितुं शक्यत इति वाच्यम्; — तथासति
 पर्वता बहिमान् धूमादिस्मादौ प्रातिभासिकबहुचभाववत्पर्वतस्यापि बाध-
 र्वापत्तेः, तज्ज्ञानस्यापि निरुक्तप्रातिमन्धकत्वाक्रान्तरथात् । तज्जनकाज्ञान
 नाशकत्वनिषेधे तु प्रातिप्रसङ्गः, प्रातिभासिकस्याज्ञानाविषयत्वात् ।
 यद्रूपवच्छिन्नाविषयिता अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदिका स्वसमानसत्ताक
 तद्रूपवत्त्वस्य विवक्षणेन प्रातिभासिकबहुचभाववत्पर्वतस्य वारणे तु साध्या-
 भाववदसतो बाधत्वकथनमयुक्तमेव; अस्ति कस्या अपि सत्ताया अभावात् ।
 एतेन चिद्विज्ञत्वानुपादाने अक्षणि बाधोपि निरस्त, मिथ्यात्वाभावस्य व्याव
 हारिकत्वं तस्य ब्रह्मसमसत्ताकत्वाभावात्, शुद्धस्य ज्ञानाविषयत्वपक्षे
 बाधत्वक्षणस्यैवासम्भवाच्च । शुद्धस्य निर्विकल्पकधीविषयतापक्षेपि साध्या
 भावप्रकारकज्ञानाविषयत्वेन बाधत्वक्षणासम्भावस्तदवस्थः । अस्तु वा यथा
 कथञ्चिद्बाधः, तथापि सत्तादात्म्यस्यैव व्यर्थमेव, स्वसमानसत्ताकचिद्वेद
 वरूपविद्विज्ञत्वाभावादेव तद्वारणत्वं; ब्रह्मतादात्म्यरूपस्य भवदधिगत
 सत्तादात्म्यस्य सत्त्वत्ववादिमते प्रपञ्चे अस्वीकारेण तादृशविशेषणोपा-
 दानस्य सन्दिग्धासिद्धिसम्पादकत्वाच्च । किञ्च प्रातीतिकव्यावृत्तरूपेण
 पक्षतावच्छेदककोटौ सत्तादात्म्यप्रवेशेनैव प्रातीतिकसत्तादात्म्यवतः प्राति
 भासिकस्य न्यायवर्तनाद्ब्रह्मप्रमेत्यादिविशेषणवैयर्थ्यम्, भवन्मते सत्ता
 दात्म्यत्वरक्तत्वघटत्वघटत्वादिकं हि त्विविषयम् — प्रातिभासिकमात्रवृत्ति न्याय
 हारिकमात्रवृत्ति उदुभयसाधारण्येति, एवञ्चोभयसाधारणसत्तादात्म्यत्वेन

सत्तादात्म्य निवेदय प्रातिभासिके सिद्धसाधनसम्पादनस्य तद्वारकनिर्गेष
 या सरोपादानस्य च ' प्रज्ञाकृतादी " ति न्यायप्रसङ्गात् । किञ्चोभय
 साधारणसत्तादात्म्यत्वे सत्तादात्म्यस्य यक्षतावच्छेदकपटत्वे न तुच्छ
 म्प्राप्तिः, दाशविषाण सन्निवि अमसम्भवेन दाशविषाणादावपि प्राप्तीति
 कस्मै सत्तादात्म्यस्य सम्भवात् । नच दाशविषाणादौ न प्राप्तीति न
 सत्तादात्म्यसम्भवः, अनुयोगिरूपेण परिणममानाविद्याया पय तन्निष्ठ
 सत्तादात्म्यरूपेण परिणममानत्वनियमेनाङ्गीवरूपेणाविद्याया अपरिणम
 मानस्याङ्गीरुनिष्ठतादृशस्वरूपेणाविद्याया परिणामाऽसम्भवत्, शुक्ति
 रूप्यादिरूपेण परिणममानाविद्याया एव तन्निष्ठसत्तादात्म्यरूपेण परि
 णममानत्वाद्बुक्तनिवर्गस्थानपवादत्वादिति वाच्यम्,— रजत सदित्यादौ
 व्यावहारिकस्य शुनस्यादिनिष्ठसत्तादात्म्यस्यैव रजतसमर्गलोपपत्तौ तस्य सत्ता
 दात्म्यपरिणामे मानाभावात् । नच तस्य रजतानुयोगिकरानामात्र
 रजतसमर्गत्वस्य भव इति रजतानुयोगिकतादात्म्यपरिणामस्यावश्यक्यतेति
 वाच्यम् तादृशस्यानुयोगित्वयोर्विशृङ्खल्यो परिणामेपि रजतानुयोगिक
 तादात्म्यनिर्वाहान् अनुयोगित्वस्य, रजतसत्तादात्म्यस्या तत्सम्बन्धयो
 तयोरपि विशृङ्खल्योर्विशिष्टभाननिर्वाहकत्वेन तत्सम्बन्धात्मकीत्येवमनव
 स्थिता तत्परिणमरूपप्रापये तावत्सम्बन्धानाद्य रजत सदित्यादिज्ञाने
 भानस्मानुगतविरहत्वात् तदपेक्षयाऽनुयोगित्वस्य तस्य परिणामोचित्यात्,
 गन्ध भस्मभस्माऽभावे तत्परिणामस्याप्यभावश्चकत्वात् । एवं सत्यपि
 योगिकतादृशस्योचनियमस्वीकारेणाङ्गीकृतत्वेपि सदनुयोगिकाङ्गीकयति
 योगिकतादात्म्यस्याऽत्र साधारण्ये क्षतिविरहात्, सद्रूपेण परिणममाना
 ऽविद्याविरहेण तादृशतादात्म्यस्यानुयोगिपरिणाम्यविद्याकार्यत्वाभावात् ।

अदपि सदनुयोगिकतादात्म्योचरीत्या नसत्साधारण्येति न
 दानि, न प्रतियोगिकतादात्म्यस्यैव यक्षतावच्छेदकपटत्वादिति, तदपि न,

तथासति अनुयोगितासम्बन्धेन सत्प्रतियोगिकतादात्म्यस्य पक्षतावच्छेदक-
घटकत्वेनैव ब्रह्मणि बाधवारणे चिद्विजत्वविशेषणवैयर्थ्यात्, स्वस्मिन् स्व-
प्रतियोगिकतादात्म्यानुयोगिताभावात् ; - प्रतियोगितानुयोगितान्यतरसम्ब-
न्धेन तादृशतादात्म्यस्य घटकत्वां स्वीकृत्य ब्रह्मणि बाधसम्पादनस्य
“प्रक्षालनादौ” ति न्यायप्रस्तुतात् । सत्प्रतियोगिकतादात्म्यनिवेदने आश्रया
सिद्धिश्च, इदम्पदार्थं रजस्तस्यैव ब्रह्मणि दृश्यमात्रस्य तादात्म्येनाऽध्यस्त
तया इदम्पदार्थं रजस्तप्रतियोगिकतादात्म्यस्यैव ब्रह्मणि दृश्यप्रतियोगिक
तादात्म्यस्योत्पत्तिरभिधेयं घटादिदृश्ये समूहब्रह्मणोऽनध्यासात्तत्र सरप्रति
योगिकतादात्म्यस्वीकारे प्रमाणाभावात् ।

यत्तु— इदं रजतं रजतमिवमिति ज्ञानद्वयस्य परस्परवैलक्षण्य
निर्वाहाय प्रथमप्रतीतिरिदम्पदार्थं रजततादात्म्यावगाहित्वं द्वितीय
प्रतीतिः रजते इदन्तादात्म्यावगाहित्वं स्वीकर्तव्यम्, तथा घटस्तन्,
तन् घट इति प्रतीतिद्वयानुरोधेन सति घटादितादात्म्यमिव घटादौ सत्ता
दात्म्यमपि सिद्धमतीतिः- तत्र- उपनीतं विशेषणत्वेन भासते इति
वदद्भिर्नैयायिकादिभिः प्रथमप्रतीतिः स्वीकारेण द्वितीयप्रतीतिरङ्गी-
कारेण तादृशप्रतीतिरप्रामाणिकत्वात् ; प्रामाणिकत्वेऽपि विषयितार्थलक्षणे
नैव ज्ञानवैलक्षण्यनिर्वाहेण तदर्थं विलक्षणविषयकल्पनस्यापुक्तत्वात् ;
अन्यथा घटवद्भूतलम् घटभूतलसंयोगा इति ज्ञानयोर्वैलक्षण्यनिर्वाहाय
तत्रापि विलक्षणविषयकल्पनावृत्ते । नच प्रथमज्ञाने सम्बन्धविधया
भासमानस्य संयोगस्य सम्बन्धोऽप्यधिको भासते, नतु समूहालम्बन
रूपचरमज्ञान इति विषयवैलक्षण्यादेवोभयोर्वैलक्षण्यमिति वाच्यम् :—
संयोगादिप्रतियोगिकसम्बन्धमादायापि समूहालम्बनसम्भावात् । नच
संयोगसंसर्गकविशिष्टबुद्धौ संयोगः स्वरूपत एव भासते, नतु संयो-
गत्वेन ; तत्सण्टपदार्थस्यापि सम्बन्धविधया स्वरूपतो गानोपगमात् ;

धीनत्वाभावेऽपि परम्परया तदधीनत्वादेव 'अर्थेवैवे' त्वस्योपपत्तेः ;
 'निराकारतये' त्वस्यापि स्यतो ज्यावृत्ताविपर्ययताशून्यतयेत्यर्थात् । नच
 विषयवैलक्षण्यादिव्यतिवैलक्षण्यम्, तद्वैलक्षण्याच्च ज्ञानवैलक्षण्यमिति
 प्रणाञ्जीकल्पनापेक्षया साक्षाद्विषयवैलक्षण्यादेव ज्ञानवैलक्षण्यमिति कल्पन
 सुचितमिति वाच्यम् ;— यत्र विषयवैलक्षण्याज्ज्ञानवैलक्षण्यं न सम्भवति—
 यथा पूर्वोक्तयोर्घटयद्भूतकं घटभूतलक्षयोगा इति समूदात्म्यनविशिष्ट
 सुद्धयो, तत्र विपर्ययतासु विशेष्यतात्वादिकमस्तस्य कल्पयित्वा तादृश
 विपर्ययवैलक्षण्यादेव ज्ञानवैलक्षण्योपपादनात् ; तत्रापि विलक्षणविषय
 कल्पने घटपटादिरूपनानापदार्थविषयकसमूहालम्बनविशिष्टमुद्भिभेदेनानन्त-
 विषयकल्पनापत्तेः ; तदपेक्षया विशेष्यतात्वादेरस्तस्य कल्पने साम्बात्
 भूत एव विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या न्यायगतास्तत्क्षणविशिष्टघटत्वमिति
 ज्ञानाद्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिनास्तत्क्षणविशिष्टघटत्वमिति ज्ञानस्य वैलक्षण्यो
 पपत्तिः, विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानीयतत्क्षणनिष्ठविषयतायामवच्छेदकता-
 स्वरूपास्तत्क्षणधर्मस्य कल्पनात्, विशेष्ये विशेषणमिति ज्ञानीयतत्क्षणनिष्ठ
 विषयताया च तदकल्पनात् । एवमेव एकत्र द्वयमिति रीत्या तत्क्षण
 घटत्वोभयविक्रिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानात् घटत्वविशिष्टे तत्क्षणप्रकारकस्य
 विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानस्य वैलक्षण्यनिर्वाहः, तत्र प्रथमज्ञाने उभय
 निष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताया निरवच्छिन्नत्वात्, द्वितीयज्ञाने च क्षण-
 निष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताया घटत्वावच्छिन्नत्वात् ।

यत्तु- विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञाने विशिष्टस्य विषयत्वात् विशेष्ये
 विशेषणमिति रीत्या ज्ञाने केवलस्य विषयत्वात् विषयवैलक्षण्यादेव तयो
 विशेषः, विशिष्टकेवलस्योर्भेदादिति; तत्र, विशिष्टम्यातिरिक्तत्वे क्षणि-
 कत्वापत्त्या नौद्गम्यमवशापत्तेः, तत्क्षणविशिष्टस्य निष्ठत्वात् । नच
 केवलस्य स्थिरत्वात् दोष इति वाच्यम् ;— केवलरूपस्य 'तत्क्षण

सम्बन्धित्वे भेदापत्तेः, क्षणासम्बन्धित्वे कालसम्बन्धित्वाभावेन तच्छ्रुत्वा पठे । एवं विशिष्टकेवलमोर्भेदे विशिष्टसत्ता न सत्तेति प्रत्यमापत्तिश्च ।

यत्तु — समानविगतिरूपप्रतियोगिभ्योऽपि विनाचकषदसमभिध्वाद्गतनत्रोऽभेदविरोधित्वविशिष्टस्वरूपसंसर्गकभेदप्रकारकशब्दबोधजनकत्वादसमान - विमस्तिरूपप्रतियोगिभ्योऽपि विनाचकषदसमभिध्वाद्गतननश्च प्रतियोगिविरोधित्वविशिष्टस्वरूपसंसर्गकभाष्यबोधजनकत्वाद्विशिष्टसत्ता न सत्तेति न प्रत्ययः, विशिष्टशुद्धमोर्भेदाभेदाङ्गीकारेणाऽभेदविरोधित्वविशिष्टस्वरूपसम्बन्धेन भेदविरहात् ; विशिष्टसत्ता न सत्तेति प्रात्यक्षिकप्रत्ययस्यापि नापत्तिः, तादृशप्रत्ययेष्वुक्तस्वरूपस्यैव संसर्गत्वात् ; अभिप्रेक्ष्यमानप्रतीतिरभिलाषजन्यबोधसमानाकारत्वादिति । तत्र, वृक्षे न कपिसंयोग इति प्रत्ययस्य भ्रमत्वापत्तेः, तत्र स्वरूपसम्बन्धे प्रतियोगिविरोधित्वविरहात् । नच तत्राप्येकावच्छेदेनैकाधिकरणावृत्तिस्वरूपविरोधोऽस्तीति वाच्यम्,— तथापि 'नेह नानास्ती' ति श्रुतिजन्यबोधस्य भ्रमत्वापत्तेः, भेदाभेदयोः परस्परविरुद्धत्वेन विशिष्टकेवलमोर्भेदाभेदाङ्गीकारस्यावश्यकत्वाच्च ।

यदपि तद्वष्टे तद्वष्टसमोपादिसत्त्वेऽपि तद्वष्टस्तद्वष्टव्यवृत्तिधी न प्रमा, किन्तु भूतलादौ तद्वष्टादिप्रकारकधी प्रमेति व्यवस्थासिद्धये विशिष्टधीमाने विशेष्ये विशेषणस्य भेदसमानाधिकरणसम्बन्धो विषय इति कल्प्यते, तथाच सति हि तद्वष्टे तस्य समोपादिसत्त्वेऽपि तद्वष्टसमानाधिकरणसमोपादिसम्बन्धस्यासत्त्वात्तत्त्वधी प्रमा, तथाच सत्ताविशिष्टसत्तेत्यभेदसंसर्गकशब्दयोऽपि विशेषणभेदसमानाधिकरणभेदस्यैव संसर्गतावश्यकत्वाद्विशिष्टकेवलमोर्भेदाभेदसिद्धिरिति । तत्र, तद्वष्टभेदवद्गुणित्वविशिष्टस्यापि संयोगस्य प्रतियोगितया तद्वष्टे सत्त्वेन तद्वष्टस्तद्वष्टत्वमिति प्रमापत्तेर्दुर्भारत्वात् । यद्विच जादृशसमोपादिसत्त्वमोर्भेदस्यैव स्वप्रतियोगिनस्त्वमोर्भेदो नष्टम्वप्रतियोगिवीति विष्णुवाचोक्तः

पठित्युच्यते तदा भेदस्य संसर्गघटकत्वं व्यर्थम् ; तद्वत्संयोगानु
योगित्वस्य तद्वदे ऽभावादेव तस्य सम्बन्धत्वानुपपत्तेः । एवं
विशिष्टकेवलबोधे केवलघटे तद्वत्त्वविशिष्टघटभेदस्य सत्त्वेन विशेष
णभेदस्य संसर्गतावच्छेदकत्वाङ्गीकारेपि तद्वत्तद्वत्त्वानित्यादिभुक्तेः
अनात्ववारणसम्भवात् , विशेषणनिष्ठप्रतियोगितानिरूपितत्वविशिष्टानु
योगिताया विशिष्टनुद्धिविषयत्वाङ्गीकारेणैव तद्वत्तद्वत्त्वानितिभुक्तेः
प्रमात्त्वस्यावश्यं वारणीयत्वात् , स्वस्मिन् स्वप्रतियोगिकत्वविशिष्टनिरू-
पितसम्बन्धानुयोगिताविरहात् , तत्प्रतियोगिकत्वविशिष्टनिरूपितसम्बन्धानु
योगितायास्तदापिकरणत्वरूपत्वात् ; घटाभावादित्येके स्वभेदेऽप्यभावा
धेयभावाङ्गीकाराद्वत्ताभावनस्तद्वानिति प्रतीतेः प्रमात्वनिर्वाहत् । विशेषण
भेदस्य सम्बन्धतावच्छेदकत्वपक्षे च घटाभावो घटाभाववानित्यादिभुक्तेः
प्रमात्वानुपपत्तेः, घटाभावे तद्वेदविरहात् ।

यत्तु- घटाभावो घटाभाववानित्यादौ घटप्रतियोगिकाभावरूपमात्रेण
विशेषणत्वे तेनैव रूपेण न विशेष्यत्वम् , किन्तु घटविरोध्यभावत्वादि
रूपेण, यथा हि मामह जानामीत्यादौ रूपभेदेनैव कर्मकर्तृता, अन्यथा
अल्पज्ञाने परसमवेतक्रियाजन्यफलवत्त्वरूपस्य कर्मत्वस्यात्मन्यसम्भवात् ,
तथा रूपभेदेनैव विशेष्यत्वविशेषणत्वे उक्तज्ञाने स्वीक्रियेते; उक्तकल्प
मानुरोभात् ; घटाभावस्तद्वानित्यादावेकरूपविशिष्टस्यैव घटाभावपद
तत्पदान्मानुहेत्यपि सुवर्गेकत्वादिविशेषितरूपेणैव शब्दधीविशेष्यता, तथा
च भिन्नरूपाभ्यां घटाभावादी तद्वेदसम्भवेन भेदविशिष्टविशेषणताराम्बन्धस्य
भानाद्विशेषधोमात्रे भेदविशिष्टसम्बन्धस्य भाननियमो न न्याहृत इति; तन्न,
घटाभावाद्येकरूपावच्छिन्नविशेषणविशेष्यताक्रमत्यक्षस्यते भेदभानानुप-
पत्तिश्चायामस्मदभिमतयां भिन्नरूपावच्छिन्नविशेषणविशेष्यभावस्थले समा
धानस्यासङ्गतत्वात् , शब्दबोधे मनुष्या सम्बन्धिबोधनेन क्षणायाम् एवा
सद्वत्तेः सत्तु भिन्नरूपोपपादनस्याप्युक्तत्वात् । नचैकरूपावच्छिन्नविशेषण

विशेष्यताक तादृशप्रत्यक्षमेव न सम्भवतीति समाधानतात्पर्यात्तस्यैति
 रिति वाच्यम् ;— एतस्य शपथमात्रनिर्णयत्वात् । किञ्च, घटाभाव
 व्यत्ययचित्ते तदवच्छिन्नन्याप्यवत्तापरामर्शात्तदवच्छिन्नविधेयताकानु-
 मिति केन भाव्यते ? अनुमितानुपनीतधर्मान्तर्गमनोपममेपि तद्विवक्षा
 सिद्धे । एवं घटाभावस्तद्वानिर्वादा सुवर्णकृतमादाय समाधानमपि न
 युक्तम्, तथासति घटाभास्तदभाववानित्यादिप्रमामिदृश्ये घटाभावस्तद्वानि-
 र्वादादिवाच्यमयोगानुपपत्तेः, शुद्धतद्वर्गावच्छिन्नधर्मस्तदभाववत्ताज्ञाने
 शुद्धतद्वर्गावच्छिन्ने तन्निश्चयस्यैव प्रतिबन्धकत्वात्, तस्य तादृशवाक्याद
 नुत्पत्तेः । एवं घटाभास्तदभाववानिति वादिन प्रति घटाभावस्तद्वानिति
 प्रतिज्ञापामर्थात्तरम् । किञ्च परममेतद्विषयान्वयस्तद्वानित्यशरीरे भाव्यमिति
 फलभेदस्यैव घटकत्वम्, अ-वभा मामह जानामीतिप-मामह गच्छामीत्यापत्तेः ।
 घटाभावस्तद्वानित्यादौ प्रज्ञा-तद्वानित्यच्छेदकत्वमिदं निश्चितघटाभावपरामर्श
 कत्वसम्भवेन तादृशघटाभावस्यैव विशेषणत्वादिसौपण्यभेदस्य असर्गता
 वच्छेदकत्वानुपपत्त्यात् । नच प्रज्ञान्तस्य सममिद्व्याहृतपदोपस्थाप्यत्वम्,
 तेन पत्ययान्तोपस्थाप्यैकत्वमिदं निश्चितघटाभावस्य न तच्छब्दजन्य परामर्श
 इति वाच्यम्, तुन्दरो नेवदत्तमानयेत्यादौ सौन्दर्यविशिष्टदेवदत्तस्य
 तच्छब्देन परामर्शदर्शनेन सममिद्व्याहृतशब्दज-वचनान्वयस्यैव
 प्रज्ञान्तरूपत्वात् । एवं सत्ता विशिष्टगत्ता नीलो घट इत्यादौ भेदा
 भेदयोर्मानमङ्गीकृत्य विशिष्टशुद्धयोगुणगुणवादीनां च भेदाभेदाङ्गीकारे
 “ नैकमिदं सम्भवादि ” त्वाधिकरणनिरोधः, तत्र आपाभावरूपविरुद्ध
 धर्माणामेकत्रासम्भवेत्यस्य प्रतिपादनात्, इत्यस्य प्रसक्तानुपपत्तयः ।

तस्मात् विशिष्टशुद्धयोर्भेदासम्भवाद्विशिष्टवैशिष्ट्याप्रगाहिज्ञानस्य
 विशेष्ये विशेषणमिति ज्ञानहेतुत्वस्य विपर्ययवैलक्षण्यस्यैव वाच्य
 तथा सन् घट घटस्तिति ज्ञानयोरेषि विपर्ययवैलक्षण्यस्यैव वैलक्षण्य
 निर्वादात्तात्पर्ययोर्मिद्व्याहृतान्तरे मादामावादाप्रयासिद्धिर्बुद्धिः ।

यदपि—ज्ञातो घट इति प्रतीत्या ज्ञानप्रतियोगिकविषयतासम्बन्धस्य घटादौ सिद्धत्वान्नाशयसिद्धिः, सत्तादात्म्यं हि चिद्रूपज्ञानस्य विषयतारूपं तादात्म्यम् ; अतएव घटपटादिरूपविषयभेदेन तादृशसत्तादात्म्यान्तस्य अपि प्रामाणिकम् , कपालादिनिष्ठविषयतारूपसत्तादात्म्येनावच्छिन्नस्य कपालो घटवानिति ज्ञानीयघटादिनिष्ठविषयतारूपसत्तादात्म्यस्य तन्वादिनिष्ठ विषयतारूपसत्तादात्म्यावच्छिन्नेन घटादिनिष्ठविषयतारूपेण सत्तादात्म्येना भेदासम्भवात् ; नहि तार्किकादिभिरपि तत्तद्विषयित्वावच्छिन्नविषयितानामैक्यमुच्यते ; इति । तत्र, वृत्तिज्ञानीयसम्बन्धानां विषयनिष्ठानां विशेष्यतादिरूपत्वस्या वश्यं बाध्यतया तैरेव विषयताव्यवहारनिर्वाहादुक्तसत्तादात्म्यानां विषयता रूपत्वकल्पने प्रमाणाभावात् । नच सुखादिस्ताक्षिभास्यत्वेन तत्र वृत्ति विषयताविरहेण तया विषयताव्यवहारनिर्वाहाय विषयताव्यवहारनिर्वाहाय सत्तादात्म्यस्य विषयतारूपत्वमावश्यकमिति वाच्यम् , अवच्छेदकभेदभित्तानामनन्तानां सत्तादात्म्यानां तेषां विषयतात्वस्य न कल्पनापेक्षया सुखादिस्थलेषु वृत्तिकल्पनस्यैव युक्तत्वात् ; अन्यथा सुखादिभिरप्यानुपपत्तेः ; वृत्तिनाशस्यैव संस्कारत्वात् ; अनुमित्यादिवृत्तिबाधस्य तत्सूक्ष्मावस्थारूपस्य सुखादिविषयकत्वेन स्मृतिहेतुतायाः बलसत्तात् । नच तत्र वृत्तस्वीकारेण सुखादवच्छिन्नचैतन्यनाशस्यैव संस्कारत्वं सम्भवतीति वाच्यम् , तादृशचैतन्यनाशस्य सुखादिविषयकत्वस्मृतिहेतुत्वादीनां कल्पने गौरवात् ; जडत्वनिरुक्तौ स्मृतिनिर्वाहार्थं सुखादिस्थलेषु वृत्तिस्वीकारा वश्यकतायां भवद्भिरेव प्रतिपादितत्वाच्चेति दिक् ।

नच घटस्यचिति प्रतीत्यैव सत्प्रतियोगिकतादात्म्यं घटादौ सिध्यतीति किं प्रमाणान्तरगवेण्येति वाच्यम् , तादृशप्रतीती कात्मसम्बन्धित्वस्यैव विषयत्वात् , अन्यथा ज्ञात सत् सत्तादात्म्यं सदित्यादिप्रत्ययानुपपत्तेः ।

किंचविद्यानिष्ठसत्तादात्म्यस्याविद्यापरिणामे घटादौ प्रतीत्यवोपपत्तौ तदतिरिक्तानन्तसत्तादात्म्यकल्पने प्रमाणाभावः । यत् घटादिरविद्यापरिणामस्तत्र सत्तादात्म्यमविद्यागतं भाति, अनाविद्वद् एव वा घटादौ सत्तादात्म्यमविद्यापरिणामो जायते स एवाविद्याया भातित्यत्र विनिगमनाविरहः, “मायातु घटति” मित्यादिश्रुतेस्तत्तादात्म्यमिष्टिष्ठान्यमात्रं मायोपादानकमित्यर्थसम्भवादिति । तत्र, घटादिगतसत्तादात्म्यस्याविद्याया भाते ऽन्यथाह्यारणापत्तिरन्यानन्तघटादितादात्म्यगविद्याया स्वीकृत्य स्वाश्रयतादात्म्यसम्बन्धेन घटादिगतसत्तादात्म्यस्याविद्याया भातोपगमादश्यकतया गौरवात् । नच भवतामप्यविद्यागततादात्म्यस्य घटादौ भाते ऽन्यथाह्यारणापत्तिरिति स्वाश्रयतादात्म्येन भातोपगमादश्यकत्वाद्गौरवमिति वाच्यम्, कार्यकारणयोरभेदेन कारणगतधर्मस्य कार्ये भातनिर्वाहात् । उक्तं हि त्वमेव गुरुर्योम् - “मूलाविद्याया घटस्यादेष्टुंकरकालवच्छेदेन सम्बन्धो घटाद्युपपत्तिः, कापाटिकत्वादिसम्बन्धो घटादिनाशः” इति । ‘घटकपाकयोःसमसटाकमदे गुरुत्वभेदाद्यत्कार्यावनसि विशेषोपायापत्तिः’ इति च । एवमिच्छित्तज्ञत्वविचारे “अनात्ममात्रं विनाशति, अपिधानाशस्यैवानात्ममात्रं नाशत्वकल्पनाकाशादिभ्यस्तिनाशरूपनाशगौरवमिति” इति ।

किञ्च भवदभिमतं तादात्म्यं दुर्निरूपम् । यत्तु—तादात्म्यं विशेषणविशेष्याभ्यामतिरिक्तं पदार्थान्तरं नैवायिद्यमते समवायवदिति । तत्र, तादृशतादात्म्यस्य प्रतिबोधनयुगिभ्यां सम्बन्धान्तररूपत्वे तादृशसम्बन्धान्तरस्यापि प्रतियोग्यनुयोगिभ्यां सम्बन्धान्तरं तस्यापि तमेत्यनवस्थामसङ्गात् । यदि च तादात्म्यद्वयमभ्युपगम्यते तयोश्च परस्परं सम्बन्धता स्वीक्रियते तदा न योऽयाग्रथः । तादात्म्यत्रयस्वीकारे च चक्ररूपसङ्गः । तादात्म्यस्य प्रतियोग्यनुयोगिभ्यां स्वरूपमेव सम्बन्ध इत्यभ्युपगमे यात्याश्रयः ।

यत्तु—तादात्म्यमेकं सम्बन्धिभ्यामतिरिक्तं तथैव तृतीययानत्वत्तु कल्प्यते, तस्य चासम्बद्धस्य सम्बन्धतानुपपत्त्या सम्बन्धान्तरोपगमे

अन्योन्याश्रयादिगयादौरवाच स्वत एव घटादिसम्बन्धत्वमुपेयते, स्वतो
व्यावृत्तविशेषवत्, सत्र चात्माश्रयदोषो मत्पन्तराभावाद्वाच्यवत् सद्यते,
अतएव द्योद्वाधिकारे शिरोमणिना घटाभावस्य स्ववृत्तित्वस्वीकारे आत्मा
अपि लाघवमुक्तमिति । तत्र; तादात्म्यं पदार्थान्तरमभ्युपगम्य तस्य
स्वतस्सम्बन्धत्वे आत्माश्रयस्येष्टत्वाभ्युपगमापेक्षया विशेषणस्वरूपस्यैव
सामानाधिकारस्य युक्तत्वात्, विशेषणविशेष्यव्याप्यमतिरिक्तसम्बन्धस्य “सम
वादाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थिते” इति सूत्रकारैरेव विरस्तत्वाच्च ।

यदपि विशिष्टशुद्धोपाहिता ब्रह्ममयैव विशिष्टशुद्धयोस्तादात्म्यम्, नील
घटयोरपि तैव तादात्म्यम्, एकदेशस्थोपाध्योर्भेदकत्वाभावेन विशिष्टशुद्धो
पाहिताया नीलघटाद्युपाहितायाश्च सचाया ऐक्यात्, भिन्नत्वे सत्यभिन्न
सचाकसं तादात्म्यमिति तद्वन्नपान्, सचा विशिष्टसचा नीलो घट
इत्यादिमत्प्ये सादृशतादात्म्यस्यैव मानमिति । तत्र; तन्मासत्येकदेश
स्थानां रूपरसादीनामपि सादात्म्यापत्त्या रूपं रस इति समानाधिकरण
मत्वयापत्तेरिति ।

एवं ब्रह्मणि बाधवारणाय चिद्विन्नत्वनिवेशनमित्यप्युक्तम्; चिनिष्ठ
प्रतियोगिताकभेदस्य चिद्वटोगमादिभेदरूपस्य ब्रह्मण्यपि सम्भवात् ।
चित्त्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदनिवेशेपि घटत्वेन चित्त्ववाधेति
प्रतीतिसाक्षिकभेदस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नावच्छेदकताकस्य ब्रह्मण्यपि
सम्भवेन तदव्यावृत्तेः । नच चित्त्वनिष्ठावच्छेदकता निरवच्छिन्ना
आद्येति न दोष इति वाच्यम्, तथापि चित्त्वावच्छिन्नघटनिष्ठप्रतियोगि
ताकस्य चित्त्वेन घटो नेति प्रतीतिसाक्षिकस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्न
प्रतियोगिताकभेदस्यावारणात्; चित्त्वावच्छिन्नचित्त्वनिष्ठप्रतियोगिताकभेदनिवे
शेपि चित्त्वेन चिद्वटोमयं नेति प्रतीतिविषयभेदान्वावृत्तेः । नच तादृश
भेदस्य न चित्त्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रतियोगिताकत्वम्, किन्तु चित्त्वतादृशो
भयत्वेतदुभयपर्याप्तावच्छेदकताकप्रतियोगिताकत्वावेति प्रतियोगितावच्छे

कृतापर्याप्तनिवेद्यादेव तस्यावृत्तिः, अथवा तादृशभेदप्रतियोगिताया उभय
पर्याप्तत्वस्वीकारादित्वावच्छिन्नचित्पर्याप्तप्रतियोगिताक्रमेदनिवेद्यावृत्तिरिति
वाच्यम् :- विनिष्टशुद्धयोर्भेदस्य भवन्मतसिद्धतया चित्तविविष्ट
प्रतियोगिकभेदस्य चित्तपर्याप्तनिस्त्वच्छिन्नावच्छेदकताकृत्यपर्याप्तप्रतियोगिता
कृत्वेन तादृशभेदस्य शुद्धचित्ताधारण्यात् । नच विस्मयलक्षितप्रतियोगि
कभेद एव निवेद्यते, तन्निवेद्यस्य स्वपर्याप्तावच्छेदकताकरणावृत्ति-
रक्षोभयसम्बन्धेन चित्तविविष्टा या प्रतियोगिता तत्तिरूपकत्वेन, तथाच
विविष्टप्रतियोगिकभेदोपलक्षितप्रतियोगिकभेदोपलक्ष्यनिर्वाह्य विनिष्ट-
भेदीय प्रतियोगिताया विशेषणविशेष्योभयवृत्तित्वस्वीकारादुक्तरीत्या निवेद्ये
तस्यावृत्तिरिति वाच्यम् :- एवमपि मातिमासिद्धिचिद्वेदाव्यावृत्तेः । स्व
समानसत्ताकचिद्वेदनिवेद्येऽपि अमत्त्वस्याधिकरणस्वरूपत्वेन पारमार्थिके प्रस
निष्टे घटादिभेदे चित्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकृत्यस्य घटस्यावच्छिन्नप्रति
योगिताया वा चित्त्वावच्छिन्नत्वस्य घटत्वनिष्ठानवच्छेदकताया वा चित्
पर्याप्तत्वस्य अमसम्भवेन तच्चद्रूपविषयीभूतभेदशून्यमावृत्तेः । अथा
यस्याधिकरणस्वरूपपर्याप्तपक्षेऽपि “आनन्दो विपद्यानुभवे नित्यत्वं चेति
सन्ति भर्मा अप्रयवत्वेऽपि पृथगिवावभासन्त” इति पक्षपादिकानुरोधेना
जन्दावीनां शुद्धस्वरूपत्वस्य तद्वर्तमानस्य चार्थीकरणे तादृशधर्मे स्वसमान
सत्ताके चित्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदत्वादिअसमादाय दोषसम्भवात् ।
स्वसमानसत्ताकभेदव्यवस्थितेनैव ज्ञातव्यावृत्त्या भेदे चित्तप्रतियोगिकत्वनिवेद्य
वैयर्थ्यात् । अक्षयप्रभेदादिविशेषणद्वयवैयर्थ्यस्य पूर्वमुक्तत्वात् । सत्ता
वैयर्थ्यस्य द्वैतमतासिद्धत्वेन सन्दिग्धप्रतिद्वेष्ट ।

किञ्च ‘शुद्धवस्तुनो निर्धर्मकत्वादभावप्रतियोगित्व नास्ती’ इत्यस्य
द्वितीयमिच्छास्वे उद्धृतसिद्धावेन वदवमाणतया शुद्धनिष्ठप्रतियोगिताकभेद
निवेद्यो न सम्भवत्येव । नच शुद्धे सत्यप्रतिपदवाच्यसम्बन्धाज्ञानविषयत्वादि
यत् प्रतियोगित्वमपि सम्भवत्येव, तदन्यपर्यसहितस्यैव निर्धर्मकत्व

रूपत्वादिति वाच्यम् ; शुद्धे धर्मास्वीकारपक्षे उपहित एवोक्तसम्बन्धादेः स्वीकारात् । शुद्धस्य जगदुपादानत्वपक्षे तत्र धर्माणामङ्गीकारेपि न चित्तिष्ठ प्रतियोगिताप्रसिद्धिः, तत्पक्षे आध्यात्मिकसम्बन्धातिरेकसम्बन्धेन स धर्मकं यत्तद्विलक्षणं निर्धर्मकत्वमिति स्वीकारेण स्वरूपसम्बन्धेन चित्तिष्ठ प्रतियोगितायास्तावताप्यप्रसिद्धेः । उक्तं हि शुर्चाम् - “ब्रह्माभावो उप सिद्ध एव; प्रत्यक्षाभावात् । घटस्सन्नित्यादिप्रत्यये उपहितब्रह्मण एव-न्द्रियकत्वाद् अभावांशे निरवच्छिन्नप्रकारताकक्षानासम्बन्धेन केवलमिति योगिकाभावभानावोगात् प्रतियोगिविशोपिताभावभानःतु विशिष्टवैशिष्ट्य बोधनर्थां नातिरोत इति नियमात् , अनुमानस्य चाप्रयोजकत्वा” इति । अखण्डार्थत्वविचारे लक्ष्यां “ अवच्छिन्नत्वाविशोपितप्रतियोगितासम्बन्धेन शुद्धस्य भेदांशे स्वरूपतो भानं युज्यते, अभावधियो विशिष्टवैशिष्ट्यावगा हित्वनियमे मानाभावादि ” ति यदुक्तं तत्तदाहुतस्वोक्तैव विरुद्धमिति ।

यदपि विगतपदं संशयविशेषविषयपरम् , तथान ब्रह्मप्रमेत्याद्यनु गतधर्मावच्छिन्नविशेष्यकसंशयः पृथिवीत्वजलत्वादिरूपनानाधर्मावच्छिन्न विशेष्यकसमूहालम्बनसंशयो वा विपक्षतासम्बन्धेन पक्षतावच्छेदक इति कल्पान्तरम् ; तदपि न, ब्रह्मप्रमेत्याद्यनुगतरूपावच्छिन्नविशेष्यकसंशयापे-क्षया तादृशरूपस्थैव लघुत्वेन पक्षतावच्छेदकत्वसम्भवादितरांशोपादानस्या नतिप्रयोजनकरत्वात् । नच तद्व्यक्तित्वेन तादृशसंशयस्य पक्षतावच्छेदक त्वान्न गौरवावकाश इति वाच्यम् , पुरुषभेदेन कालभेदेन च भिन्नानां तादृशसंशयस्यक्तीनां मध्ये एकस्यास्तद्व्यक्तित्वेन पक्षतावच्छेदकत्वना-म्यस्या इत्यत्र विनियामकाभावात् ; न्यायप्रयोगे तदादिशब्देन पक्षादिनिर्देश स्मात्तात्प्रदायिकताया यंधद्विरेवासकृदावेदितत्वात् ।

इति शेषकुलतिलकस्य यादवाचलनिवासरासिकस्त्वानन्ताचार्यस्य

कृतौ न्यायभास्करे पक्षतावच्छेदकनिर्वचनभङ्गः प्रथमः ।

सदसद्विलक्षणत्वरूपमिध्यात्ययः ।

चोपस्थीमाभिगमसकुटीशुम्भरखप्रवृत्तः श्रीमद्रामारखमुनितां रम्यतामावृतां च ।
विन्दन् दृष्टाद्विपत्तपरणीकटमेदामादृकिर्भूयाद्भव्यप्रथितमहिमा येयते भूयते नः ॥

साध्यभूतमपि मिथ्यात्वं न तावत्सदसद्विलक्षणत्वम्, सत्त्वासाध्य-
योः परस्परविरहरूपत्वेन तानिषेधयो रजतमित्त्वरजतत्वयोर्निषेधवत्
परस्परव्यापातेनैकानुगितिविधेयत्वात्सम्भवान्, अनुमितेश्चानाहर्त्यरवदियमात् ।

यत्तु सत्त्वमवाप्यत्वम्, स्वप्रकारकधीविशेष्यताव्यापकीभूताभाव-
प्रतियोगित्वम्, तद्विलक्षणत्वं च स्वप्रकारकधीविशेष्यताव्यापकीभूताभाव-
प्रतियोगित्वपर्यवसितम्, यत्त्वमसत्त्वं सत्त्वादात्म्यान्धिकरणत्वम्, तद्वि-
लक्षणत्व च सत्त्वादात्म्यपर्यवसितम्, तथाच स्वप्रकारकधीविशेष्यता-
व्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वसत्त्वादसत्त्वयोर्भवं साध्यम्; एवञ्च न व्याहृतिः,
सत्त्वासन्नयोः परस्परविरहस्वभावात्; शुक्तिरूप्ये स्वप्रकारकधी-
विशेष्यताव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वसत्त्वादसत्त्वश्च सत्त्वात् साध्य-
विक्रमता दृष्टान्तस्येति । तत्र, दृष्टान्तपक्षतात्परणस्यैकस्य स्वतत्त्वा-
भावेन स्वपदेन पक्षोपादाने दृष्टान्ते साध्यवैकत्वस्य दृष्टान्तस्योपादाने
पक्षे बाधस्य च दुर्वारत्वम् । नच स्वपदेन पक्षोपादानेपि न साध्य-
वैक्यम्, पक्षप्रकारकधीविशेष्यताव्यापकत्वस्य शुक्तिरूप्याभावे सत्त्वात्;
एव दृष्टान्तोपादानेपि न बाधः सत्त्वप्रकारकधीविशेष्यताव्यापकत्वस्य पक्षा-
भावे सत्त्वात्; इति वाच्यम्; - तथासति विशेष्यताव्यापकभावप्रति-
योगित्वमात्रस्य साध्यघटकत्वसम्भवेन स्वप्रकारकधीपर्यन्तस्य व्यर्थत्वात् ।
असत्त्वाभावघटकतया तत्सार्थपक्षेप्यर्थान्तरात्, अन्यप्रकारकधीविशेष्य-
ताव्यापकत्वसम्भवाभावे सिद्धाभावे सत्यत्वाविभातात् । नच स्वप्रकारक-

धीविशेष्यताविशिष्टत्वं तादात्म्योपपत्तिसम्बन्धेन किञ्चिद्विशिष्टत्वमेव सदसद्विलक्षणत्वम्, विशेष्यतावैशिष्ट्यं च स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताप्रतियोगिताक्रमेदेवत्वसम्बन्धेन, स्वाधिकरणता स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्ना, भेदप्रतियोगितावच्छेदकता च सत्तादात्म्यसमानाधिकरणव्यनिष्ठप्रतियोगिताकाभावावच्छिन्नसम्बन्धावच्छिन्ना, तथाच दृष्टान्तपक्षोभयानुगतस्यैकस्य स्वत्वस्याभावेऽपि न दातिरिति वाच्यम् ; - तथासत्यपत्तिद्वान्नात्, अत्यन्ताभेदे सादात्म्यादि सम्बन्धानङ्गीकारात् । उक्तं हि लघुचान्द्रिकायां “ भेदासहिष्णु च तादात्म्यं नास्मिन्, अत्यन्ताभेदे तादात्म्यादिसम्बन्धासम्भवा ” इति ।

नच निरुक्तपक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने घटत्वावच्छिन्नस्य भेदोऽस्येव, द्रव्यत्वोपहितघटत्वोपहितयोरिव तत्सम्भवात्, तथाच तादात्म्यसम्भवः, यद्वा- आधेयत्व- स्वप्रतियोगित्वोपपत्तिसम्बन्धेनाभावाविशिष्टरूपमेव सदसद्विलक्षणत्वम्, आधेयताच स्वप्रकरकर्षाविशेष्यताविशिष्टत्वसम्बन्धावच्छिन्ना, विशेष्यतावैशिष्ट्यं च स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताक्रमप्रतियोगिताक्रमेदेवत्वसम्बन्धेन, स्वाधिकरणता भेदप्रतियोगितावच्छेदकता च स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्ना, तथाच नामगुण इति वाच्यम् ; - एवमपि जगतो गगनादिवदवृत्तित्वमादाय साध्यपदवृत्तानसम्भवेन मिथ्यात्वासिद्ध्या अर्थान्तरस्य दुर्वारत्वात् । नच वृत्तिमत्त्वं पक्षतावच्छेदककोटौ निवेश्यार्थान्तरवारणं सम्भवतीति वाच्यम् ; तथापि वृत्तिमत्त्वविशेषणनैवासङ्गुणोर्वाधवारणसम्भवेन पक्षांशे सत्तादात्म्यस्य चिद्भिन्नत्वस्य च व्यर्थत्वपत्तेः । नच स्वाधिकरणतान्यापकाभावप्रतियोगित्व- सत्तादात्म्योपपत्तिस्य साध्यत्वाङ्गीकाराच्चवृत्तित्वमादायार्थान्तरम्, आपृतेरधिकरणमपि द्वेरेति वाच्यम् ; - असत्त्वमादायार्थान्तरवारणस्योपात्तस्य साध्यकोटिप्रविष्टस्य सत्तादात्म्यवत्त्वस्य व्यर्थत्वपत्तेः, असतोऽधिकरणमपि-

दे । वस्तुतस्त्यत्र स्वप्रकारकधीविशेष्यतान्वापकाभाषमनियोगित्वमात्रस्य
साध्यत्वेऽपि नासत्त्वमादायार्थांतरमसक्तिः, पक्षतावच्छेदककोटौ सत्तादात्म्य
स्य प्रविष्टत्वेन तादृशसत्तादात्म्यनिर्दिष्टे स्वप्रकारकधीविशेष्यताव्यापकी
मृतामावप्रतियोगित्वस्यानुमित्यावगाहनेनानुमितेरसत्त्वे पर्यवसानासम्भवात् ।

तनु धुविधीत्वञ्जलत्वाद्यवच्छिन्नधर्मिकसमूहात्पक्षसंशयस्य तद्य
कित्वेन पक्षतावच्छेदक पक्षे पक्षो सत्तादात्म्यस्यानिविष्टतया साध्यकोटौ
सत्तादात्म्यानिर्देशेऽप्यन्वमादायार्थान्तरमिति तद्वारणाय सन्निवेशनमावश्यक
मिति चेत् ? तर्हि सत्तादात्म्यघटितपक्षतावच्छेदकवच्छिन्ने कस्य साध्यता ?
केवलस्वप्रकारकधीविशेष्यताव्यापकीमृतामावप्रतियोगित्वम्येति चेन् ? तद्य
सत्यसति यथापसक्त्या पक्षकोटौ सत्तादात्म्यविशेष्यस्य बाधवारकतया
सार्धक्यप्रतिपादबलमुचितम्, किन्तु केवलस्वप्रकारकधीविशेष्यताव्यापका
भाषप्रतियोगित्वस्य साध्यत्वे ऽ सत्त्वमादायार्थांतरवारणाय पक्षकोटौ स
त्तादात्म्यनिर्देशमिति वस्तुमुचितम् । अत एव शिष्यो तर्कप्रश्ने प्रो
यदि बहुचसमवदिताज-यत्वे सति वदिसमवदिताजस्य स्याज्जोत्पन्नस्या
दिति मूलोक्ततर्क विपर्यये बहुचसमवदितान् यत्वे पर्यवसानवारणेन बहि
समवदितजन्मत्वमात्रापर्यवसायितानिर्वाहाम् बहुचसमवदिताज-यत्वेन पक्षो
विरोपणीय इत्युक्तम् । यदि चोक्तीत्या अर्थांतरवारकतयेव पक्षकोटौ त
द्विशेषणसार्धक्यमङ्गीकृत्य साध्यकोटौ तत्परित्यागं क्रियते, तदा द्वितीय
नित्यात्वे वक्ष्यमाणा शोभा इहानुसन्धेया ।

किंच सत्तादात्म्यघटितपक्षतान्च्छेदकवच्छिन्ने सदसद्विलक्षणत्वस्य
साध्यताङ्गीकारोऽनुचित एव, तथामाकृतं हि लघुचन्द्रिकायाम् । तत्र साध्य
मते शुक्तिरूप्यादाविद रूप्य सदित्वात्प्रकारक्रमेण तत्र सत्यप्रतियोगिकतादा
त्म्यावगाहनान्माध्वार्दान् प्रति-न्यायमयोगे बाध सत्तादात्म्यघटितपक्षताव
च्छेदकपक्षान्ते शुक्तिरूप्ये सदसद्विलक्षणत्वरूपसाध्यत्वमादादित्याशयः,

माध्वैरनिर्वचनीयस्यात्यन्तभ्युपगमेनेदं रूपं सदिति अमेपि तत् सत्ता
दात्तमाभावात् असत् एव सत्तादात्म्यस्यासति शुक्तिरूप्ये भनास्तीकारा
दस्योक्तपक्षतावच्छेदकाक्रान्तत्वाभावात् बाध इति परिहारस्य कृतत्वात् ।
अत्र माध्वान् प्रति न्यायप्रयोगे बाध इत्यपि न युक्तम् , यत्र मत
द्वये साध्याविरहस्तत्रैव बाधस्य वक्तव्यत्वात् ; यथा चिक्षिणस्तदनुपादाने
प्रक्षयि बाधः । शुक्तिरूप्येतु माध्वमते साध्यविरहेपि स्वगत्ये तस्या
लीकत्वास्तीकारेण साध्याबाधास्त्वयमनुमानेन तं प्रति साध्यस्य साध
यितुं युक्तत्वात् । अन्यथा विवदादिप्रपञ्चे सत्यतासाधने परमतरीत्या
साधप्रसङ्गात् । प्रतिवादिरीत्या बाधस्य विजिगीषुकथामान्ये सत्त्वेन
सादृशानुमानमात्रोच्छेदापत्तेः । माध्वमते सत्तादात्म्यरूपपक्षसाधच्छे
दकाक्रान्तस्य, सत्तादात्म्यरूपासद्विलक्षणत्ववदितसाध्यस्य तत्र बाधोक्त्यर्थ-
हस्तत्वाच्च ।

एतेन स्वप्रकारकधीविशेष्यताभ्यापकीभूताभावप्रतियोगित्व-कालसम्ब
न्धित्वोभयं साध्यमित्यपि निरस्तम् , अश्वत्थिस्त्वयादाय साध्यपर्यवसान
सम्भवेनार्थान्तरक्षेदुर्धारकात् । यथाश्रुतित्वस्य प्रत्यक्षबाधितत्वात् तत्र
पर्यवसानं न सम्भवतीति वाच्यम् ; असत्त्वस्यापि प्रत्यक्षबाधितत्वेन
तत्र पर्यवसानसम्भवेन तादृशार्थान्तरवारणायोपायस्य सत्तादात्म्यपक्षस्य
व्यर्थत्वात् ।

यदपि- तद्भेदासद्भेदोभयं वा साध्यम् ; तत्र सत्त्वावच्छिन्नभेदस्य
न ज्ञानानिवर्त्यत्वरूपसत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक्रमेदत्वेन निवेशः, तथा
सति असद्भेदस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वेतराशस्य वा वेद्यत्वात् , ज्ञानोच्छेदत्व
रूपज्ञाननिवर्त्यत्वस्य वक्ष्यमाणरीत्या सर्ववादिसम्मतस्मैकत्वाभावेन तद-
भावस्यैकरूपत्वाभावात् , ज्ञानानिवर्त्यरूपसद्भेदनिवेशेऽप्यन्यते प्रक्षामात्रवि-
षयकतत्तद्दीविषयत्वस्य लघोरेवावच्छेदकत्वसम्भवेन - तत्समानियतस्य
ज्ञानानिवर्त्यत्वस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तदवच्छिन्नप्रतियोगिताः

भेदासिद्धेश्च ; नाप्युक्तर्थाविषयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदत्वेन , सिद्ध
साधनापत्तेः ; किन्तु सत्यं सर्वं वाच्यमित्याकारकस्य पराभ्युपगतस्य कस्य
चित् ज्ञानस्य बहिषयत्वं तद्यत्कचवच्छिन्नप्रतियोगिनाम्भेदत्वेन सद्दे-
वस्य तद्यत्कचभावत्वेन सत्त्वाभावस्य वा निवेद्य , सादृश्याने चाभ्यु-
पगतस्य भावविरोधव्यतीकस्यानृपसत्यत्वप्रकारकत्वं परं । सर्वप्रतिपत्त इति
तदीयमुक्त्यविशेष्यताव्यक्तेरस्यन्ताभावादिमाधने सिद्धसाधनं तैर्वैकल्यमशयः ;
सुक्ष्मविशेष्यतात्वं च प्रकारतासासर्गिकविषयतान्वविषयत्वरवम् , तच्च
विशेष्यताविशेष इव निर्विकल्पकज्ञानीयतुगीयविषयतायाप्यस्तीति परमते
आद्यस्य मन्मते द्वितीयस्य सद्ग्रहः ; मन्मते सत्यादिसमावाधिकरणनाम
मिस्रस्यवासुपलक्षितशुद्धमक्षणो निर्विकल्पकधीरेव जायत इति तदीय
विषयतालाभः , सर्वप्रदमहिम्ना सत्यत्वव्यापकविषयतालाभः , तेन यत्किञ्चि-
त्सत्यनिष्ठविषयतायाः कुत्रचित्सत्ये अभयमादाय न परेषां सिद्धसाधनम् ;
वाच्यत्वेनोपलक्षितं शुद्धमक्षापि भवति , विशिष्टमक्षानिष्ठस्य तस्य विशेष्य
भूतशुद्धेऽपि सत्त्वात् ; वाच्यत्वस्थाने ज्ञेयत्व वा निवेदयम् ; तज्ज्ञानीय
सुक्ष्मविशेष्यतानिष्ठानवच्छिन्नावच्छेदकतारप्रतियोगिताविरूपकभेदत्वेन सु-
क्ष्मविशेष्यतासम्भवावच्छिन्नतज्ज्ञानव्यक्तिव्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकारयन्ता
भावरत्नेन । निवेद्यान व्यापकत्वादिनिवेदाकूनागौरवादिव्यति । तत्र ;
प्रक्षणात्रविषयकतत्तद्वाविषयत्वस्य ज्ञानानिवर्त्यत्वापेक्षया लघुत्वेऽपि तुच्छ
साधारणज्ञानानिवर्त्यत्वरामनैयत्यविरहेण ज्ञानानिवर्त्यत्वस्य भेदप्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वासम्भवकथनार्नाचित्वान् ।

नच अज्ञातुच्छेदयोग्यमात्रविषयकधीविषयत्वस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वस्य-
नियतत्वात् तदपेक्षया लघुत्वञ्च ज्ञानानिवर्त्यत्वस्यावच्छेदकत्वात्सम्भवकथनं
शुभ्यत इति वाच्यम् , तुच्छस्य विद्वत्प्राप्त्युत्पत्तिविषयत्वेऽपि धाविषयत्वा-
भावात् ; मङ्गलश्च तदज्ञातविषय-वाधानेनोभयोरेकज्ञानविषयत्वात्सम्भवात् ।

नचैवमपि ब्रह्ममात्रविषयकधीविषयत्व- तुच्छविषयकविकल्पास्त्यशुचि-
विशेषविषयत्वान्यतररूपलघुधर्मसमनियतगुरुधर्मत्वाज्ज्ञानानिवर्त्यत्वस्य न
प्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्भाव इति वाच्यम् ;—विकल्पास्त्यशुचित्वस्या-
प्यनुगतानतिप्रसक्तस्य लघुमूलस्याभावेन तद्व्यतिरस्यनेकमेदव्यतिरस्य च
उक्तान्यतरस्य ज्ञानानिवर्त्यत्वापेक्षया लघुत्वासम्भवात् । ज्ञाननिवर्त्यत्व-
सामान्याभावस्य स्वरूपतत्त्वव्याक्तित्वेन वा अयच्छेदकत्वे गौरवमसक्तेश्च ।
ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावस्य स्वरूपतोयच्छेदकत्वस्य द्वितीयमिध्यात्वे भवद्वि-
रेवोक्तत्वात् । ज्ञाननिवर्त्यत्वस्य च वक्ष्यमाणरीत्यानुगमसम्भवात् ।

किन्त्वित्यादिकमप्युक्तम् , स्वमतसिद्धब्रह्ममात्रविषयकनिर्विक-
ल्पकबोधीधविषयत्व-द्वैतमतसिद्धसर्वप्रपञ्चविशेष्यकसत्यत्वधर्मितावच्छेदक-
वाच्यत्वप्रकारबोधीयमुख्यविशेष्यकसत्ययोस्तत्त्वं सर्वं वाच्यमिति वाप्यज-म-
बोधीयप्रकारताविशेष्यताभिन्नविषयतात्वेनानुगतरूपेण निवेशं सम्पाद्य ता-
दृशविषयतानिष्ठनिरवच्छिन्नावच्छेदकताकमेदस्य सदैवलक्षण्यपदार्थत्वे, तादृश-
विषयताया आत्यखण्डोपाध्यतिरिक्ततया स्वरूपतोयच्छेदकत्वात्सम्भवात्तादृश-
विषयतानिष्ठनिरवच्छिन्नावच्छेदकत्वाप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धेः ।

नच सत्यत्वव्यापकतावच्छेदकं यत्तादृशज्ञानीयविशेष्यतावृत्तिरूपं
तदवच्छिन्नावच्छेदकताकमेदत्वेन सद्भेदस्य निवेशस्त दोष इति वाच्यम्,—
तथा सति सत्यत्वावच्छिन्नभेदत्वेनैव निवेशीयित्वात्तत्त्वस्य सिध्यत्वा-
भावरूपत्वेनात्माश्रयात् । स्वमते ब्रह्मविष्ठतद्व्यक्तित्वापेक्षया तादृशविषयता-
त्वविशिष्टस्य गुरुत्वेन सत्यत्वव्यापकतावच्छेदकीमूलतादृशविषयतात्वाव-
च्छिन्नावच्छेदकताकमेदाप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धेश्च । ब्रह्मनिष्ठतादृशबोधीय-
मुख्यविशेष्यतायाः स्वरूपतोयच्छेदकत्वोपपत्त्या साध्याप्रसिद्धिवारणे च
सिद्धमाधनस्य दुर्वासत्वात् , तादृशबोधीयविशेष्यताया विशेष्यभेदेन भिन्न-
तया यटादिनिष्ठा या तादृशबोधीयमुख्यविशेष्यता तन्निष्ठानवच्छिन्नाव-

च्छेदकताकरोदस्य पटादौ द्वैतवादिभिरभ्युपगमात् । भवन्मते अस्मिन्निष्ठाया
स्तादृशविशेष्यतायाः स्वरूपतोवच्छेदकत्ववद्घटादिनिष्ठायास्तस्या अपि
स्वरूपतोवच्छेदकत्वसम्भावात् ।

नच तादृशवाक्यजन्यबोधीयतादृशविषयतानिष्ठनिरवच्छिन्नावच्छेद-
कताकरोदकूटवत्त्वस्यासद्वैलक्षण्यसहितस्य साध्यत्वांगीकारात् सिद्धसाधनम्,
पटे पटनिष्ठतादृशविषयतानिष्ठनिरवच्छिन्नावच्छेदकताकरोदाभावेन उक्तकूट-
वत्त्वपटितसाध्यत्वमावादिति वाच्यम् ;—स्वमते तादृशज्ञानविशेष्यत्व
सैकत्वेन तादृशभेदकूटस्याप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्ध्यापत्तेः । नच स्व
मतेऽपि तादृशवाक्यजन्याभावेष्वस्मादपिपयकनिर्विकल्पात्मकबोधना बहूनां
सम्भावत्तज्ज्ञानविशेष्यत्वाच्चित्तभेदकूटप्रसिद्धिस्तत्रैव, अथवा तादृश
ज्ञानीयसुखविशेष्यताऽयसमानाभिर्गुणवच्छिन्नवच्छेदकताकरोदवत्त्वप-
काभेयतानिरूपकताया एव साध्यत्वात् सिद्धसानम्, नापि स्वमते
अप्रसिद्धिः, इति वाच्यम् ;—लक्षणाग्रहदिना तादृशवाक्यजन्यबोधविशेष्य-
त्वस्य प्रपञ्चे भवन्मतेऽपि सम्भवेन तादृशविशेष्यतानिष्ठानवच्छिन्ना
वच्छेदकताकरोदकूटसाधने आगच्छते । नच लक्षणाग्रहजन्यतादृश
वाक्यजन्यबोधीयभूतविशेष्यतानिष्ठानवच्छिन्नावच्छेदकताकरोदकूटस्य सा-
ध्यपटकत्वात्तानुपपत्तिरिति वाच्यम्, — स्वमताप्रसिद्धस्य निर्विकल्परूपकरोम-
स्यासंग्रहेण साध्याप्रसिद्धेर्दुर्वारत्वात्, तादृशबोधस्य विशिष्टवाचकानां
सत्यादिपदानां स्वरूपे लक्षणाग्रहजन्यत्वात् ।

यदि च सत्यादिपदलक्षणाग्रहजन्यो नोक्तनिर्विकल्परूपकरोमः, किन्तु
शक्तिमदन्त्य एव, त्रिछिन्नाचक्षानां पदानामेकदेशपरित्यागेऽपि विशेष-
्यमयोदृशवत्पुनरिष्यतयोरेवामेदम्बव्याप्तिरिति वात्, यत्र शक्यतावच्छेदकमित्त-
रूपेणोपस्थितेऽन्तैव लक्षणाग्रहसर्वसिद्धत्वात्, प्रकृते च शक्यस्वरूप
मात्रोपस्थित्या लक्षणाग्रहोदहत्, अतएव आनन्दमयापिरुणध्रीनाप्ये
“ अत्रोच्येत तामात्राधिकरणकटुचानामेतादृशप्रतिपादनपरतया विशेषणतो

तात्पर्यासम्भवादेव विशेषणनिवृत्तेः वस्तुमात्रैकत्वमतिपादनात् लक्षणा प्रसङ्गः " इत्यनूदितमित्युच्यते, तदापि गवन्मते सत्यं सर्वं वाच्यमिति वाक्यजन्यसमकारकबोधोपविषयत्वस्याप्युक्तानुगतरूपाक्रान्ततया तादृश विशेष्यतायाश्च सत्यत्वोपहित एव सत्त्वात्तत्र तादृशविशेष्यतानिष्ठावच्छेदकताकभेदवदितकूटाभावेन पक्षतावच्छेदकक्रान्ते तत्र बाधो दुर्धारः, तद्वर्ग मकारकमतीतौ तद्वर्गोपहितस्य विषयत्वं ननु शुद्धस्येति भवता सिद्धान्तात् ।

ननुपहितविषयत्वबोधेन लक्षणाधीन एव, पदानां विशिष्ट एव शक्तिरित्यद्वैतसिद्धान्तात्, अन्यथा तत्त्वमसीत्यादावपि षटो द्रव्यमित्यादा विशोपहितयोरैक्यबोधसम्भवेन लक्षणाकरुपनभ्यान्याय्यतापत्तेः ; उक्त च शुभ्याम्- " विशिष्टान्वयधीत्वेन मुख्यवृत्तिज्ञानकार्यता, उपहितान्वयधीत्वेना मुख्यवृत्तिज्ञानकार्यता, अतएव लोहितोष्णीषा इत्यादौ सर्वत्र विशिष्टान्वय एवोत्सर्गिक, अतएव षटो द्रव्यमित्यादाश्च मुख्यवृत्त्यैवोपहितान्वय " इति; इतिषेत्र, - " पदामामुपहित एव शक्ति, उपहितशक्तेरेव विशिष्टेपि सत्त्वापदा विशेषेणेपि पदार्थान्तरान्वयतात्पर्यं तदा विशिष्टबोध, नोचेदुपहितबोध " इति नव्यमतस्य शुभ्यामेवोक्तत्वात् । तत्त्वमसीत्यादौ तु तात्पर्यानुपपत्त्यैव लक्षणादर इति ।

यत्तु पदार्थतावच्छेदकविशिष्टपरत्वशून्यतद्वाक्यतात्पर्यविषयलक्षणा प्रहाजन्यबोधविषयतानिष्ठानवच्छिन्नावच्छेदकताकभेदनिर्देशाभोकबाध, तादृशवाक्यजन्यस्य निर्बिकल्पकबोधस्य सद्महेवि समकारकबोधस्यासङ्ग इति । तत्र, तस्मात्तसि सत्यत्ववादिमतरीत्या तादृशबोधप्रसिद्धया साध्याप्रसिद्धे, निष्प्रकारकबोधस्य तैरनुपपत्त्यात् । समकारकबोधस्य च विशिष्टपरत्वशून्यतद्वाक्यतात्पर्यविषयत्वाभावात् । अन्यथा सत्यत्वोपहितचिति बाधापपेर्दुर्वारत्वात् । नच चिद्विजत्वस्य पक्षतावच्छेदकक्रान्तिप्रविष्टत्वेन भोकसत्यत्वोपहितचितस्तद्वाक्यपक्षतावच्छेदकक्रान्तत्वमिति वाच्यम्- शुद्धचिति बाधवारणायोपात्तस्य चिद्विजत्वस्य शुद्धचिद्वेदरूपत्वेन

सत्यतोपहितचित्तस्तद्वशापक्षतावच्छेदकान्तरानुपायम् । शुद्धोपहितयोर्धे
 दस्य भवति तद्वान्तसिद्धत्वात् । नच मिथ्यात्ववच्छेदोपहितचित्ति मिथ्यात्व
 रूपाप्याभावेन बाधवारणायोपहितानुपहितसाधारणविद्वेदस्यैव पक्षतावच्छे
 दकत्वाभोक्तत्वा इति वाच्यम्, — तथापि सत्य सर्व वाच्यमिति वाच्यम्
 सति तात्पर्ये व्यावहारिकसत्यत्वोपलक्षितषटादित्वरूपविषयकनिर्विकल्पक
 योभस्य न-भवती पृथिवीत्यादिवाक्याद्-धातुपलक्षितस्वरूपविषयकनिर्विकल्प
 कयोपस्येव दुर्निवारतया तादृशयोभस्य च भवदुक्तरीत्या लक्ष्यमात्रमात्रत्वेन
 तादृशयोर्धामगुण्यविशेष्यत्वानिष्ठनिरवच्छिन्नावच्छेदकताकभेदस्य प्रपञ्चे
 अभावेन बाधावच्छेदुर्धारत्वात् । नच ब्रह्म-व्यविषयकतरनिष्प्रकारकत्वोभया
 भाववत्त्वं तादृशवाक्यजन-योधे निवेदयते, तथाच तादृशवाक्यजन यस्य
 व्यावहारिकसत्यत्वोपलक्षितषटादिविषयकत्वोभस्य निरुक्तोभयाभाववत्त्वविशेष
 यणेन व्यावृत्त्या नोक्तत्वा इति वाच्यम्, एवमपि सत्य सर्व वाच्यमित्या
 काररजानविषयता-वच्छेदोभयोरूपत्वत् प्रत्यक्ष भावरूपधर्मानाधारत्वात्तद्व
 ज्ञेयपटितलक्षणस्य ब्रह्मणि सत्त्वेपि यथा सत्यत्वोपपत्तिस्तद्वत्त्ववत्त्वादि ता
 त्वत्वोपपत्त्या अर्धान्तरस्य दुर्धारत्वात् । नच भावतीकारस्य वाचस्पतेर्नते
 शुद्धस्य दृष्टिविषयत्वानगीकारेपि विवरणकारमते शुद्धेप्यज्ञाननिवर्तकवृत्ति
 विषयत्वाङ्गीकारात्-मताभिप्रायेणोक्तलक्षणस्य व्याख्यातानुपपत्तिरिति
 वाच्यम्, — शुद्धस्य भावरूपधर्मानाश्रयत्वपक्षमवकाश्याप्यस्य लक्षणस्य
 तद्युक्तिद्विधादिषु व्याख्यातत्वेगोक्तरीत्या सद्भेदनिवेशने पूर्वोक्तसन्दर्भाशुद्धे
 दुर्धारत्वात् । तद्युक्तिद्विधाया हि “ ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वात् सत्त्वात्तत्वरूप
 धर्मद्वयस्य भवेन मिथ्यात्वापत्तिः ” इत्याशङ्क्य, “ ब्रह्मणो भावरूपधर्मा
 नाश्रयत्वेपि तात्त्वस्य स्वपञ्चमकधी वेशेप्यवकाश्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वा
 भावरूपत्वेन तादृशाभावरूपधर्माश्रयत्वे निरोधमावाद्युक्तान्तेन्यप्रतिविरहत्,
 अभावस्य चाधिकरणीभूतब्रह्मस्वरूपत्वेन स्वभिन्नधर्मशून्यस्वरूपनिर्दिष्टेष्व
 कुण्डलत्वान्ता ” इति परिहारस्य वृत्तत्वात् । नच मिथ्यामूल सर्व

द्वयमिति स्वाभ्युपगतप्रतीतिविषयत्वाभावः स्वमते ब्रह्मणि परमते तु प्रपञ्चे ऽप्यस्तीति तद्वेदेषदण्डितलक्षणे तात्पर्यान्वोक्तार्थान्तरमिति वाच्यम्;—तादृशप्रतीतिविषयत्वाभावस्य तुच्छसाधारणतया तदवाच्छिन्नभेदघटितलक्षणस्य तुच्छेऽनतिप्रसङ्गेन असद्वैलक्षण्यांशवैयर्थ्यात् । तादृशभावे असद्विषयवैशिष्ट्यं निवेदय तत्सार्धव्योपपादनस्य प्रक्षारणाद्धीति न्यायेनायुक्तत्वात् । नच सद्विज्ञं सर्वमात्मभिन्नमित्याकारकवृत्तिविशेषविषयत्वस्य तुच्छसाधारणस्याभावः स्वमते ब्रह्मण्येव, सत्यत्ववादिमते प्रपञ्चे पीति तद्वेदेषदण्डितलक्षणे न कोपि दोष इति वाच्यम्;—तादृशवृत्तेर्विकल्परूपत्वे प्रपञ्चमानस्य स्वमतेपि तत्रासम्भवेन तद्विषयत्वाभावस्य प्रपञ्चसाधारणतया बाधप्रसङ्गात् । तस्यां धीरूपत्वे तद्विषयत्वाभावस्य तुच्छेपि सत्त्वेन असद्वैलक्षण्यांशवैयर्थ्यात् । नच तृतीयैव काचिदन्तःकरणवृत्तिरूपेयते, यत्र प्रपञ्चतुच्छयोरुभयेतरपि विषयतेति वाच्यम्;—तद्विज्ञं तर्धमात्मभिन्नमिति ज्ञानविषयत्वाभावनवद्भेदस्य तादृशविषयत्वे पर्यवसानेन सिद्धमाधनत्वं ; तादृशभ्रमविषयत्वस्य प्रपञ्चे अस्माभिरप्यङ्गीकारात् ; प्रमात्वस्य बोधयानुमतस्यैकस्याभावेन प्रमाविषयत्वाभावनिवेशासम्भवात् ।

यत्तु श्रद्धाणि भावरूपधर्माङ्गीकारपक्षः एवेकोविषयताद्वेदत्वेन सद्भेदनिवेशः, तदनङ्गीकारे तु सत्त्वसम्बन्धवत्प्रतियोगिकतादात्म्यवद्भेदत्वेनैव, नतादृशतादात्म्यस्य भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं तादृशतादात्म्यत्वेन, सिद्धान्ते तादृशतादात्म्यस्य ब्रह्मगात्रनिष्ठत्वेन तद्व्यक्तित्वेनैवावच्छेदकत्वं सम्भवेनोक्तगुरुरूपेण तदयोगात्, तद्व्यक्तित्वेनावच्छेदकतया निवेशे च सिद्धसाधनात्, अतस्तादात्म्यत्वव्यापकविषयताकधीरूपेण, तादृशविषयतद्व्यक्तित्वेन प्रवेश इति । तच्च पूर्वमेव निरस्तम् ।

एतेन सत्यं सर्वं वाच्यमिति वाक्यस्यम्यवेषस्य निरुक्तमुरूपविशेष्यतासम्बन्धवच्छिन्नाभाव एव सद्भेदलक्षणमिति पक्षोपि निरस्तः, तादृशबोधत्वासार्वकालिकत्वेन विषयतासम्बन्धावच्छिन्नतदभावस्य सत्यत्ववादिमतेपि कदाचित्तासम्भवेन सिद्धसाधनापत्तेः । नच निरवच्छिन्नविशेषणता

सम्बन्धेन तादृशभावस्य साध्यघटकत्वात् सिद्धभावनस्येति वाच्यम्, तथापि तादृशविषयतासम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकत्वेन तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धावपेते । वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्याभावप्राप्तिरयोगितावच्छेदकत्वांगीकारेण विषयताया विषयतात्वेन सम्बन्धतायाः प्राप्ताधिक्येण विशेष्यताप्रकारवागेण विषयतात्वेन सम्बन्धताया अवागान्निकतया तादृशभावाप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धिर्दुर्वारेति दिक् ।

यत्तु साध्यघटकमोक्षलक्षणत्वमपि सत्त्वेन मतीयमानत्वम् ; तच्च सत्तादात्म्यतद्बन्धनतरत्वम्, तेनाहोरेक्ये नातिव्याप्तिः, नच सत्तादात्म्ये बाधः; नचैवं सत्प्रतियोगिकत्वविशिष्टतादात्म्यस्य मक्षण्यसम्भवात् तदाधारणस्य तेनैव सम्भवेन सत्त्वाभावोपादानं व्यर्थमिति वाच्यम्,—परमते घटादात्मकसत्प्रतियोगिकत्वविशिष्टतादात्म्यस्य सद्बन्धनत्वात् सम्भवेन सिद्धताभवात् ; विजातीयव्यवृत्त्यसम्भवेन लक्षणत्वात् बाधश्चेति । तत्र स्ववर्गमितततादात्म्यस्यैव परमतापिद्धत्वेन सिद्धताभवानवकाशात् । अतिव्याप्त्यधारकत्वेन लक्षणे सत्त्वाभाववैयर्थ्यस्य दुर्वारत्वाच्च । विजातीयैरप्यसत्, सत्प्रतियोगिकत्वविशिष्टतादात्म्यस्यैव विजातीयव्यवृत्तकत्वसम्भवात् ।

यदपि शुद्धमुक्तं—सत्त्वेन मतीयमानत्वं च स्वरूपसम्बन्धेन वा तत्तादात्म्यप्रकारता तन्निरूपितविशेष्यत्वम्, अस्ति च तादात्म्ये तादात्म्यमिति द्वये च स्वरूपसम्बन्धेन वा सत्तादात्म्यप्रकारता तन्निरूपितविशेष्यता, सत्प्रतियोगिकत्वविशिष्टतादात्म्यवत्त्वमिति प्रतीत्यभावे विवक्षितस्या सत्तोयतादात्म्यं तद्वत्सदिति प्रतीतिस्तादृशविशेष्यत्वस्य मक्षण्ये सत्त्वाधारणाय सत्त्वाभावनिवेशनमिति । तत्र, स्वरूपेण सत्तादात्म्यवत्त्वस्यैव सत्तात्वसम्बन्धेनोक्तविशेष्यतापर्यन्तनिवेशनस्य गुरत्वात् । सत्तादात्म्येणैव सम्बन्धेन तत्सत्त्वम् । अन्यथा तादृशविशेष्यत्वस्याप्ययोगात् । अगभादाय तदुपपादनस्यासत्यमपि सम्भवादिति ।

सदसद्विज्ञानस्वरूपमिदयात्वमहो द्वितीयः ॥२॥

प्रतिपक्षोपायावित्यादिमिध्यात्वग्रहः ।

(*)

यदपि “ नेह नाने ” ति श्रुत्यर्थे विवदमानं प्रति साध्यान्तरमुक्तं-
प्रतिपक्षोपायौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वम्, पारमार्थिकत्वाकारेणोक्तनिषेध
प्रतियोगित्वं वा मिध्यात्वम् ; प्रतिपक्षोपायौ- स्वप्रकारकधीविशेष्ये सर्वत्र
धर्मिणि, त्रैकालिकस्य- सर्वदा विद्यमानस्य, अत्यन्ताभावस्य प्रतियोगित्वं
मिथ्यात्वमित्यर्थः । येन सम्बन्धेन यद्रूपविशिष्टसम्बन्धितया यद्यज्ज्ञातं त-
त्सम्बन्धतद्रूपवच्छिन्नं तन्निष्ठोपाधाभावस्य प्रतियोगित्वं निवेद्यम्, अ-
न्यथा सम्बन्धान्तररूपान्तरवच्छिन्नद्रव्यकप्रतियोगित्वमादाय सिद्धसाधना
पक्षे; तथान्न स्वनिष्ठप्रकारताविशिष्टप्रतियोगितावत्त्वं मिथ्यात्वमिति क-
लितम् । प्रतियोगितायां प्रकारताविशिष्टत्वं च स्वावच्छेदकधर्मसम्बन्धो
भयावच्छिन्नत्व स्वविशिष्टमावीयत्वोभयसम्बन्धेन । अभावे स्ववैशिष्ट्यं च
स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेद-
कताप्रतियोगिताकभेदवत्त्वसम्बन्धेन। स्वाधिकरणता स्वावच्छेदकावच्छिन्न
प्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धावच्छिन्ना, नतु स्वनिरूपितविशेष्यता
सम्बन्धावच्छिन्ना, तथा निवेद्ये रजतशून्यशुक्लादिनिष्ठविशेष्यतानिरूपि-
तरजतनिष्ठयत्किंचित्प्रकारतामादाय सिद्धसाधनावधेः । भेदप्रतियोगिताव-
च्छेदकता च स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्ना । अत्र न स्वपदं विशेषणानुमाने रजतत्व
विशिष्टपरम्, विगतं मिथ्या दृश्यत्वादित्यनेन विशेषणपक्षकानुमानस्य सामान्य
पक्षकानुमानस्य च विवक्षितत्वात् । ‘विगन्मिथ्या नवा पृथिवी मिथ्या नवे
ति अत्येकं वा विप्रतिपक्षि’ रित्यादिना विशेषणपक्षिकायाः ब्रह्मप्रमातिरिक्तत्वा-
दिना सामान्यपक्षिकाया अपि विप्रतिपक्षेर्द्वैतासिद्ध्यादौ प्रदर्शितत्वात् । तत्र
रजतत्वविशिष्टं तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नरजतत्वावच्छिन्नप्रकारताविशिष्ट
प्रतियोगिताश्रयः दृश्यत्वाद्यष्टवदिति विशेषणानुमानम्, रजतत्वेन घटो ना-
स्तीति प्रतीतिसिद्धमावमादाय घटे साध्यस्य असिद्धत्वात् । ब्रह्मप्रमावाच्य

कस्यापि प्रकारवैषम्येनोक्तान्दासिपरिहरेष्यत्र लक्षणे त्रैकालिकत्वनिवेशन
 व्यर्थम्, अत्राप्यप्यवयवस्यन्ताभावस्य स्वप्रकारकर्षाविशेष्यतासमानाधिकरणा
 भावाप्रतिषेधो गिरूपव्यापकत्वाभावादेव धारणेनाप्यप्यवयवस्यन्ताभावमादा
 पार्यन्तरानवकाशात्, भेदघटितव्यापकतानिवेशमङ्गीकृत्याप्यप्यवयवस्य भाव
 मादाय दोष सम्पाद्य सत्कारकविशेषणोपादानस्य प्रज्ञाकृताद्वैति न्यायेनायुक्त
 त्वात् । नचामममते सर्वस्यापि सर्वत्र विद्यमानाभावप्रतियोगित्वेनात्यन्ता
 भावघटितव्यापकत्वासम्भवात् भेदघटितमेव तदुपादेयमिति त्रैकालिकत्व
 निवेशन सामकमिति वाच्यम्,— समानाधिकरणप्रतीतिस्थले सर्वत्र भेदा
 भेदोभयवादिना भवतामावयवताभावघटितस्यैव भेदघटितस्यापि व्यापक
 त्वस्य दुर्घटत्वात् । एतत्तत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वाधिकरण
 एतत्तत्वावच्छिन्नाभाववदिति समानाधिकरणप्रतीतिसत्त्वेन तत्र तादृशाभाव
 वद्वेदस्याप्यावयवकत्वात्, अथवा गुणादिक गुण्यत्वेनाभिजातेन
 समानाधिकृतत्ववदित्वनुमाने समानाधिकृतत्वरूपहेतुर्गर्भविचारपक्षे ।
 नचायं भेद औपाधिक इति व्यापकताघटकभेदेनौपाधिकत्वनिवेशाज् व्याप
 कत्वमसिद्धिरिति वाच्यम् अथमममते औपाधिकत्वस्य मिथ्यात्वेनौपाधिकत्वा
 भावरूपानौपाधिकत्वस्यौपाधिकभेदेऽपि सम्भवात्, अथ भेद औपाधिक इति
 समानाधिकरणप्रतीतिसत्त्वेनौपाधिकत्वावच्छिन्नभेदरूपस्याप्यौपाधिकत्वस्य
 तादृशभेदसम्भवात् । मिथ्यात्वघटकाभावस्य पारमार्थिकतापक्षेत्वाभावा
 घटितव्यापकत्वस्यैव सम्भवात् । मिथ्यात्वघटकाभावस्य व्यावहारिकत्ववि
 तादृशभावस्य सर्वत्र सत्त्वेऽपि लोकसिद्धाभावीयविशेषणतानामन्यतमत्वेन
 व्यापकताघटकाभावसम्भवात्तथा निवेश सम्पादात्यन्ताभावघटितव्यापकता
 निर्वचनस्य भवद्वि स्वमत समायतत्वेन तद्विशेष्यत्वनिवेशस्य
 निर्दुष्टत्वात् । नच मिथ्यात्वघटकाभावस्य पारमार्थिकतापक्षेऽपि शक्तिरूपे
 व्यावहारिकाभावघटितमिथ्यात्वस्यैव वक्तव्यतया तत्राव्याप्तिरित्यत्राभाव
 घटितव्यापकतानिवञ्जनं न सम्भवति, एव स्वाज्ञावन्त्य स्वामनिवेशेन वाप

दर्शनेन तत्र प्रातिभासिकाभावघटितस्यैव तस्य वक्तव्यतया तत्राप्य
व्याप्तिरिति वाच्यम्, - भेदघटितव्यापकतापक्षमालम्ब्य त्रैकालिकत्वनिवेशे
सत्रोभयत्राव्याप्तिप्रोच्चात्, व्यावहारिकाभावादी निरुक्तत्रैकालिकत्वाभावात् ।

यत्तु- त्रैकालिकत्वं कालत्रयसम्बन्धित्वं- कालत्वव्यापकत्वपर्यवसि-
त्तम्, तच्च व्यावहारिकेभ्यभावे नानुपपन्नम्, मुक्तौ कालानभ्युपगमेन
कालत्वव्यापकतायास्तत्राक्षतेरिति । तन्न;- निरुक्तत्रैकालिकत्वस्याव्याप्य
वृत्त्यभावसाधारण्येन तादृशभावाभावापोकार्यान्तराधारकत्वेन अव्यावर्त-
कत्वापत्तेः । स्वाप्नगजादावव्याप्तेस्त्वाकारणात्, तत्र स्वाप्नतदभावघटित
मिथ्यात्वस्योपपादनीयत्वेन तादृशभावे निरुक्तत्रैकालिकत्वाभावात् । यदि
च त्रैकालिकपद निरवच्छिन्नविशेषणतासम्बन्धघटितव्यापकतात्मभावात्, तथा
चोक्तार्थान्तरवारणं, अव्याप्यवृत्त्यभावस्य तादृशसम्बन्धेन व्यापकत्वाभावात् ;
स्वाप्नगजादावपि नाव्याप्तिः, तत्र तादृशगजाभावे उक्तव्यापकत्वतस्त्वादि-
रुपपत्तेः; तदापि भावस्य निरवच्छिन्नविशेषणतासम्बन्धेन वृत्तेरप्रामाणि-
कत्वेन तेन सम्बन्धेन घटादिमद्वेदस्य प्रतियोग्यप्रतिध्या प्रसिद्धत्वेन
घटादेर्वेदाभावमकारतानिरूपितनिरुक्तव्यापकताश्रयतादृशभावप्रतियोगित्वे -
पि यथा न मिथ्यात्वं तद्वदेव प्रपञ्चस्यामिथ्यात्वापत्त्यर्थान्तरस्य दुर्वा-
रत्वात् । नच स्वप्रकारकधीविशेष्यतासमानाधिकरणभेदप्रतियोगितानिरूपित
निरवच्छिन्नविशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताशून्यत्वे सति निरवच्छिन्न
विशेषणतासम्बन्धेन वृत्तित्वमेव तादृशव्यापकत्वम् । घटादेश्चोक्तसम्बन्धेन
वृत्तित्वाभावात्तत्तदोष इति वाच्यम्; तथासति स्वाप्नगजत्वावेव्याप्तयो-
पत्तेः, तत्र स्वाप्नगजात्मकाभावमादाय मिथ्यात्वस्य भवद्विरुपपादनात् ।
एव निषेधपदस्यात्यन्ताभावपरतया व्याख्यानमपि न युक्तम्, भेदप्रतियोगि-
ताया भेदसहिष्णुतादात्म्यावच्छिन्नत्वाभावात् । भेदासहिष्णुतादात्म्यं च
भवद्विरनङ्गीकारात् तादृशप्रतियोगितत्वादायार्थान्तरानवकाशात् ।

यत्तु- तादृशभेदप्रतियोगिताया अप्रसिद्धत्वेऽपि प्रकृतानुमानेनैव भेद निरूपितत्वादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितासिद्धिमादायार्थान्तरवारणाय स्यन्ताभावनिवेशनमावश्यकमिति । तच्च, तेन सम्बन्धेन तदधिकरणे तत्सम्बन्धावच्छिन्नतदभावस्यैव मिथ्यात्वरूपत्वेनात्यन्ताभावनानिवेशेऽपि समीहितसिद्ध्या अर्थान्तरानवकाशात् ; अत्यन्ताभावत्वघटितमेव मिथ्यात्व मिति निरूप्याभावात् । तथा सति ससर्गाभावपरतया तादृशपदस्य व्याख्या भान्तरासाङ्गत्वापत्तेः, ससर्गाभावो वा निवेश्य इत्यनेन तादृशपक्षस्यापि भवद्विरवलम्बनत् । एव ससर्गाभावनिवेशपक्षे ध्वंसप्रतियोगितामादायार्थान्तरापत्तिश्च भवता दुर्बला स्यात् ।

यत्तु ध्वंसस्य त्रैकालिकत्वाद्यभावाद्धारणमिति । तच्च, प्रकृता नुमानवलेनैव त्रैकालिकत्वादिविशिष्टभूतप्रतियोगितासिद्ध्यापत्तेः । यस्तु तन्तु भेदासिद्धिपुतादात्म्यमवश्यमङ्गीकार्यम्, अत्यन्ताभेदे घटो घट इत्यादि शब्दाभावेऽपि तत्राविधप्रत्यक्षानुत्पत्तौ बाधकमावात् । अतएव निर्वह्निर्वह्निमानित्यत्र बह्म्यमानवतिर्वहे, बहिमात् निर्वह्नित्वत्र बहिम् ब्रह्मिनतश्च दोषत्व गदाभ्रप्रभृतिभिरुपगम्यते । नद्यज्ञायमानस्य दोषत्व प्रपचते । नापि निर्वह्नौ निर्वह्नित्वप्रकारकमेव ज्ञानम्, नतु तादात्म्येन निर्वह्न्यादिप्रकारकमिति विनिगन्तु शक्यते, निर्वह्नौ निर्वह्नित्वमाप्यवचापरा मर्शानिर्वह्निविधेयकानुमितेर्दुर्बलात् । किञ्च व्यधिकरणसम्बन्धेन घट इत्यादिविशिष्टसम्बन्धितया यद्यज्जायते तत्रिष्टात्यन्ताभावीयोक्तसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितामादायार्थान्तरवारणाय येन येन सम्बन्धेनेत्यवश्यं दा- द्यतया सवोगादिना घटादिसम्बन्धितया ज्ञायमाने सवोगादिना घटादि निषेधासिद्धेरावश्यकतया भेदमात्रसिद्ध्या अर्थान्तरानवकाशात् । एव विरुद्धपदत्वपदन्तोभयावच्छिन्नात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमादाय तदोपवारणाय यद्यप्येदमिष्टेत्यस्यापि विवक्षार्थायतया सत्त्वादिविशिष्टसम्बन्धितया ज्ञाय माने सर्वत्र सत्त्वावच्छिन्नभेदसिद्ध्यावप्युद्देशमिष्टेत्यन्ताभावनिवेशेन

न किञ्चित्प्रयोजनमिति बोध्यम् । किञ्च भेदध्वसादे स्वसाधारण स्वप्रकारकभीविशेष्यतं प्रति व्यापकत्वाभावादेव वारणात् तद्वारणाद्योक्त मत्वन्ताभावत्वमफलमेवेति बोध्यम् । एवं प्रतियोगिताया सम्बन्धविशेषा वच्छिन्नरत्ननिवेशनमयुक्तम् , दृष्टान्ते साध्यवैकल्यापत्ते , विशेषानुमाने अन्वयविकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रतियोगितामादाय घटादेः दृष्टान्तीकृतत्वात् ; तादृशप्रतियोगितायाश्च सम्बन्धानवच्छिन्नत्वात् । नच घटत्वादिविशिष्टपटाद्यव गाहिज्ञान- घटत्वादिनापटाद्यभावावगाहिज्ञानयो प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभाव सत्त्वात्तादृशप्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावस्य च सम्बन्धविशेषनियन्त्रितत्वा- रोधेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितायामपि सम्बन्धावच्छिन्नत्वमाव- श्यकम् , व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावज्ञानस्य व्यधिकरणधर्मप्रकारेण त दृष्टान्ताविरोधेन च दीधितिकारानुमतम् , तेन बाधग्रन्थे साधवोपनीत काचनमयत्वादिना बहुधापनुमितिविरोधितया काचनमयत्वावच्छिन्नबहु- भावस्य हेतुमासत्त्वोक्तेरिति वाच्यम् ; उक्तयुक्त्या व्यधिकरणधर्मावच्छिन्न प्रतियोगितायास्सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य गदाधरादिवि- व्यवस्थपितत्वेपि तादृशयुक्ते भवत्सिद्धान्तविरुद्धत्वात् । भवत्सिद्धान्ते घटत्वविशिष्टपटत्वमिति ज्ञान काचनमयबहिर्मानिति ज्ञानं च प्रतिभासिकविषयकम् , अन्यथाह्युक्ते भवद्विरनङ्गीकारात् , तादृशप्रतिभासिकविषयकज्ञानयोश्च तादृशप्रतिभासिका भावविषयकज्ञानस्यैव विरोधित्व युक्तम् , नोक्तव्यधिकरणधर्मावच्छिन्ना भावज्ञानस्येति ।

नच घटत्वपटत्वोभयवच्छिन्नप्रकारताशालिबुद्धिं प्रति घटत्वावच्छिन्न पटनिष्ठप्रतियोगिताकामावज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकतया व्यधिकरणधर्माव- च्छिन्नाभावज्ञानस्याप्युक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकरूपान्तरत्वेन प्रतिबन्धकत्वं दुर्यारमिति वाच्यम् ; तथासति घटत्वेन पटत्वमिति बुद्धौ घटत्वेन पट जलोभय बाह्येति ज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकतापत्तिरिति । तद्वारणाय तदुभय

वच्छिन्नप्रकारताशानिबुद्धौ तदुभयपर्याप्तावच्छेदकप्रतियोगिताकामावज्ञान-
त्वेनेव प्रतिबन्धकत्वस्य शक्तव्यक्त्या व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावज्ञान
न्यायते, घटत्वेन घटाभासस्य घटत्वमानावच्छिन्नप्रतियोगिताकृत्वात् ।
नच तादृशव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यापि तदुभयावच्छिन्नप्रतियोगिता
कत्वमादश्यकम्, अन्यथा तज्ज्ञानस्य प्रतियोगकत्वानुपपत्त्या तस्य
बाधकत्वमसम्भवापत्ते, तथाच तादृशप्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावस्य सम्ब-
न्धविशेषनियमितत्वानुरोधेन तादृशप्रतियोगिताया अपि सम्बन्धावच्छिन्नत्व
सिद्ध्या न साध्यैकस्यामिति वाच्यम् एवमपि माध्यमैकत्वस्य दुर्वा-
रत्वात्, रजतघटोभयामाश्रयादाय रजतादौ सिद्धसाधनवारणाय प्रकारता
वच्छेदकधर्मपर्याप्तावच्छेदकताकत्वस्यैव प्रतियोगिताया निवेशनीयतया
रजतत्वेन घटाभासीप्रतियोगिताभ्यावर्तनात्, तादृशप्रतियोगितायारजतत्व
घटत्वोभयावच्छिन्नकत्वेन तादृशप्रकारतावच्छेदकैर्मूत्ररजतत्वपर्याप्तावच्छेदक
ताकत्वमावात् ।

एतेन स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्थाने स्वानवच्छेदकसम्बन्धा-
नवच्छिन्नत्व निषेध पूर्वोक्तसाध्यवैकल्यपरिहारेपि न विस्तारः । किञ्च
रजतस्य सत्यतामुपगम्य तदाश्रयत्वेन प्रतीयमाने तदवयवे तातागान्या
भावानुपपत्तेः उक्तानुमानवहेनैव रजतत्वावच्छिन्नघटानिष्ठप्रतियोगित्वस्य
रजते सिध्यपत्त्यर्थान्तरं दुर्भारम् । नच पारमार्थिकत्वावच्छिन्नप्रतियोगि-
तापदितसाध्ये पारमार्थिकत्वेन श्रुतिरूप्यात्यन्ताभावमादाय दोषवारणाय
तदुपसामानाधिकरण्यनिवेशवदत्रापि तत्त्वित्यमिति वाच्यम्, तथासति
साध्याप्रसिध्यापत्ते, रजतत्वेन घटाभावप्रतियोगिताया रजतत्वसामानाधि-
करण्यविरोधात् । पारमार्थिकत्वावच्छिन्नरजतत्वसामानाधिकरण्याभावप्रति-
योगिताया प्रार्ताविकल्पे प्रसिद्धत्वेन पारमार्थिकत्वपदितसाध्यकत्वे
साम्यप्रसिद्धिविरोधेन तत्कल्प तादृशविशेषणोपादानसम्भवात् । रजतत्वा

पच्छिन्नाभावस्य च रजतायवसाधारणरजतत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपित
विशेष्यताव्यापकत्वाभावात् , तादृशाभावप्रतियोगितामादाय शुक्तिरूप्येपि
प्रथमकल्पे साध्यमसिध्यसम्भवात् ।

अथात्र रजतत्वेन केवलघटाभावप्रतियोगिताया रजते असम्भा
विततया तादृशप्रतियोगितामादायार्थान्तरानवकाशेन रजतत्वेन रजत
घटान्मतराभावप्रतियोगितामादाय रजतत्वेन रजतघटोभयाभावप्रतियोगिता
मादाय वार्थान्तर वाक्यम्, — नाद्य , सत्यत्ववादिमते रजतत्वयमे रजत
सान्त्व्याभावस्येवोक्ता-यतराभावम्याप्यसत्त्वात् रजतप्रकारकधीविशेष्यता-न्या
पक्षमाभावात् । तत्र तत्सिद्धौ च रजतस्य सत्यतामज्ञस्य दुर्वारत्वात् ।
नान्त्य , निरुक्तप्रतियोगितारूपसाध्ये अन्यासज्यवृत्तिविविशेषणेन पर्याप्त
स्ताध्यतावच्छेदकसम्बन्धत्वोपगमेन वा तादृशोभयाभावमादायार्थान्तरवा
रणसम्भवादिति चेन्न, तथाप्युक्तप्रकारद्वयस्य पारमार्थिकत्वघटितसाध्येपि
सम्भवेन तत्र सामानाधिकरण्यनिवेशनेयध्वं दुर्वारम् । तत्कल्पेपि पार
मार्थिकत्वेन केवलशुक्तिरूप्यमावप्रतियोगित्वस्य घटे असम्भवेन पार
मार्थिकत्वेन शुक्तिरूप्यघटान्मतराभावस्य कपालादिसाधारणघटप्रकारता
निरूपितविशेष्यताव्यापकत्वाभावेन व्यासज्यवृत्तिप्रतियोगिताक केवला
न्वयिन पारमार्थिकत्वेन घटशुक्तिरूप्योभयाभावमादायार्थान्तरस्य वक्तव्य
तया निरुक्तोभयाभावप्रतियोगिताया घटत्वसामानाधिकरण्यसत्त्वेन यथा
श्रुततद्विशेषणेन वारणाभावात् । पर्याप्तिद्वयगर्भसामानाधिकरण्य निवेशन
वारणस्य कर्तव्यतया तद्वेष्यता पर्याप्तिताम्वन्धेन साध्यताया एव
युक्तत्वात् ।

एतेन प्रथमसाध्ये साध्याप्रसिद्धिगणेन सामानाधिकरण्यनिवेशा
सम्भवात् रजतत्वेन रजतघटोभयाभावमादायार्थान्तरवारणाव रजतत्वाज-
च्छिन्नोक्तमावप्रतियोगिताभून्यत्वं पक्षे विशेषण देयम् , पारमार्थिकत्वघटि-
तद्वितीयाभावेन सामानाधिकरण्यनिवेशेपि प्राप्तीतिकघटे ॥

येन व्युत्पन्ना नामानाधिकरण्यनिवेदनेन तद्वारणसम्भवादुक्तरीत्यापक्षविकेपणो
पादाने भौतमात्रं व्युत्पन्ना नामानाधिकरण्यविकेपणेनैव पारमार्थिकत्वेन श्रुतिर-
प्यगावप्रतियोगितामादायाश्चान्तर वारणीयमिति निरस्तम् । उभयत्र पर्याप्ति
सम्भवेन सापेक्षत्वाद्वाह्यैवार्थान्तरवारणसम्भवे तदर्थं निरोपगन्तरा
पादानार्थचित्वात्, प्रथममात्रे पक्षे तद्विज्ञेयणोपादाने आश्रयगतित्वेनैव
रत्नत्वम् । रजतत्वेन रजतपटोभयाभावस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव
वाहिता मते प्रसिद्धत्वेन भवता च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमभ्युप-
गच्छता तादृशप्रतियोगितोऽन्यत्रस्य रजते अक्षमत्वात् ।

यत्तु— पारमार्थिकत्वेन घटतद्विरुद्धोभयभावमादायः प्रतियोगिताव-
च्छेदकविशिष्टप्रतियोगितोऽप्रसिद्ध्या केवलान्वयित्वेन तत्प्रतियोगिता
मादाय भिदसाधनमित्याशङ्क्य व्यधिकरणसम्भवावच्छिन्नाभावमादाय
भिदसाधनवारणाय वेन घटसम्भवेति वीप्साया आवश्यकत्वेन घटत-
द्विरुद्धोभयं पारमार्थिकमेति ज्ञाने निषयवया तदुभयवति तत्सम्भ-
व्यावच्छिन्नतदुभयानाम्भावमादाय सिद्धनाशकमिति समर्हितम् । तत्र-
पारमार्थिकत्वेन घटप्रकटद्वयोभयभावमादाय सिद्धसाधनतावस्थयात् ।
अतस्तद्विरुद्धाभारमार्थिकतया तदुभयस्य कश्चिदपि पारमार्थिकत्वेनासत्वात् ।
अथ घटप्रकटद्वयोभयं पारमार्थिकमिति ज्ञाने तदशान्धो वाप्ति, तथाहि,—
यत्र यद्व्यावच्छिन्नमस्तस्य व्यावच्छिन्नवशिष्टाधेयत्वानिरूपकत्वज्ञानं प्रमा तत्र
तद्व्यावच्छिन्नतत्सम्भवावच्छिन्नतमिष्टप्रतियोगिताकाशवदज्ञानं न प्रमेत्य-
विवादम्, मूलकादौ सध्यादिसम्भवावच्छिन्नतद्विशेषतानिरूपकत्व-
ज्ञानस्य प्रमात्वेन तत्र तादृशभावज्ञानस्य अस्तवदर्थनात्, घटप्रकटद्वयोभयं
पारमार्थिकमिति ज्ञाने च पारमार्थिकत्वावच्छिन्नविषयित्वमभ्यन्नावच्छिन्न-
तदुभयनिष्ठाधेयत्वानिरूपकत्वज्ञानस्य प्रमात्वाच्च तत्र तादृशभावज्ञान-
प्रमाति न तत्र तादृशभावमभ्यव इति चेत्,— अभेयतापर्याप्त्यधिकर-
णमुपनिर्णयैवधेयतावच्छेदकत्वेनैव तादृशपारमार्थिकत्वेनैवधेयतापर्याप्त्यधिकर-

सायच्छेदकत्वायोगात् , उक्तज्ञानस्य प्रमात्वाम्भवात् । नच विषयता सम्बन्धावच्छिन्नाधेयता विषयतारूपेणेति पारमार्थिकत्वस्याप्युक्ताधेयतावच्छेदकत्वसम्भवः, अगानुरोधेन विषयानृचिधर्मस्यापि विषयतावच्छेदकत्वावश्यकतादिति वाच्यम् :- परमते षटः पारमार्थिक इति ज्ञाने विषाद तदा पारमार्थिकत्वविशिष्टयदाभावात्तत्वेन बाधवारणाय प्रातिमात्तिकाग्र्य पारमार्थिकत्वस्य निनेइत्यलादिति ।

क्रिष्ण—पारमार्थिकत्ववदितसाध्यकल्पेन्योन्याश्रयः; पारमार्थिकत्वस्य दिव्यात्वामावरूपत्वात् । पारमार्थिकत्वस्यापि पारमार्थिकत्वाकारेणैव निषेधस्य वक्तव्यत्वानवस्थावतिष्ठ । अन्यथा अरोपितस्य पारमार्थिकत्वस्य प्रपञ्चेऽप्यभ्युपगतत्वेन तत्र तदभावरूप्य दुरुपपादत्वात् । येन रूपेण येन सम्बन्धेन च यत्र परसाम्बन्धत तत्र तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावादनङ्गीकारपक्षे व्यधिकरण धर्मावच्छिन्नाभावमादाय साध्योपपत्त्यर्थमुक्तपक्षावलम्बनात् । आरोपित पारमार्थिकत्ववदिति प्रपञ्चे स्वरूपेण तदभावात्सम्भवात् ।

यत्तु— पारमार्थिकत्वं प्रकृते न मिथ्यात्वमावः, किन्तु ज्ञानानिवर्त्य मात्रविशेष्यकधी, तथा च विषयतासम्बन्धेन तदवच्छिन्नस्य प्रतियोगित्वस्य निवेशनाग्न्योन्याश्रयः, पारमार्थिकत्वस्य तदवदितमिध्यात्वापदितत्वात् । नचोक्तवियस्तद्व्यक्तिवत्त्वेन निवेशात्सम्भवः, परार्थानुमाने तदादि सर्वनामशब्देन साध्यनिर्देशस्थासाम्बन्धमिकत्वात् तद्व्यक्तित्वविशिष्टज्ञाना पेक्षया लोभोर्धत्वादेरेव निशेष्यतासम्बन्धेन प्रपञ्चनिष्ठप्रतियोगितायामवच्छेदकत्वात् । नापि तादृशधीत्वेन तस्य तद्व्यक्तित्वापेक्षया गुरुशरीरत्वेन धेन रूपेण धियः प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य निवेशयितुमशक्यस्यादिति वाच्यम्;— तादृशधीत्वोपलब्धितज्ञाननिष्ठत्वच्छेदकताया एव निवेशेन तादृशधीत्वस्य गुरुत्वेति क्षतिविरहात् । नचैव प्रपञ्चस्य तादृशपारमार्थिकत्व वत्तरेपि पूर्वज्ञानवृत्तितादृशपारमार्थिकत्वरूपधीव्यक्तिरूपेण सत्त्वज्ञादेस्तद

धिकरणे अभावस्तत्वेन सिद्धसाधनमिति वाच्यम्- अनवच्छिन्नोक्तावच्छे-
दकताया एव निवेद्याः स्यन्वयानुसृष्टीत्यन्तेरवच्छेदकत्वसम्भवात् । न च
प्रपञ्चस्य निवृत्त्यवसंशयकाले प्रवृत्तानुमानस्यावतारः, तथा च तत्त्वानि ता-
दृशापि- प्रपञ्चविशेष्यकारवत्स्येति चेदप्यतया प्रपञ्चवति तादृशधीरूपेण प्र-
पञ्चमाभावे शानुमशय इति वाच्यम्, उक्तधीरूपेण- प्रपञ्चवत्त्वं यत्र
निर्णीतं तत्रैव तद्वेषेण प्रपञ्चागाहस्य शानुमशयत्वेन प्रपञ्चे तादृशधीरुपेय
प्रवृत्ते तादृशधीरूपेण प्रपञ्चस्य प्रवृत्ति संशये सत्यपि तद्वेषेण तत्र सत्या
भावज्ञाने यावत्तत्त्वानुमानसंशयस्य प्रतिपन्नवच्छेदपक्षेऽपि प्रत्यक्षं मत्वेव
तत्त्वविरादनुमित्यात्मकोक्ताभावज्ञाने तदधीकारादिति । ततः - प्रपञ्च-
सत्यतागतेषु घटपटादिविशेष्यकार्थान्तरा उक्तपारमार्थिकत्वात् मिश्रमित्त
तदा चास्मिन्निष्पत्तेः घटादिविशेष्यकार्थान्तरापरमार्थिकत्वेन घटाद्यभावा-
दाद्य सिद्धसाधनम् । न च तादृशधीरव्यापकनिरवच्छिन्नावच्छेदकताक-
त्वेनैव पारमार्थिकत्वावच्छिन्नत्वम्, तथा च घटादेः पटादिविशेष्यकार्थत्व-
वत्तिरित्यपरमार्थिकत्वेन अभावमादाय सिद्धसाधनस्य नावकाशः, तदीय
प्रतियोगितायाः पारमार्थिकत्वस्यान्यानवच्छिन्नत्वेन तादृशधीरव्यापका-
वच्छेदकताकराभावात्, पारमार्थिकत्वस्यान्येन घटाद्यभावेन च तादृश-
वादिगते धासिद्धत्वादिनि वाच्यम्; अवच्छेदकानुसंगकत्वाभावे मिश्रमिक्ता-
वच्छेदकत्वकीना रवत्त्व एकावच्छेदकताप्रयत्नासम्भवात्, दण्डादि-
व्यक्तीना दण्डत्वादिनानुगतानामवैकावच्छेदकत्वसम्भवात्, तथा च
स्वप्नेषु ज्ञानानिवर्त्यमूलमज्ञानाविषयकविषयापि बहुत्वेन
तादृशधीरव्यापकनिरवच्छिन्नावच्छेदकत्वाप्रसिद्ध्या साध्यासिद्ध्यापत्तेः ।
एव घटगतपारमार्थिकत्वतदन्यमतपारमार्थिकत्वोभावात् प्रमेयसाधन-
भावमादाय सिद्धसाधनं दुर्वारम् । घटादेवैकपारमार्थिकत्वसत्त्वेऽपि
यावत्पारमार्थिकत्वाभावेन यावत्पारमार्थिकत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायाद्यादृश-
धीरव्यापकनिरवच्छिन्नावच्छेदकताकत्वस्यापि सम्भवात् । न च यावन्ति

पारमार्थिकत्वानि तत्तदवच्छिन्नस्वप्रकारकधीविशेष्यतान्यापकाभावप्रतियोगित्वकूटवत्त्वस्य साध्यत्वालोचनसिद्धसाधनावसरः, पटादिगतपारमार्थिकत्वेन घटादेरभावस्य प्रसिद्धादपि घटगतपारमार्थिकत्वावच्छिन्नतादृशप्रतियोगित्वस्यापि कूटान्तर्गतत्वेन तस्य घटादौ सत्यत्वदादिभिरनङ्गीकारात्, तथा च तादृशधीत्वममानाधिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमेवाकसाध्य पर्यवसितम् । भेदप्रतियोगितावच्छेदकता च आधेयतासम्बन्धावच्छिन्ना, आधेयता च स्वनिष्ठतादृशप्रतियोगितानिरूपितनिरवच्छिन्नावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नेति वाच्यम्, एवमपि सविकल्परूपधियामेव ज्ञानानिवर्त्यमात्रविशेष्यकधैर्यरूपास्तु गतरूपान्तरतया निर्विकल्परूपस्य च तद्वन्तःकान्तत्वेनोपहितधैर्येण बाधापत्तेः तादृशधीरूपपारमार्थिकत्वम्योपहितचित्तस्यैव सम्भवात् ज्ञाननिवर्त्याविषयकत्वरूपं ज्ञानानिवर्त्यमात्रविशेष्यकत्वं निरुक्त्योक्त्यप्यस्य स्वमते निर्विकल्परूपमात्रवृत्तितादुक्तदोषवारणं वि ज्ञान सर्वं स्वविषयकगतिं वादिनां गते ज्ञानमात्रस्य ज्ञाननिवर्त्यस्वविषयकत्वेन ज्ञाननिवर्त्यविषयकधियो प्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्ध्यापत्तेः । नच स्वविषयकत्वस्वभिन्नधोममसम्बन्धावच्छिन्नज्ञाननिवर्त्यनिष्ठप्रतियोगिताकामादविशिष्टधीत्वेन तादृशोभयसम्बन्धावच्छिन्नज्ञाननिवर्त्यनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवर्द्धित्वेन वा पारमार्थिकत्वपदार्थगुणा धियोनुगम्यस्य तादृशधीत्वापकक्षितनिष्ठनिरवच्छिन्नावच्छेदकताकतादृशप्रतियोगित्वस्य साध्यत्वाङ्गीकारात् साध्याप्रसिद्धिरिति वाच्यम्, एवमपि तादृशधीरूपपारमार्थिकत्वे निरुक्तपक्षतावच्छेदकताकान्ते बाधस्य दुर्बोत्पत्तात् । तादृशधीरूपपारमार्थिकत्वस्य स्वस्मिन् विषयतासम्बन्धेन सत्त्वेन तेन रूपेण स्वस्य निषेधसम्बन्धेन यावन्ति पारमार्थिकत्वानि तावदवच्छिन्नप्रतियोगिताकूटवत्त्वस्य निरुक्ताधेयतासम्बन्धेन तादृशधीत्वमप्यपकत्वपर्यवसितस्य साध्यस्य तत्राभावात् । नच स्वभिन्नतादृशधीत्वव्यापकत्वमेव साध्यमिति नोक्त बाधः । एकधीरूपपारमार्थिकत्वस्य नन्दनधीरूपपारमार्थिकत्वान्तरेण निषेधमादय्य साध्यपर्यवसानसम्भवा

निति वाच्यम् । एतत्सत्यननुगमापत्तेः । पक्षीभूयटादित्यर्थानामेव स्वार्थे
 नोपादेयत्वात् । नच तादृशर्थात्प्राप्तत्वेनैव साध्यम् । व्यापकतापटक
 भेदप्रतियोगितावच्छेदकतावाच्यतासम्बन्धावच्छिन्ना, आवेयता च स्वनिष्ठ
 सादृशप्रतियोगितानिरूपितनिरवच्छिन्नावच्छेदकताभावव्यभिक्तत्वोभयमात्र
 यत्त्वसम्बन्धावच्छिन्ना, तथाच व्यवभिक्तसादृशप्रतियोगितार्थिकत्वे स्वनिष्ठ
 तादृशप्रतियोगितानिरूपितनिरवच्छिन्नावच्छेदकत्वमेव सत्त्वेन तदभावाभा
 वेन स्वात्मकपारमार्थिकत्वे च स्वधर्मित्वाभावेनोक्तोभयमात्रवत्त्वं च तादृश
 धर्मित्वावच्छिन्नता तादृशोभयमात्रवत्त्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतासम्बन्धेन व्याप
 कत्वस्याक्तपारमार्थिकत्वेति ज्ञेयादिति वाच्यम्, — एवमपि सादृशपारमा
 र्थिकतात्मकधर्मिकत्वात् अन्यथा तस्या अन्यत्वात् तस्या अन्यत्वात्
 निषेधप्रतियोगित्वस्य वाच्यत्वेनानुमितिविषयगतस्याया दुर्धरत्वात् ।

अतः पारमार्थिकत्वमत्रावच्छेदकत्वमित्येवम् । देवयत्नान्धेन न
 श्रियावच्छेदकतायाः निषेधः । तेनाप्यासिद्धमन्वयेन दृष्टान्तकोक्त
 पारमार्थिकत्वस्य प्रपञ्चगम्यमित्येन स्वरूपवच्छेदकत्वपक्षोक्तदोषः ।
 ऐतदस्य सिद्धांतेऽवच्छेदकताभावेति न कति । परैस्तदनुपगमात् ।
 तद्वैतया तान्मत्तुक्तिमग्नात् । व्यतिक्रमस्य धर्मविषयेदात्म्य-धर्म्यापि
 सम्बन्धविषया प्रतियोगितयावच्छेदकत्वस्यावाप्तेति । तच्च, — पूर्वश्रुत्या
 यवच्छिन्नोक्तस्वरूपात्मकप्रदायभावमादाय घटादेः पितृयापारवारणानव
 च्छिन्नावच्छेदकताया विवेकनीयतया घटानिस्वरूपस्वरूपत्वाभावेन घटादे
 रवाध्यस्वरूपत्वेत्येवमन्वयावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्ना
 भावमादाय घटादौ सिद्धतापत्तापत्तेः । नच सत्तुष्टस्यापि स्वरूपस्यानव
 च्छिन्नावच्छेदकतावच्छिन्नावच्छिन्ना इति गुर्यामुक्तमुक्तम् । तथापि सत्य
 ण्डपटादेः स्वरूपतोवच्छेदकत्वानुपगम्यतार्थिकदिभवे सिद्धतापत्तस्य दुर्ध
 रत्वात् । अवच्छेदकत्ववच्छिन्ने साध्यमिदं ह्येवमेति स्वत्वेन तत्त्वत्वाभा
 वरूपेणावच्छिन्नप्रतियोगितान्भावमादाय दृष्टमात्रे सिद्धतापत्तात् ।

यत्तु— ज्ञानानिवर्त्यत्वमेव पारमार्थिकत्वं, तद्विप्रविशेषणतासम्बन्धा
वच्छिन्नावच्छेदकताकृतादृशप्रतियोगित्वमेव साध्यम् ; अतो नानवस्था,
ज्ञानानिवर्त्यत्वरूपेण स्वस्फेतरसकलदृश्यानां निषेधप्रतियोगित्वसम्भवात्
तस्याभावीयविशेषणतासम्बन्धेन सात्त्विकपञ्चसत्त्वात् छायाभावादेव निवेशयत
इति । तत्र; ज्ञाननिवर्त्यत्वस्य मिथ्यात्वदादिनां ज्ञाननिवर्त्यं प्रपञ्च इति
प्रतिभेदाभेदभियतत्वं च स्वीकुर्वाणानां भवता ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावस्य
ज्ञाननिवर्त्येदम्य वा प्रपञ्चानिष्ठतया तद्विप्रप्रतियोगितायां व्यधिकरणतया
वच्छेदकत्वासम्भवात् । न च प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वाविशिष्टज्ञाननिवर्त्य
त्वाभावाच्च अपञ्चेऽभावाच्च व्यधिकरणतयावच्छेदकत्वसम्भव इति
वाच्यम् ; - प्रतियोग्यव्यधिकरणत्वाभावाच्च तद्वच्छिन्नभेदस्य वा उक्तरीत्या
प्रपञ्चे स्मभवेन प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वविशिष्टज्ञाननिवर्त्यत्वाभावास्यापि
अपञ्चे सम्भवात् । पूर्वज्ञानद्वयित्वविशिष्टतदभावनिष्ठावच्छेदकताकृता
योगिताभावाच्च सिद्धसाधनवारणाय स्वरूपतोऽवच्छेदकत्वस्यैव निवेशनीय
तयोक्ताभावस्य प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वविशिष्टतादृशाभावत्वेन व्यधि
करणतयावच्छेदकत्वसम्भवे स्वरूपतस्तदसम्भवाच्च । न च विशिष्टस्याति
रिक्ततागते प्रतियोग्यनधिकरणीनूतद्रव्यवृत्तित्वविशिष्टतादृशाभावस्य प्रपञ्च
भावाच्च स्वरूपत एव व्यधिकरणतयावच्छेदकत्वसम्भव इति वाच्यम् ;
तथासति षटादिवृत्तित्वविशिष्टतादृशाभावस्य षटादिविप्रप्रतियोगिताया
गम्यवच्छेदकत्वसम्भवेन पूर्वोक्तरीत्या सिद्धसाधनवारणाय तादृशाभावा
वच्छिन्नप्रतियोगिताकृष्टवत्त्वस्यैव साध्यकार्यत्वेन बाधतादवस्थ्यात् । किञ्च
पारमार्थिकत्वषट्त्वाभावाच्च षटावयवमादाय सिद्धसाधनं दुष्परिहरम् ।
पारमार्थिकत्वपर्याप्तवच्छेदकताकृतादृशप्रतियोगित्वस्य साध्यत्वे च साध्या
प्रतिद्धिः । प्रतियोग्यविशेषणतापञ्चधर्मस्यापि व्यधिकरणधर्मवच्छिन्नाभाव
प्रतियोगितावच्छेदकत्वाया यदाधरादिभिर्गन्धवस्थापितत्वादिति दिक् ।

यदपि सर्वदेशकालवृत्त्यगावप्रतियोगितमेव साध्यं पर्यवसितम् ,
 तथाच प्रपञ्चस्यास्तीकृत्वापचिरित्वाशङ्क्य कालसम्बन्धित्वसमानाधिकरणस्य

तस्य निवेश्यत्वादिति समाहितम् । तत्र शब्देव तावदोपपद्यते । तमादि-
अर्जाकत्वपदेन सर्वदेशकालवृष्यभावप्रतियोगित्वमेव विवक्षितम्, किंवा
निरुपाद्यत्वम्, अथवा कासासम्बन्धित्वम्, यद्वा अर्जाकत्वपदमाच्यत्वम् ।
नाय, आपावापादकयोरग्रेदमसद्भावात् । तत्साध्यवत्तत्तदापत्तेरिष्टत्वाच्च ।
न द्वितीयः, तदभावे यत्र सर्वदेशकालवृष्यभावप्रतियोगित्वं तत्र निरुपा-
द्यत्वमिति व्याप्यभावेन तत्तदापत्तेरयोगात् । न च सर्वानिर्वाच्यस्य पक्ष-
रथात् पक्षाभिधे सुच्छे तवोर्वाप्तिसिद्धिरिति वाच्यम्, — अप्रयोजकत्वात् ।
अतएव न तृतीयः । नापि चतुर्थः, प्रवृत्तिनिर्वाच्यस्य सत्ये वाच्यत्वस्यै-
ष्टत्वात् । तदभावे ततएव तदभावे ।

एतेन तादृशाभावप्रतियोगित्वस्य प्रपञ्चस्य तुच्छत्वेऽप्युपपत्त्या अर्था-
न्ताप्रित्याशङ्काभाववर्णनमपि निरस्तम् । पक्षकोटौ सत्तादात्म्याभिधेयपक्षत्वेन
तेनैव तद्वारणम् । यदपि प्रतिषेधोपाधानित्वादे स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियो-
गित्वमर्थं, न वैव प्रतिभासिकाभावमादाय सिद्धसाधनम्, अथावे स्वान्धमसत्ता-
कत्वस्य विशेषणत्वम् । न्यूनसत्ताकत्वं च अभावस्य प्रतिभासिकनिष्ठ
व्यावहारिकपारमार्थिकान्यतरप्रतियोगित्वम् । यच्च व्यावहारिकनिष्ठ पारमा-
र्थिकप्रतियोगित्वं तत्, तत्राभ्य व्यावहारिकपारमार्थिकान्यतरनिष्ठ परमाति-
भासिकज्ञानप्रतियोगित्वं यच्च पारमार्थिकनिष्ठव्यावहारिकभावप्रतियोगित्वं
तदन्वयस्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वं तदेव मिथ्यात्वम् । व्यावहा-
रिक पारमार्थिको वाऽयं घट स्वसमानाधिकरणानिभासिकत्वन्वाभावप्रति-
योगीति ज्ञानकाले एतदपटे मिथ्यात्वव्यवहाराभावात् पारमार्थिक-
मिदं पारमार्थिकत्वस्य स्वसमानाधिकरणभावस्य प्रतियोगीति
ज्ञानकाले इदं मिथ्येति व्यवहाराभावाच्च तदन्वयद्विषय-
प्रतियोगित्वं विशेषणम् । ननु पारमार्थिकत्वं मिथ्यात्वम्, तथा च मिथ्यात्ववदितमि-
थ्यात्वमित्याशङ्क्य, शून्यनिवर्त्यत्वानुरूप पारमार्थिकत्वमेव घटक-

मित्युक्तायपि तद्व्यतिरिक्तस्य प्रकृतमिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वलक्षणत्वानुपपत्तिः
 ज्ञाननिवर्त्यत्वान्यस्य वैयर्थ्यादिति चेत् ; धूमप्राग्भावाद्यौ धूमादेरिव ज्ञान
 निवर्त्यत्वस्योक्तप्रतियोगित्वे विशेषणत्वात् न विनाशित्वरूपस्य पारमार्थि-
 कत्वस्य प्रकृते निवेद्यसम्भवाच्च । प्रातिभासिकं निष्ठं यत् स्वसमानाधिक-
 रणाभावप्रतियोगित्वं विनाशिनिष्ठं यदप्रातिभासिकस्य स्वसमानाधिकरणा-
 स्यन्ताभावस्य प्रतियोगित्वं तयोरेकन्यतरत्वं मिथ्यात्वमिति तु निष्कर्ष-
 इति । तत्र ;— पारमार्थिके त्रयणि प्रातिभासिकाभावप्रतियोगित्वमादाय
 मिथ्यात्वापत्तिवारणाय प्रातिभासिकाभावप्रतियोगिताभेदनिवेशस्यावश्यक-
 त्वेपि तादृशप्रतियोगितायां निष्ठान्तविशेषणवैयर्थ्यात् । न च तत्र निष्ठा-
 न्तानुपादाने स्वाग्रगजादेर्मिथ्यात्वव्यवहारानुपपत्तिरित्यस्य हेतोस्तत्र व्यभि-
 चारापत्तिश्च प्रातिभासिकाभावे स्वप्ने प्रतीतमादायैव मिथ्यात्वस्य वक्तव्य-
 त्वात्, स्वप्ने च व्यावहारिकाभावस्य प्रत्यक्षादिना ज्ञानासम्भवादितिन्द्रिया-
 णामुपरतत्वात्, अभावेऽनुभूयमानप्रत्यक्षत्वस्यापलापे स्वाप्ताभावानां स्मर-
 णादेर्वक्तुमशक्यत्वात् । अथ रथानित्यादिस्वप्ने पदार्थमृष्टिप्रतिपादकश्रुतेश्च,
 तादृशस्वप्नदृष्टगजतन्त्राभावभोरुगभोरपि प्रातिभासिकत्वावश्यकतापत्तिरिति
 वाच्यम् ;— स्वप्नगजाद्यौ विद्यमाने प्रातिभासिकाभावप्रतियोगित्वे प्रातिभासिका-
 भावप्रतियोगिताभिन्नत्वाभावेपि तादृशप्रतियोगिताभेदस्य प्रातिभासिकस्यैव
 तादृशप्रतियोगित्वे सत्त्वेन प्रातिभासिकाभावप्रतियोगिताभेदविशिष्टप्रातिभासि-
 काभावप्रतियोगित्वज्ञानादेव तद्वशाच्च मिथ्यात्वव्यवहारनिर्वाहात् ; अन्यथा
 व्यावहारिकपारमार्थिकान्यतरनिष्ठत्वं प्रतियोगितायां निवेश्य तादृशविशेषण-
 विशिष्टप्रातिभासिकाभावप्रतियोगिताभेदस्य व्यावहारिकस्यैव मिथ्यात्व-
 लक्षणघटकत्वे स्वप्ने इन्द्रियाणामुपरतत्वेन तादृशव्यावहारिकभेदप्रतिपत्ति-
 रित्यस्य प्रत्यक्षासम्भवेन मिथ्यात्वव्यावहारानिर्वाहात् । जाम्बवत्कालिक-
 व्यवहारस्य च व्यावहारिकाभावव्यतिरिक्तमिथ्यात्वेनेव निर्वाहात् ।

यत्तु स्वाप्नजादीनामतिनिष्क्रियावहारिकाभावरूपेण गौरवाज्जगद्भाषामपि प्रातिगतिरूपरसपरस्परकाभाववद्विनिर्गम्ये निश्चयात् प्रतीयत इति । तत्र, यतो जागरे इहेदादी स्वाप्ने यतो गाम्भीर्यं चाक्षुषादे प्रत्यये साप्ने गजाभावो न भासते तस्मादेन्द्रियवर्तनेनेन्द्रियजन्यद्वाने भावा नर्हेत्वात् । तस्य जाग्रदवस्थे वाचपसङ्गेन तद्व्युत्तेर्भवत्प्रत्यये । किन्तु स्वाप्नगजादिप्रतिबोधिषु व्यावहारिकोऽभाव एव भासते, तथाच तादृश गजादेर्भावहारिकाभावरूपं वस्तुतत्वेन गौरवगिरहात् ।

यदपि यस्य चेतसादिजातिविशेषस्य जाग्रदवस्थे न प्रत्यक्षम्, किन्तु स्वप्ने एव नानाशक्तिषु प्रत्यक्षं तदवच्छिन्नाभावस्य व्यावहारिकत्वेनास्तित्वात् व्यावहारिकवस्तुतत्वेन गौरवेण प्रातिगतिरुक्ताभाववद्विनिर्गम्ये निश्चयात् तस्य वाच्यतया प्रातिगोचरतया निष्ठा-वानुपादाने तादृश चैत्रसादिजात्यवच्छिन्ने तद्व्यवस्थेन व्यवहार इति सद्धारणाय निष्ठान्तमर्थप्राप्तिरिति । तत्र, नानाविधसामान्यवर्णावच्छिन्नाभावस्य व्यावहारिकस्य वस्तुतत्वेन तादृशभावमादायैव निश्चयात् तस्य सूचकत्वात् ।

यदपि तादृशत्ववच्छिन्ने द्रव्यत्वविसामान्यवत्त्वस्याप्यनुने तत्र तत्सत्त्वे मानाभावेन सामान्याभावरूपं न तत्प्रतियोगितरपि । तत्र, सचादात्म्यस्य तत्र भागभागे नानाविधसामान्यवर्णावच्छिन्नाभावमादायैव तत्र निश्चयात्प्राप्तमर्थप्राप्तिरिति ।

यत्तुतन्तु स्वाप्नजादीनामतिनिष्क्रियावहारिकाभावरूपेण गौरवाज्जगद्भाषामपि प्रातिगतिरूपरसपरस्परकाभाववद्विनिर्गम्ये निश्चयात् प्रतीयत इति । तत्र, यतो जागरे इहेदादी स्वाप्ने यतो गाम्भीर्यं चाक्षुषादे प्रत्यये साप्ने गजाभावो न भासते तस्मादेन्द्रियवर्तनेनेन्द्रियजन्यद्वाने भावा नर्हेत्वात् । तस्य जाग्रदवस्थे वाचपसङ्गेन तद्व्युत्तेर्भवत्प्रत्यये । किन्तु स्वाप्नगजादिप्रतिबोधिषु व्यावहारिकोऽभाव एव भासते, तथाच तादृश गजादेर्भावहारिकाभावरूपं वस्तुतत्वेन गौरवगिरहात् ।

यत्तु स्वाप्नाभावे बुद्धेर्वाचकत्वानुभवात् गन्तव्यच्छिन्न इव स्वा
प्नाभावावच्छिन्नेषु चैनान्ये अव्यवस्थान्नामगृहीकियते, न च प्राप्ति
भाषिकस्य विरोधः । तत्तदनुमान्यथाज्ञानाभावाच्च तत्र निवेद्यात् । अन्यथा
मानसोपि साक्षिणास्तस्य ताऽऽज्ञानविषयतावच्छेदकत्वविरोधात्, तथाचेदं
गजाभावावदिति एवमनुद्ध्युत्तरकालवच्छेदेन गजाद्यभावावच्छेदेना
ज्ञानविषयत्वसम्भवात्तन्मात्राप्रत्यक्षं अयं गज इत्यादिम्याप्यस्य तदुक्तरो
रज्ञपय अयं गजाभावावधानात् विद्या वाच । अथवा स्वाप्तरजसाद्यभावेऽप्येतेः
पूर्वं प्रकाशाप्रसक्त्यापि पश्चाच्छब्दाविषयत्वाद्युभयादेव तदवच्छेदेनाज्ञान
विषयत्वं साध्यवच्छेदेनाज्ञानविषयत्वमिति गुण्यामुक्तम् । तत्र— प्राप्ति
भाषिकस्य ज्ञातैकसतोऽज्ञानविषयतावच्छेदकत्वायोगात् । यथार्थत्वादिकस्यै
पूर्वसिद्धतमसोहीत्यादिन्यायविरोधात् । अतः प्राप्तिभाषिताभावाच्च प्रापकधी
विषयत्वाभावात्तदुपहितमिदमप्यनुपपाति । न च बाधकधीविषयभावा
पटितं मिथ्यास्यमिति न नियमः, प्रपञ्चाभावाच्च तदवच्छेदनिर्दिष्टत्वकधी
विषयत्वाभावादिति वाच्यम् ;— तदभावाद्यविषयस्य निर्दिष्टत्वकारण
मरजजगन्निवर्तकताया एवानुपपत्तेः । यत्तु यच्च पारमार्थिकनिष्ठं व्यावहारि
काभावापत्तिरिति तदव्यवस्थित्यस्य सङ्गतम् । भवन्मतेषु पारमार्थिकनिष्ठस्य
व्यावहारिकाभावापत्तिरिति तदव्यवस्थित्यस्य सङ्गतम् । न चेदं मिथ्यास्यस्य
व्यावहारिकं लक्षणम्, तत्र नापराधिर्देहः, तज्ज्ञानमात्रस्य मिथ्यास्यस्य
वदारे हेतुत्वादिति वाच्यम् ;— व्यावहारिकलक्षणरूपावेति साध्यनिर्वचन
रूपत्वानुभवात् ; अन्यथा साध्यनिर्वचनावसरे तदुक्तचसङ्गतेः ।
यच्च पारमार्थिकस्यापि सम्बन्धान्तरावच्छिन्नाभावापत्तिरिति तदव्यवस्थित्यस्य
ध्यापत्तिरिति । यद्वा व्यावहारिकनिष्ठमित्यत्र पारमार्थिकनिष्ठत्वोभयप्राभावाच्च
भुक्तविशेषणं निश्चितमिति नापराधिरिति वाच्यम् ; एवमपि मति
योगितायाः प्रतियोगिस्वरूपत्वपक्षे साध्यापत्तिरुद्बुर्वास्तात् । यदादिनिष्ठ

प्राप्ते तादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाच्चिद्विषयेदसिद्धिमादायार्थान्तर
 स्य दुर्गतरत्वात् । एतेन प्रातिभासिकनिष्ठ यत् स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियो
 गित्व विनाशिनियं यदप्रातिभासिकस्य स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावस्य प्रति
 योगित्वं तदभ्यन्तरवत् मिथ्यात्वमिति निष्कर्ष इत्यपि निरस्तम् । प्रातिभा
 सिकनिष्ठप्रातिभासिकाभावप्रतियोगिताया घटादौ सिद्धिमादायार्थान्तरस्या
 नायात्तेन सम्भवात् । एवं घटादेर्ज्ञानावध्यत्वाभावरूपपारमार्थिकत्वसद्भा
 वेपि विनाशित्वानोद्धारमात्रेण निरुक्तमाभ्यसिद्धिचार्थान्तरं तददसम्भवे ।
 न च विनाशित्वे सति स्वसमानाधिकरणप्रातिभासिकाभावप्रतियोगित्वमेव
 मिथ्यात्वमिति तत्सिद्धौ कथमर्थान्तरमिति वाच्यम् । सत्यत्ववादिभिरनङ्गी
 कृतत्वमात्रेण तस्य मिथ्यात्वस्यैव स्वसमानाधिकरणप्रातिभासिकाभाव
 प्रतियोगित्वमात्रस्यैव सत्तास्वसम्भवेन विनाशिनियमनिवेशैरुच्यते ।
 यदि च स्वमेव मिथ्यात्वव्यवहारमगोजक यद्रूप तदे साध्यम् , तादृशा
 भावप्रतियोगित्वमात्रं न तादृशम् , प्रतिनोगिनि पारमार्थिकज्ञानदशायां
 तादृशाभावप्रतियोगित्वज्ञानेपि मिथ्यात्वव्यवहारानुपपन्नमादित्युच्यते,
 तथा विनाशिनियमविशेषितमपि तथैव, विनाशित्वज्ञानेपि पारमार्थिक
 त्वज्ञानसम्भवात् । ज्ञानाध्वरशाभावरूपपारमार्थिकत्वेन विनाशित्वस्यावि
 रोधात् । अत्र मिथ्यात्वघटक प्रपञ्चाभावो ज्ञानहारिक पारमार्थिको वेति
 परेषा पक्षद्वयम् ; तत्रापक्षोऽनुपपन्न , प्रपञ्चाभावस्य व्यावहारिकत्वे
 तादृशाभावस्यापि प्रकृतानुगतेनात्यन्ताभावबोधनात् तादृशाभावप्रतियोगिनि
 प्रपञ्चे निषेधापेक्षया अभिप्रेतत्वापत्तेः प्रपञ्चस्य ज्ञानपरिक्लेशाभावाभावा
 बोधकमिथ्यात्वानुमानादिरूपप्रमाणकत्वात् तद्वर्गिकत्वाभावरूपसादृश्यसत्त्वा
 पत्तिः । यद्यप्यभिप्रेतत्वाभावाभावबोधकप्रमाणक तत्त्ववर्गिकत्वाभावरूपसादृश्य
 सत्ताकमिति व्याप्ते , यथा रजते नेद रजतमिति अपोचरामिद नारजत
 मिति प्रत्यक्षप्रमित्युत्पत्तौ रजतरत्वं रजतवर्गिकस्यागाधामावबोधकप्रमाणकं
 रजतवर्गिकरजतत्वाभावरूपप्रातिभासिकतात्त्वापेक्षयाधिकमसाकम् । इदं च

गण्यपेक्षया तद्विषयस्य न्यूनसत्ताकत्वात्प्राप्तसंज्ञाभाववदिति गिह्यात्
सम्भवः ।

अतः ५४समायमावापिद्वयस्यैवताभावमनन्तीकृत्यता प्राप्ता मते षट्
५५समाविष्टसकपलनिष्ठपातिभातिप्रकृते पूर्वोक्तव्याप्तेर्विचारः, तादृश
कृताले षट्पात्यन्ताभावस्याभावेन तादृशपालनिष्ठपातिभातिप्रकृते तद्व
मिकम्पराश्रयभावबोधक्रममात्रकृतसत्त्वरेषि तद्वमिकम्परावसत्ताधिकसत्ता
भावात् । अतस्तत्र व्यभिचारवारणात् स्वाभावावोधकत्वे सति स्वा
भावाभावरूपधर्मस्वरूप स्वाभावाभावमात्रबोधकत्वमापदकोटी निवेदयम्,
तथा च षट्पात्यन्ताविष्टसकृताले षट्सदस्य ताभावा यत्स्वरूपावच्छिन्नाय च
आहकप्रत्यक्षादिप्रमाणस्य षटाभावात् इत्यनेन षटाभावाभाहकत्वविशिष्टषटा
भावाभावमाहकत्वस्वरूपषटाभावाभावाभावमाहकत्वात् व्यभिचारः । एव
प्रमाणेन सप्तम्याभावाभावावोधकस्य विव्यात्वागुमानस्य 'नेहाने' त्याद
क्षुतेष्व सप्तम्याभावबोधकत्वात् मानपदार्थवृत्तिनिरुद्धापादकत्वेन सप्तमे
यत्स्वरूपात् स्वाभावाधिकसत्ताकतापत्त्या तात्त्विकतापत्तिरिति । तथा,
उक्तरीत्या मानपदार्थस्यापादककोटी निवेशेति षट्पात्यन्ताविष्टसकृदप तनिष्ठ
पातिभातिप्रकृते व्यभिचारवारणात्, तादृशकृताले षटाभावावोधकस्य
षटाभावाभावमात्रबोधकत्वं यत्नाले षटाभावो नास्तीत्यादायकस्य विप्रस
क्षादिप्रमाणस्य सम्भवात् । एवं ब्रह्मगताकाशाव शो नास्तीत्याकारकस्यासा
शाभावाभावाविष्टात्प्राहस्यस्य विप्रमाणस्य सम्भवन् तादृशममाणस्य
प्रमाणे स्वाभावावोधकत्वे सति स्वभावाभावबोधकत्वा तादृशममाण
त्वरूपापादकस्याकाशादिप्रपञ्चेति सत्त्वेन तत्र ब्रह्मगताकाशाभावपेक्ष
याधिकसत्त्वावच्छेदावारणात् । प्रत्येकमाकाशाभावत्वावच्छिन्नपक्षधर्मव्या
वृत्तमितेराकाशत्वावच्छिन्ने मित्यात्वावगाहिसमूहात्मन्यनुरूपाया, कदा
चित् सम्भवति त्वेव तादृशानुमितिरुक्तसमूहोत्पन्नरूपैव आपत्त

इत्यत्र मानाभावात् । नच यो यन्निष्ठविशेष्यतानिरूपितस्वाभावानेष्ट
प्रकारताशालिप्रमेतिकान्यत्वे सति यन्निष्ठविशेष्यतानिरूपितस्वाभावभाव
प्रकारताशालिप्रमेतिकस्त तन्निष्ठस्वाभावपक्षेयाधिकसत्ताक इति व्याप्त्यश्री
काराश्लोक्तदोषद्वयायत्ताकः, तादृशकालानेष्टघटस्य कपालधर्मिकस्याभाव
प्रकारकप्रमेतिकत्वादियद्वादेष्व प्रक्षधर्मिकस्वाभावप्रकारकप्रमेतिकत्वेन ता-
दृशप्रमेतिकान्मत्वपटितापादकाभावादिति वाच्यम् ; तन्मासत्पुक्त्योसरेधा
प्रसिद्धापरतः । रजते नेदं रजतमिति अमोतरमिदं गमजतामिति
प्रमेतिस्थलेपि रजतत्वस्य रजतधर्मिकस्वाभावप्रकारकप्रमेतिकान्यत्वाभावात्
रजतेपि सम्बन्धान्तररूपान्तरावच्छिन्नप्रतियोगिताकरजतत्वाभावस्य प्रमे-
तत्वात् । नच स्वावच्छिन्नसम्बन्धावच्छिन्नस्वाभावत्वावच्छिन्नाभाव
प्रकारकप्रमेतिकप्रमेतिको, यो धर्मस्य तन्निष्ठतत्सम्बन्धावच्छिन्नस्वावच्छि-
न्नाभावपक्षेयाधिकसत्ताकप्रसङ्गवृत्तिरिति नियमे न दोषः, रागबाधावच्छिन्नरा-
गत्वत्वावच्छिन्नाभावभावप्रकारकरजनधर्मिकप्रमेति हरास्य रजननिष्ठमरा-
गावच्छिन्नरजतत्वस्वाभावाधिकसत्ताकत्वस्य च रजतत्वे सत्त्वादिति वाच्यम् :-
तथा साधुकरूपालनिष्ठपटवृत्तिप्रतिभासिरुषटत्वे व्यवहारात् । तत्र रपा-
वच्छिन्नसमवायसम्बन्धावच्छिन्नाभावभावप्रकारकरूपालविकेयकप्रमेतिक
त्वस्य सत्त्वेपि तादृशकालानेष्टसमवायावच्छिन्नपटाभावाधिकसत्ताकरपरि-
हात् । उक्तरीत्या माश्रपदार्थनियेनेपि नोक्तव्यावहारवारणसम्भवः । तत्र
कपालविशेष्यकसमवायावच्छिन्नघटत्वावच्छिन्नाभावप्रकारकप्रमेतिसत्त्वेन ता-
दृशप्रमेतिकान्मत्वस्यापि तादृशघटत्वे यत्नात् । कपाले समवायेन घटो
नास्तीति प्रतीतिस्तान्मसे प्रमात्वासम्भवात् । अस्य सागान्यधर्मावच्छिन्न
प्रतियोगिताकत्वस्य प्राचीनैरणीकरोपि सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्या
नङ्गीकारात् ।

तन्मात् स्वाभावप्रकारप्रकारकप्रमेतिकप्रमेतिको यो भावस्तस्मादधिक
सत्ताकप्रमेतियोग्याधिकरणवृत्तिरिति व्याप्तिरणीकार्वा । तत्र च नोक्तपटे

विध्यात्वनुपपत्ते चिन्तयतादात्म्यस्यैव विषयतारूपताया भवद्विस्वीका
रात् । एव तद्वर्मावच्छिन्नाधिकरणनिष्ठाभावीयतद्वर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वस्य
साध्यत्वे दृष्टान्ते साध्यवेकत्वम्, शुक्तिरूप्यत्वावच्छिन्नाधिकरणे पारमार्थिक
स्वाकारेण तदभावागोचारेपि शुक्तिरूप्यत्वावच्छिन्नाभावानङ्गीकारात् । ना-
स्ति नासीन्न भविष्यतीति प्रतीयमानत्रैकालिकनिषेध प्रति स्वरूपेणापणस्य
रूप्य पारमार्थिकस्वाकारेण प्रातिभासिक वा प्रतियोगीति भवतिद्वन्द्वान्तात् ।

यत्तु नास्ति नासीन्न भविष्यतीति बाधज्ञाने लौकिकपरमार्थरजतस्यैव
स्वरूपेण निषेधप्रतियोगित्वावगाहने अमबाधयोगिंशविषयकत्वरूपवैयधि
करण्यापत्तिः, अप्रसक्तप्रतिषेधापत्तिश्च, शक्तौ व्यावहारिकरूप्यस्य तादात्म्येन
शास्त्ररूपप्रसक्तेरभावात्, अतः प्रातिभासिकस्यैव स्वरूपेण निषेधः,
नचैव त्रैकालिकनिषेधः प्रति स्वरूपेणापणस्य पारमार्थिकस्वाकारेण प्राती-
तिक वा प्रतियोगीत्याचार्यवचनविरोध इति वाच्यम्, - अस्याचार्यवचन
परमार्थलौकिकरजततादात्म्येन प्रतीते प्रातिभासिक रजत प्रतियोगीत्यर्थः,
तस्य स्वरूपेण पारमार्थिकत्वेन वेत्यनास्थाया वाशब्दः, नचैव आपणस्य
रूप्यमित्यस्य प्रातीतिकरजते व्यावहारिकरजततादात्म्येन प्रतीतत्वोप-
पत्तस्य तद्वचने उपादान व्यर्थमिति वाच्यम्, - पुरोवृत्तितादात्म्येनैव रजत
प्रतीयत इति न नियमः पारमार्थिकरजततादात्म्येनापि प्रतीयत इति
प्रतिपादयितुं तदुपादानादिति । तत्र, इदं रजतमिति अने प्रातीतिके
व्यावहारिकरजततादात्म्यमानाङ्गीकारस्य विफलत्वात् । नच सद्वज्रमासिर्मे
भवतितीच्छ्रवतः तत्र प्रवृत्तिनिर्वाहाय तच्चादात्म्यमानमावश्यकमिति
वाच्यम्, - व्यावहारिकरूप्यनिष्ठत्वोपलक्षितस्य रजतत्वस्य प्रातीतिक
रूप्येपि स्वीकाराच्छुक्तिगतस्येदन्त्वादिरिव सत्त्वस्यापि तत्र प्रत्ययाद्य सद-
त्वमिति प्रत्ययोपपत्तेर्व्यावहारिकरूप्यस्य प्रातीतिके तादात्म्यारोपस्वी-

कारस्य व्यर्थत्वात्, तं विनाप्युक्तप्रवृत्त्युपपत्तेः । नच व्यावहारिकनिष्ठरज-
सत्वादिकं प्राप्तीदिके न स्वीक्रियते, प्राप्तीतिहादपि व्यावहारिकरजसत्वादिका
र्यापत्तेः, प्राप्तीदिके प्राप्तीतिकस्यैव रजसत्वादेस्सम्बन्धः कल्प्यते, तथाच
व्यावहारिकेनोभूतं यद्वज्रतत्वादि तद्विनिष्टविषयकेच्छावता प्राप्तीदिके मश्वि
निर्वाहाद्येच्छतादात्म्यारोपः आवश्यक इति वाच्यम्;— व्यावहारिकरजसादि
मिष्ठरजसत्वादेः प्राप्तीतिकन्यावृत्तत्वे रजसविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिवृद्धौ रज-
सत्वावच्छिन्नप्रकारनिश्चयस्य असमसाधारण्येनैकहेतुतायाः किञ्चिद-
र्भाविच्छिन्नविशेष्यरजसप्रकारकनिश्चयस्य । अससाधारण्यैकप्रतिव्यवस्यति
बन्धकभावस्य रजसादिभिन्नकानुमितौ तद्विरूपपरामर्शादेर्जमसाधारण्येनैक-
हेतुतायाश्चानुपपत्तेः । व्यावहारिकरजसविशिष्टकारणकूटम्यैव क्लेशोत्पत्तिव्याप्य-
तात्मीकारोपः प्राप्तीतिहाद्व्यावहारिकरजसत्वादिरजसत्वादिजन्यकार्यापत्तेः कारणसम्भवात् ।
नच रजसन्मसागम्ये व्यावहारिकरजसत्वादात्म्यभावसादृशरजसत्त्वस्य
प्राप्तीतिकन्यावृत्तत्वेऽपि व्यावहारिकमात्रात्पृथिरजसत्वावच्छिन्नविषयतायाः
एव सादृशममेव सत्त्वादेकहेतुतादिविवाहसम्भव इति वाच्यम्;—
व्यावहारिकरजसत्वासाधितृष्टत्वेन तत्तादात्म्यस्य प्रात्यक्षिकप्रमे माना-
सम्भवात् । भवतिर्जननशून्यादत्वात्परेस्वीकारात् । ज्ञानलक्षणया तस्य
मानोपपत्तेः चान्यथाप्यत्तापत्तेः ।

यत्तु प्राप्तीदिके तदुत्पत्तिरानुसरकानुमुतात्वेन दूरस्थत्वादिवोपेण
सतिहितस्वाभिष्टान्म्यारि व्यावहारिकस्य तादात्म्यारोपे दृष्टः, व्याव-
हारिकजन्येन्द्रियासत्तिष्ठन्त्येऽपि नदृष्टे स्मृतिरूपप्रपञ्चसम्भव इति ।
तत्र, पृक्तं सादृश्येनार्गेषिनस्य प्रातिभासिकम्वान्यत्र तादात्म्येनारोप-
सम्भवात् । विषयमत्तादयोभ्यादात्म्येन भाज्यते स्वोपादानाज्ञान-
विषयत्वनिगमात्, सत्त्वादानाज्ञाननिवर्तकज्ञानमपि न च तादात्म्यतो-
पात्तः । व्यावहारिकजन्येऽपि व्यावहारिकरजसत्वादेस्सम्बन्धेनैकहेतुतायाः

गमे अनिर्वचनीयरजतोत्पत्तिकल्पन व्यर्थम् , ग्रहणस्मरणात्मकज्ञान
द्वयेनैव प्रवृत्त्यादिनिर्वाहात्, प्राभाकररपि ज्ञानद्वयीवविषयतयोर्विरूप्यानिरूप
प्रमाणस्य फलपनात् । तस्मात्त्वाचर्योक्तेरन्वार्थकल्पनमयुक्तमवेति पूर्वोक्तं
साधनवैफल्यं दुर्यसम् ।

यदपि निरुक्तमिथ्यात्वं 'नेह नानास्ति किञ्चने' इति श्रुत्या बोध्यत
इति । तस्य, तादृशश्रुत्या ग्रन्थे प्रपञ्चाभादशोधनसम्भवेऽपि तादृशा
भावे प्रपञ्चसामानाधिकरण्यस्य प्रपञ्चाभूतसत्ताकत्वस्य प्रतिपत्तेरप्युप
दक्षेज्ज्वालावच्छिन्नत्वावच्छिन्नवृत्तिरान्यत्वयोरन्यतरस्य च बोधना
सम्भवात् ।

यत्कृच्छ्रताविहेतीदम्बद दृश्यसामान्यावधिष्टरक्षणपरम्, 'यस्मिन्
पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः' 'प्राणस्य प्राणमि त्यादिपूर्वावयवगतस्य
पञ्चजनशब्दस्य प्राणशब्दस्य च दृश्यसामान्ये लाक्षणिकत्वात् , यथा
"यस्य ब्रह्म च क्षत्र चोभे भवत ओदनः" इति वाक्यगतत्रयग्रन्थशब्दयो
श्चराचरसामान्यलक्षकत्वमुक्तं सप्रकृता "अचाचराचरग्रहणा" इति, नाना
पदस्य च ब्रह्माभिन्नं तदन्वितवस्तुसामान्यं च किञ्चनेति निपातस्यार्थः,
तस्यच ननुर्थे प्रतियोगितयान्वयः, असत्तात्पर्यं अभिप्रेता, आश्रयत्वमाख्या
सार्थः, तथाच ब्रह्माभिन्नवस्तुसामान्याभावो द्वैतकालावच्छिन्नद्वैतवद्ब्रह्मनिर्ल
पिताभेयताश्रय इति बोधः, लट् प्रकृतशब्दप्रयोगाधिकरणकालरूपवर्तमान
कालार्थकृतया उक्तवाक्याधिकरणकालस्यच द्वैताधिकरणकालरूपवर्तमा
तदवच्छिन्नत्वस्यासत्तावर्थाभेयताया मानसम्भवात् , यद्यपि इहेतीदम्बदस्य
द्वैतवद्ब्रह्मपरतया तादृशब्रह्मण एवेद्वैतत्वेनान्वेष्टयतावच्छेदनकालावच्छि
न्नत्वस्य द्वैताभावावित्तसप्तम्यभेयतारूपप्रियेमे मानसम्भवात् निव्यात्व
षट्कस्य प्रतियोग्यवच्छेदरुद्धेशाधवच्छिन्नत्वस्य भागनिर्वाहः, निरवच्छिन्न
विशेषणताघटित मिथ्यावगिति पक्षे निरवच्छिन्नविशेषणतामग्न्यावच्छि

प्रापेयत्वमेवावधार्यत्वं ; नचोक्तरीत्या प्रपञ्चाभावे प्रपञ्चसमानाधिकरण्यादि
 सामसम्भवेऽपि तत्र नान्यूनसत्ताकत्वम् इति वाच्यम्, दृश्यवति दृश्याभावः
 अयातिभामिक, श्रुतिप्रमितत्वात् यागादिवर्गवत् द्रव्यवैयर्थ्यनुमानेन यथा
 तिभासिरुत्पन्नसम्भवात्, तथा चेत्कानुमितिसहकृततादृशश्रुतिजन्यवोचो
 दरं मनरीय मिथ्यात्वनिश्चयसम्भव इति । तत्र, ननसमभिव्याहृततादृशवा
 यथायद्दमोवाच्छिन्ने वदुर्मोवाच्छिन्नप्रकारकबोधोपपत्तिः नन्समभिव्याहृत
 तादृशवायथायद्दमोवाच्छिन्ने तद्दमोवाच्छिन्नाभावबोधस्य प्रतिबोधभावाच्चयौ
 तुल्यबोधोपपत्तिरिति न्यायसिद्धतया ननसमभिव्याहृतत्वतश्चरितवान्मया
 ब्रह्ममित्रं नानापदार्थं द्वैतवद्ब्रह्मवृत्तित्वस्य बोधेन नन्मते तादृशवायथा
 ज्ञानापदार्थं तादृशानुसृष्टित्वागवबोधस्य युक्तत्वात्, ननर्थविशेष्यक
 बोधस्याप्राप्त्यापि नान् । भूतले न घट इत्यादी घटाद्यभावे भूतलवृत्ति
 त्वान्वयबोधोपगमे पृथिव्या ग-भो न जल इत्यादि वायवजन्यबोधस्य गन्धा
 मेकविशेष्यकत्वानुपपत्तिरपि, तन्मते न जल इत्यतो गन्धाभाव एव
 जलवृत्तिप्रकारकबोधोपगमेन तत्प्रतीतावभावरूपैव विशेष्यतया पृथिव्या
 गन्ध इत्यादितश्च तद्विशेष्यकरोपानुपपत्त्या तयोरेकविशेष्यकत्वोपपन्नत्वा
 सम्भवात् । एव भूतले घटो नास्तीत्यादावभावात् भूतलास्तित्वविशे
 प्यत्वे तादृशमावैयर्थ्येन घटो न स्त घटा न सन्तीत्यादी द्विवचना
 अनुपपत्तिश्च । नच भवन्मतेषु घटो नास्ति घटो न स्त इत्यादावा
 रुपावार्थस्य प्रतिबोधितया अभावविशेषणत्वमेव ननु घटविशेषणत्व
 मिति कथमारपातान्तस्य घटादिपदरामानवचनकथमिति वाच्यम्,—
 विशेषणपदस्य साक्षात्स्वार्थविशेष्यपदेनेव स्वार्थविशेष्यनिरूपितार्थविशेष्य
 पदेतापि समानवचनकत्वनियमाङ्गीकृतात् । नच घटो नस्त इत्यादाव
 स्तिताभावस्य घटादावन्वयोपगमे एकपदवति घटो नस्त इति व्यवहारो
 न स्यात् घटे तद्देहास्तित्वसत्त्वेन स्तितावच्छिन्नेषु तत्र तद्भावास्तत्त्वा

दिति वाच्यम् ;— द्वित्वाद्यवच्छेदेन प्रतियोग्यसत्त्वेन तदवच्छेदेनाभावसत्त्वे
 वाच्यविरहात्, विशिष्टस्यातिरिक्तत्वादेव च विशेष्यवृत्तिप्रतियोगिकविशिष्टा
 नुयोगिकामावातद्वीकारेण गुणे विशिष्टसत्ता नास्तीत्यादिव्यवहारनिर्वाहः ।
 नच सामान्यादौ समवायेन घटो नास्तीत्यादौ सामान्यादिनिरूपितसम
 वायसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाप्रसिद्ध्या तदभावबोधसम्भवेन तादृशवाक्यात्
 समवायावच्छिन्नघटाद्यभावे सामान्यादिवृत्तित्वबोधस्यावश्यकतया तद्वदुक्त
 श्रुतिवार्ध्यादप्यभावे यद्वद्वृत्तित्वबोधसम्भव इति वाच्यम् ;— प्रातिभासिक
 पदार्थगन्तव्यीकुर्वता नैवाधिकानां नञर्थविशेष्यकबोधस्य तादृशवाक्यादा
 वश्यकत्वेन भयता तदभावश्यकत्वात्, सामान्यादिनिरूपितसमवायाव
 च्छिन्नवृत्तित्वस्यापि प्रातिभासिकस्य प्रसिद्धिसम्भवात् । भूतले घटो नास्तीति
 वाक्यात् कदाचिदभावविशेष्यकमूलवृत्तित्वादिकप्रकारकस्य कदाचित् घट
 विशेष्यमूलवृत्तित्वाभावप्रकारकस्य न बोधस्य स्वीकारे तादृशसमभि
 व्याहारज्ञानादीनां कारणताद्वयापत्त्या गौरवात् । उक्तमसाधारणकार्यतावच्छे
 दकेत्यस्य कथंचित्सम्भवेपि तादृशवाक्यधर्मिकद्विविधवाक्यार्थतत्पर्यज्ञानस्य
 पृथक्कारणत्वान्न कारणताधिक्यस्य दुर्बलत्वात् । उक्तश्रुतिवाक्यात् तात्पर्य
 वशादद्वैताभावे द्वैतपदसमवृत्तित्वबोधार्थाकारसम्भवेपि नाक्तविध्यात्वबोधस-
 म्भवः, सम्बन्धान्तरावच्छिन्नद्वैताभावाविषयकतया तादृशबोधनिर्वाहात् ।
 नच निषेधस्य प्रसक्तिपूर्वकत्वेन 'यस्मिन् पच पचन्ना आकाशश्च प्रतिष्ठितः'
 इति वाक्ये तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वबोधप्रतिष्ठितपदेन तादात्म्य
 सम्बन्धेन द्वैतस्य प्रसक्तत्वात् तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावबोध एवोक्तवाक्य
 तात्पर्यविषय इति तादृशबोधनिर्वाहाय तादात्म्येनेति पदमध्यवर्तन्यमेति
 वाच्यम् ;— तादात्म्येनेत्यत्रावच्छिन्नत्वस्य सूतीयार्थत्वे तस्य नानावदार्थो
 भावसत्त्वविधया भासमाने प्रतियोगित्वेन्ययासम्भवेनावच्छिन्नप्रतियोगितान्न
 त्वस्य नञर्थभावान्वयिन एव सूतीयार्थताया उपयन्तन्यतया कालिकादि

सम्बन्धावच्छिन्नद्वैतत्वावच्छिन्नाभावान्वयवर्तनात्, कालिकसम्बन्धावच्छिन्न-
 द्वैताभावस्य कालिकसम्बन्धावच्छिन्नद्वैताधिकरणत्वस्य तादात्म्येन योऽभाव-
 स्तत्त्वमगिनितत्वेन तदभिततया तादात्म्यावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धेनैव नाना-
 पदार्थस्य नानाध्वन्य, तादात्म्येनेति पदसमभिध्याहारस्य तादृशसमर्पक-
 बोधे दिशामकृत्वा तस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम्;—एवमपि द्वैतवत्त्वावच्छे-
 दकदेवकालावच्छिन्नसम्बन्धाभावे योभानिर्वाहेण तदपठितमिदं यत्त्वयोधा-
 निर्वाहात् तद्देवतावच्छेदककालावच्छिन्नत्वस्य विधेये भानोपगमेऽप्यानि-
 र्वाहात् । द्वैतपदसम्बन्धेदपदार्थे ससम्बन्धार्थेयताया विधेयत्वान्वययोधास-
 म्भवात् । विधेयत्वस्य प्रकाररत्नामिधत्वेन विशेष्यत्वस्य विधेयत्वाविरोधित्वे-
 वि नीलघट इत्यादितो घटोद्देश्यवन्नीलविधेयकान्वयसोपानुदयेन एतत्पुन-
 र्घटरूपदार्थयो परस्परमुद्देश्यविधेयभावोनाशदोषस्याप्युत्पन्नत्वात् । अत-
 एवेदशबोधतात्पर्येण एकमुपन्तमरूपदयो प्रयोगे एकपसरताभङ्गो दोष-
 इति शाब्दिका यदन्ति । अत एव च वपटस्तु प्रथममक्ष इत्यत्र मक्षणो-
 द्देशेन प्राथम्यस्य विधेयत्व एवमित्या प्राथम्यविशिष्टप्रत्यक्षस्य विधेयत्व-
 भीतानकै सिद्धान्तितम् ।

यत्तु एकमुपघटकपदार्थयो परस्परमुद्देश्यविधेयभावेन अन्व-
 ययोधासम्भवेऽपि नशति, उक्तश्रुताविहेति सतम्बन्धो निरूपितत्वम्, अत-
 पारार्थश्चिपेयत्वम्, एवञ्च सुवताये द्वैतविशिष्टप्रत्यक्षविरूपितत्वे दि-
 न्तार्थासमात्वर्यापेयत्वस्य विधेयत्वान्वयसोषन्नीकारानुपपत्तिरिति ।
 तत्र, विशेषणीभूतविभक्तज्योद्देश्यविधेयत्वमभूततदन्तार्थविधेयत्वोप-
 न्यसदप्यत्र तयोद्देश्यविधेयभावस्याप्युक्तत्वात् । अत्रावच्छिन्नो वृक्षस्त-
 योगो जायमानावच्छिन्नो घटो गन्धामात्रवान् इत्यादौ देशकालयोद्देश्य-
 तावच्छेदकत्वस्य एवमुद्देश्यतावच्छेदकदेवतावच्छिन्नत्वमानस्य प्रामाणि-
 कत्वे यन्मत्र तद्वत्त्वे मानामात्राच्च ।

यत्तत्र द्वैतवत्त्वावच्छेदकदेशकालविशिष्टद्वैतवद्ग्रहण एवेदं सर्वार्थ-
त्यान्न दोष इति । तत्र; तादृशविशिष्टस्य पूर्वमप्रकान्तत्वात्, 'यस्मिन् पञ्च
पञ्चजना' इत्यत्र पञ्चजनशब्दस्य द्वैतावच्छेदकदेशकालबोलीक्षणिक
स्वाङ्गीकारस्याप्यन्तमनुचितत्वात् । पञ्चजनशब्दस्य द्वैतसामान्यलाक्षणिकत्व
वर्णनमप्युक्तम्, पञ्चेत्यस्वान्वयप्रज्ञात् ; आकाशश्च प्रतिष्ठित इति
पृथगात्माशोक्तिश्चेत्यर्थ्याच्च, 'प्राणादयो वाक्यगोपा' इति सूत्रविरोधाच्च ।
तस्मिन्ने पञ्चजनशब्दस्य प्राणादिपरत्ववर्णनात् ।

यत्तु 'प्राणादयो वाक्यगोपादि' सि सूत्रमनुपगम्यवादमात्रम्, नहि 'य-
स्मिन् पञ्च पञ्चजना' इति मन्त्रे पञ्चजनशब्दः वाक्यगोपगतप्राणादिवरः, तस्य
मन्त्रान्तसमुत्तारेण चेतनविशेषपरत्वात्, अथर्ववेदेहि तृतीयपाण्डे पञ्चमानु
वाके समाज्ञायते 'यं स्वा होतार मनसाभिसविदुः त्रयोदश गोवना पञ्च मान
वा' इति । अस्माभ्यो वेदभाष्ये दर्शित - अग्नयं स्वा स्वां होतारं देवानामा
ह्वातारं मनसाभिसविदुः सम्भ्यजानन्ति ये त्रयोदशगोवनाः भुवनस्य
महर्षेः पुत्राः विश्वकर्माप्रभृतयः त्रयोदशसंख्यकाः पञ्चमानवाः निषादपञ्च
माश्वत्थारो वर्णाः गन्धर्वाप्सरसो देवा यक्षः रक्षासीत्येक इति । यमाय हर्म्य
मपपन्नमानवाः ' पञ्चभिर्मानवैर्यम ' इत्यादिरपीहोदाहरणम् ;
तत्रापि निषादपञ्चमाश्वत्थारो वर्णाः पञ्चमानवा इति भास्करादिभिर्व्याख्या-
तम् । वर्णेषु पञ्चमत्वेन निषादग्रहणं अग्निसम्बन्धात् । अतएव मन्त्रदर्शने 'जना
यदग्निमयजन् पञ्चे' ति श्रूयत इति । तदपि न, तथांगीकारेपि प्राणादिशब्द
स्य द्वैतसामान्यलाक्षणिकत्वावधारणात् । एवमप्रातिगासिकत्वापेक्षानुमानमप्य
नुचितम् 'अजगोक्तां लोहितशुक्लकृष्णा' मित्यत्र प्रातिगासिकाजारूपाज्वात्
कल्पनस्य 'असौ वा आदित्यो देवगधि' त्यादौ मधुत्वकल्पनस्य 'कलरनोप
देशाय मध्वादिवदविरोध' इति सूत्रे भवतां भाष्ये स्वीकृतत्वेन
तत्र व्यभिचारात् । स्वाभिरूपदार्शन्यात् = अथरथानि "
त्यादि श्रुतिप्रामाण्येन तत्र व्यभिचाराच्च । एवं पारमार्थिकनिष्ठ

स्याप्रातिभासिकामात्रप्रतियोगित्वस्य मिथ्यात्वरूपत्वामात्रेण पारमार्थिका
न्यनिष्ठाप्रातिभासिकामात्रप्रतियोगित्वस्यैव मिथ्यात्वरूपतया उक्तपति
योगित्वे पारमार्थिकान्यनिष्ठत्वात्मात्रेण मिथ्यात्वरोषानिर्वाहाच्च ।

यत्तु 'किंचिन्' त्वस्य 'अतोऽन्यदार्तमि' ति श्रुत्यादिभावेन विनाशितया
प्रमित दृश्यमित्यर्थदत्तादुक्तप्रतियोगिताया विनाशनिष्ठत्वकामात् उक्त
मिथ्यात्वबोधनिर्वाह इति । तच्चित्तम्, विनाशित्यवशिष्टात्मभित्तस्य
पेक्षया विनाशित्यस्य कृतया तत्समनियतस्योक्तविशिष्टधर्मस्य प्रतियो
गितावच्छेदकत्वात्प्रभावात् । नच विनाशित्व प्रतियोगिन्युपलक्षणतया
भाति आत्मभित्तस्य च प्रतियोगितावच्छेदकतयेति नोक्तदोष इति वाच्यम्,
प्रतियोगितासमर्पकामात्रबुद्धौ प्रतियोगिकोटावुपलक्षणतया भावस्य शास्त्र
कारैरनुपगमात् ।

यदपि यादृशानादप्रत्यये यस्य धर्मस्य प्रतियोगिन्युपलक्षणतया
भावे अतिप्रसङ्गादि बाधक तत्रैव तदननुपपन्नं, यथा घटो नास्ति नील
घटो नास्तीत्यादौ घटत्वस्य, यत्र तु न बाधक तत्र तदनुपपन्नस्यैव, एव,
नैयायिकैरपि जात्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकोभाव इति प्रतियोगिताप्रकारक
ज्ञाने जातित्वस्य द्रव्यत्वेन धर्मो नास्तीत्यादौ द्रव्यत्वस्य चोपलक्षण
तया मानवार्थाकारात्, प्रकृतेच त्रयभित्तस्य प्रतियोगितावच्छेदक
तया विनाशित्वस्यावच्छेदकत्वप्रमाणतया भावे ॥ किंचिद्व्यपकमिति ।
तत्र, द्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धावच्छिन्नधर्मन्तरनिरूपितप्रकारत्वा
वच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितधर्मसमर्पकसम्ब-
न्धेन ज्ञान प्रत्यमावयिष्यानुयोगिताविशेषमेदस्य कारणतया गदा
धरादिभिः प्रतियोगिकोटावुपलक्षणतया मानवार्थाय स्वीकृततया तादृश
कारणव्यभिचाररूपबाधकस्य नीलो घटो नास्तीत्यादिविषय प्रतियोगिकोटा
वुपलक्षणतया भाव यत्र तत्र सर्वत्र समानत्वात् । यथाहि स्वावच्छिन्न
प्रतियोगिताकत्वसम्बन्धावच्छिन्नाभाव विशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वानवच्छिन्ना

या नैतयादिप्रकारकता सन्निरूपितविशेष्यत्वावच्छिन्नषटादिप्रकारतानिरूपि-
तसंसर्गतासम्बन्धेन ज्ञानमनुयोगितायां न जायते, तत्रानुयोगिताभेदरूपकार-
णविरहात्, तथा तादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारत्वानवच्छिन्नविनाशित्वप्रका-
रतानिरूपितविशेष्यत्वावच्छिन्नस्मभित्तनिष्ठप्रकारतानिरूपितसंसर्गतासम्ब-
न्धेनापि ज्ञानं न जायत इति समानमेव । विनाशिनिष्ठं यत्स्वतमानाधि-
करणमाप्तिमासिकाभावप्रतियोगित्वं तस्य मिथ्यात्वरूपत्वासम्भवः, द्वैतस्य
पारमार्थिकत्वेऽपि विनाशित्वसम्भवादिति पूर्वशेषोक्तम् ।

यदप्युक्तश्रुतिजन्यबोधे द्वैतवति द्वैताभावविषयकत्वे आहार्य-
त्वापत्तिनाशय, इदम्पदस्य दृश्यविशिष्टवक्ष्यबोधकत्वेन दृश्यविशिष्टे
ब्रह्मणि द्वैतत्वावच्छिन्नाभावबोधस्य आहार्यत्वासम्भवात्, एकवर्तिनि-
येन रूपेण प्रतियोगिमानं तद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकामावाद्यादिन-
एव ज्ञानस्मादायत्वात्, प्रकृते च रूपमेदाज्ञं तदापस्या शाब्द-
त्वानुपपत्तिरुक्तबोधस्येति परिहृतम् ; तदपि न, स्वविरोधिधर्म-
प्रतितावच्छेदकस्वप्रकारकज्ञानस्यैवाहार्यत्वेन भवन्मते द्वैततदभावयोर्विरो-
धानुपगमादाहार्यत्वशंकाया एवाप्युक्तत्वात् । नचाविरुद्धयोरपि संयोगतद-
भावयोरिव अविरुद्धत्वाज्ञानदशायां परस्परज्ञानयोः प्रतियोग्यप्रतिषन्धकभावो-
पगमात् निरुक्ताहार्यत्वषट्कत्वविरोधित्वस्य स्वज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदक-
विषयताश्रयत्वरूपस्य निवेष्टादाहार्यत्वशंकासामञ्जस्यमिति वाच्यम्;— एव-
मपि विनाशिदृश्यवत्त्वेन प्रतीयमाने ब्रह्मणि ब्रह्मभित्तत्वेन तदभावलाभेऽपि
विनाशिदृश्यत्वेन तदभावलाभं विना मिथ्यास्वात्म्यादुक्तपरिहारसंगतेः ।
तेन रूपेण तद्वत्त्वेन प्रतीयमाननिष्ठागार्थितद्रूपावच्छिन्नतज्जिष्ठप्रतियोगि-
ताया एव मिथ्यात्वरूपत्वात् । उक्तरीत्या श्रुतिजन्यबोधस्यैवाहार्यत्वपरिहारे-
प्यनुमितेराहार्यत्वापरिहारात् । मिथ्यात्वानुमितेराहार्यत्वेऽपि प्रमाणत्वे श्रुति-
जन्यबोधे आहार्यत्वांगीकारोऽपि बाधकविच्छेदेन तत्परिहारस्यानुचितत्वात् ।

यदपि उक्तश्रुतिजन्यबोधस्यादायत्वगर्हाक्रियते, एवं च विनाशिदृश्य
 त्वस्य प्रतियोगितावच्छेदद्वनया भवान्मिथ्यात्वलाभः ; नच विनाशिदृश्य
 यद्वत्तदपि विनाशिदृश्यं नास्तीत्याहर्णस्य भ्रमत्वात् । कथं ब्रह्मणि विनाशि
 दृश्यत्वावच्छिन्नाभावतावच्छेदः, तत्त्वेवा विनाशिदृश्यत्वावच्छिन्नमपि तत्र
 साधयेदिति वाच्यम्,—श्रुतेर्हि स्वतात्पर्यविषयीगूतानधिगतार्थे प्रमाणतया
 तादायकत्वम्, विनाशिदृश्यत्वावच्छिन्नं च ब्रह्मणि नानधिगतं नया श्रुतिना-
 त्पर्यविषयः, लोकसिद्धत्वात्, किन्तु तदभावे च, लोकसिद्धत्वात्, तथा
 च उक्ताहर्णभावमैव साधकं न प्रतियोगिन इत्यस्य युक्तत्वात् ; नचो-
 क्तश्रुतेः साधितार्थमाहितयाऽणामाण्यं दुर्वारमेव, तथा चोक्तवर्धितैः “सांप्र-
 दि न शब्दज्ञानं प्रतिपद्यते किन्तु तत्र तत्राप्रमाण्यं गृह्यते” इत्यादि वाच्यम्-
 लौकिकवाचकमानावेशेवा श्रुतेः प्रायस्त्वस्य सिद्धान्तगिद्धत्वात्, स्वापेक्षया
 प्रबलप्रमाणबाधितार्थमाहिताया एव प्रामाण्यप्रयोजकता इति । तत्र,—
 प्रत्यक्षमात्र इव प्रत्यक्षबाधितेपि श्रुतेस्तात्पर्यसम्भवेनोक्तश्रुतैर्दत्ताभावमाधक-
 त्वायोगात् । प्रत्यक्षबाधितेपि श्रुतेः प्रमाण्ये “आदित्यो यूय” “वज्रगानः
 प्रस्तर” इत्यादी बीमांसकानां लक्षणाक्रमनम्य भवनागपि प्रत्यक्षविरोधात्
 तत्त्वमसीत्यादौ लक्षणावर्णनम्यायुक्ततापत्तेरिति दिक् ।

इति श्रीशेषकुसुमितलकन्य द्वादवाद्विनिवामभिरुच्यन्ताचार्यस्य कृतौ
 त्वायमासूत्रे प्रतिषेधाभावेत्यादि मिथ्यात्वमङ्गभूतीष ।

अथ ज्ञाननिवर्त्यमिच्छयात्प्रवेगस्तुगीयः ।

—(५)—

यद्वि—' विद्वान्नामरूपादिमुक्त ' इति श्रुत्यर्थे निवदमान मति
प्राप्तान्तरमुक्त ज्ञाननिवर्त्यत्व वा मिथ्यत्वमिति । तत्र, ज्ञानजन्यध्वंस
प्रतियोगित्वरूपास्य ज्ञाननिवर्त्यत्वस्योत्तरज्ञाननिवर्त्यपूर्वज्ञाने सत्त्वेन सिद्ध-
साधनपक्षे । अवच्छेदरावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वपक्षेऽप्युत्तरज्ञान
निवर्त्यपूर्वज्ञानवदेव प्रसज्य सत्यत्वापत्त्या अर्थात्तरात् । नच ज्ञान
रावच्छिन्नजनकनानिरूपितजन्यतावशात्प्रतियोगित्वमेव तत्, उत्तर
विशेषगुणत्वावच्छिन्नजनकनानिरूपितजन्यतयाज्ञानप्रतियोगित्वस्य पूर्वज्ञाने
सत्त्वेपि नोक्तसिद्धसाधनम्, ज्ञानत्वावच्छिन्नजनकतावच्छिन्नसाध्याभावादिति
वाच्यम्,— तथासति साध्यापक्षे, बाधितान्ताशास्त्रात्वावच्छिन्नजन
कनानिरूपितजन्यतावशात्प्रतियोगित्वस्य प्रपञ्चे स्वीकारेपि ज्ञानत्वाव
च्छिन्नजनकतापटनताप्राप्त्याभावात् । शुक्तिरूपे सा दैवकल्याणस्य, तथैव
तत्रापि ज्ञानत्वावच्छिन्नजनकतावच्छिन्नताप्राप्त्याभावात् । ज्ञानत्वव्याप्यधर्माव
च्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यतावशात्प्रतियोगित्वविषयपक्षेपि स्मृतिरूपे ज्ञान
निवर्त्ये साकारे निक्षयत्वेन निश्चयनिवर्त्ये सत्त्वे भगवत्सङ्कल्पत्वेन
तत्त्वित्वे जगति च सिद्धसाधनम्, पूर्ववदर्थान्तरं वा । साक्षात्कारत्वेन ज्ञान
निवर्त्यत्वविवक्षयोक्तद्वेषवारणेपि मुद्गरपानादिनिर्लेपटादीं वाच । पर
मप्युत्तरात् प्रति अज्ञानत्व न कारणता, चरगतजन्यताप्रत्याभावात्पक्षे
'विद्वान्नामरूपादिमुक्त' इति प्रतिविरोधापक्षे, नस्य ज्ञानानिर्वर्त्यता साध्या
पक्षे, " अनोन्वदार्त्त " मिमि प्रतिपत्त्या । तथा शुक्तिरूप्याव
मुक्तमादत्तत्वे ज्ञानाभावात् इति न-वद्विनिगते साध्याप्रसिद्धिश्च ।

यत्तु अत्रासाध्यतादिर्लभ्यत्वजन्यताप्रकारवाहितत्वात् 'कार
प्रमा' वाच्यतादिसम्भारान्वयताम'प्राप्तियोगि न ज्ञाननिवर्त्ये ५१ न द' भेन

तादृशप्रमा प्रति स्वसमानविषयकत्वकालिकविशेषणत्वोभयसम्बन्धावच्छिन्ना
प्रतियोगिताकस्याज्ञानतत्सत्कारा यतराभावस्य स्वप्रयोजकाज्ञानसमानविष
यकत्वाश्रयकान्पूर्वत्वोभयसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्याज्ञानमयुक्ततत्स
त्कारान्यतराभावस्य च व्यापकत्वात्तादृशभावप्रतियोगिताभादायाज्ञानतत्स
युक्ततत्सत्कारेषु लक्षणसम्बन्धः । या या अप्रामाण्यशुभादिशून्यशुद्धसा
क्षात्कारप्रमा सा स्वसमानविषयकत्वकालिकविशेषणत्वोभयसम्बन्धावच्छिन्ना
ज्ञानाभाववती, या या स्वजन्यपटुतमसत्कारसहितोक्तप्रमा सा निरुक्तो
भयसम्बन्धावच्छिन्नाज्ञानतत्सत्कारा यतराभाववतीति व्याप्ते । अत्र द्वितीय
प्रमातेः सहितान्तोपात्ताभाज्जीव मुक्तप्रमाकाले अनानाभावेपि तत्सत्कार
सत्त्वेनोक्तोभयसम्बन्धावच्छिन्नाज्ञानतत्सत्कारा यतराभावस्य तादृशप्रमाया
मसत्त्वेपि न भविष्यति । एव या या स्वजन्यपटुतमसत्कारसहितोक्त
प्रमा सा स्वप्रयोजकाज्ञानसमानविषयकत्वकालिकपूर्वत्वोभयसम्बन्धाव
च्छिन्नाज्ञानमयुक्ततत्सत्कारा यतराभाववतीति च व्याप्ते । स्वजन्य
पटुतमसत्कारसहितोपात्तानप्रमाया सत्या तत्काले तत्समानविषयकाज्ञान
तत्सत्कारयोस्तदुपरकाले च तादृशज्ञानमयुक्ततत्सत्कारयोस्तन्मयात् ।
नहि तादृशशुक्तिसाक्षात्कारप्रमाकाले शुभ्रवज्ञानतत्सत्कारयोस्तदुपर वा
तादृशज्ञानमयुक्तलनतत्सत्कारयोस्तन्भव इति शुक्तिरूप्यादी न सा-म
विफलता । नचोक्तसम्बन्धेन कस्यचिद्योक्तताभावात्तादृशप्रमाभ्यापक
तत्प्रतियोगित्वमवाप्नु किमुक्ता यतरा-व ताभावात्स्वनिवृत्तनेति वाच्यम् —
तथासति शशविषायादानतिव्याप्ते, तस्याप्युक्तगम्यन्धावच्छिन्नाभावस्य अपि
करणसम्यग्धावच्छिन्नाभावस्य तादृशज्ञानव्यापकत्वात् । दाशविषाणस
च स्वीयपुद्गावस्थान्त्वसत्कारासत्त्वाच्च नोक्ता यतराभावसम्भव इति न
तत्र हि ग्राहि । ननु अमत्त्वपर्ववसानमादायायां तरम् । कार्याणां च तदधि
ज्ञानतत्सत्कारपर्यन्त किंचिद्रूपगावद्वकम्, प्रकृत्यकालेप्यदृष्टादिज याया
कार्यगुणान्वयाया तत्कालसाधकशुल्कादिसिद्धत्वात्, " तदेव तर्ह्यं याकृत

मासी । दिवादिश्रुत्या तत्काले कार्यस्यानभिव्यक्तरूपेणावस्थितिवोधनात् ।
दण्डघातेन घटो नास्तीत्यादिप्रत्ययन दण्डघातजन्यनाशावगाहनात् । नहि
तार्किकादिगतेषु कार्यस्य नाश उपलभ्यते, परन्तु उक्तश्रुत्या घटो नाशत्व
मापन्न, पूर्वावस्थेवोत्तरावस्था जातेत्याद्यनुमतेन च सिद्धानाशस्य पूर्वावस्था
तदात्म्यापत्तोत्तरावस्थारूपत्वम् । नच पूर्वोत्तरावस्थयोस्तादात्म्यमनुपपन्न
मिति वाच्यम्; भिन्नकालीनयोः प्रतियोग्यनुयोगिभावसम्बन्धस्येव तादा
त्म्यस्याप्यनुभवधत्तेन सम्भवात् । तथाच सर्वदा व्यवहारकाले
कार्यस्य तादात्म्यापत्तौ किंचित्कार्यरूपमस्ति, तत्त्वदर्शनं विना तदु
च्छेदासम्भवादिति सत्कार्यवादस्तादृशानामिवास्माकमपि, परं त्वस्माकं
तदुपमिष्येति विशेष इति । तत्र;— अत्यन्ताभेदे तादात्म्यसम्बन्धस्य भव
सिद्धान्तेनङ्गीकारात्तादात्म्येन प्रमाया व्याप्यत्वकथनस्यायुक्तत्वात् । नच
तादृशप्रमात्वव्यापकत्वमभावे निषेद्यत इति न दोष इति वाच्यम्;—
तथापि तादृशप्रमात्वसमानाधिकरणाभावप्रतिषेधेतितादवच्छेदकधर्मवत्त्वरूप
व्यापकतानिषेधे तादृशप्रतियोगितान्च्छेदकप्रमेयत्ववत्त्वमादाय सिद्धसाधन
मसंगत्, तादृशाभावयोस्तदज्ञाने असत्त्वप्युक्तव्यापकतासम्भवात् । नच स्व
स्वीयसंस्कारान्यतरत्वावच्छिन्नाभावत्वेभैव व्यापकः विवक्षितम्, स्वपदं च
तत्तदवच्छिन्नम्, तथा च तादृशप्रमात्वव्यापकतावच्छेदकानुयोगिताविशिष्ट
स्वस्वीयसंस्कारान्यतरत्वकत्व माध्यं, अनुयोगिताविशिष्ट च स्वनिरूपिता या
वत्तमानविषयकत्वकालिकोभयसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता तदवच्छेदकत्व
स्वनिरूपितस्वप्रयोगकाज्ञानसमानविषयकत्वम्वपूर्वस्वोभयसम्बन्धावच्छिन्न
प्रतियोगितावच्छेदकत्वान्यतरसम्बन्धेनेति वाच्यम्;— तथा सति षटतत्सं-
स्कारान्यतरस्य स्वसमानविषयकत्वघटितसम्बन्धद्वयनाभावमादायाज्ञानतत्सं-
स्कारान्यतरस्य च स्वप्रयोजकानुज्ञानसमानविषयकत्वघटितसम्बन्धद्वयेनाभाव
मादाय च सिद्धसाधनात् । तादृशापत्तयोर्निरुगमसम्बन्धावच्छिन्नाभाव-
त्वेन षट्पदेर्ज्ञाननिवर्त्यत्वेपि हेतुमन्वाविगात् । नच तादृशानुयोगिता

[illegible]

यत् । न च सप्रयोजनज्ञानविषयनासपानीयपटुनमयः स्फारजातज्ञानवच्छे-
दकविषयताकत्वमेव सप्रयोजनज्ञानममानविषयकत्वम् तथा चाक्तममूढा-
सम्भनप्रमाया वद्वारोपितगुणगुञ्ज गद्वानलच्छममानविषयकत्वघटितोपय-
सम्भनचनभावात्कृतमामा-शामावमादयैव दृष्टा ते साप्योपभटनसम्भव इति
वाच्यम्,—तथा सति प्रमाया एवमन्यपटुसमस्फारमादितेत्यस्य वैयर्थ्यात्,
जैव युक्तप्रमाया निरुक्तसमानविषयकत्वघटितसम्भ-धत्तयेनोक्तमामा-शामाव-
सरेनेोक्तव्यविचारानवकाशात् । तादृशविशेषणोपादानस्योक्तसम्भ-धकादौ
तीरेदतात्पर्यप्राहकवापीकारेण प्रथमेमासिकमात्रस्याज्ञानप्रयुक्तत्वेन तन्मा-
प्रत्य द्रष्टव्यज्ञानाजितुत्तवपि जगत्सत्त्वपि पातिमासिकप्रतियोगिकात् न प्रयुक्त-
तत्सम्भारान्यतरत्वावच्छिन्नाभायस्य प्रमात्वस्यापगतत्वसम्भ-धेन तादृशभा-
प्रतियोगित्वस्य प्रथमे स्वीकारमात्रेणोक्तसाम्यनिर्वाहादर्थातरम्, घटो नास्ती-
त्यादिप्रतीतिमिद्विधाभावप्रतियोगिताया घटत्वेन प्रमेय नास्तीति प्रतीतिविषय-
प्रतियोगित्वाभेदेन पटादौ तादृशप्रतियोगितावत् जगत्त्वपि तद्वत्प्रतियो-
गितासम्भगात् । उक्तार्थातरवारणाय पक्षकोटावधानप्रयुक्तत्वाभ्य निरेशे चि-
द्विश्रत्यगतादस्योर्वैयर्थ्यम्, अज्ञानस्य तदप्रयुक्तत्वेन पक्षनिर्वाहः,
पक्षस्योपयवधिसिद्धता च प्रसज्यते । नचोक्तार्थांतरांतराया-
तादृशप्रतियोगितावच्छेदज्ञानतत्सम्भारान्यतरत्वाज्ज न प्रयुक्तत्वात् ३२। —
न्यतरत्वेतदन्वतरवत्त्व सा यमहीकार्थमिति वाच्यम्,— एतापि
इष्टान्ते सायवैकल्यस्य दुर्वारत्वात्, शुक्तचक्षुःप्रयुक्त हि रजत-
तद्विषयकवृत्तिश्च, इय शुक्तिरित्यभिधानसङ्गात्कारानन्तर तत्सम्भार-
त्परवत्तत्सुदमावस्थायाम् अनावश्यकत्वेपि तादृशवृत्तितादमावस्थारूपा-
गानप्रयुक्तसम्भारस्यावश्यकत्वम् । अन्यथा रजतस्मृच्यनुपपत्तेः, रजत-
विषयशुक्तिनाशरूपतादृशवृत्तिगूढगम्याया एव रजनस्मृतिहेतुसम्भाररूप-
तात् । उक्त हि निन्दुरीकाया— 'आवश्यकान मानीतिकेप्यविधाश्रुतिः,

तन्नाशस्यैव सम्भारत्वात् । अनुमित्यादिगृहिणाशस्य रजताशाशस्वेन स्मृति
हेतुताया बलसत्त्वात् , रजताशयच्छिन्नचैतन्यनाशस्य रजतादितादित्य
सम्भवेपि रजनादिसम्बन्ध्याशाराण्यविषयक साभावानि ' ति । नच माधित
रजतस्य स्मरणमसिद्धम् , अत्र मया रजत आ-समासीदिति स्मरणस्या
गुणवसिद्धत्वात् , तन्नाशस्यैव सम्भारत्वादिति वदता भवतामनुमतत्वाच्च ।
यदि च तद्वज्रतन्नाशेरेव स्मरण न रजतस्येति न रजतविषयज्ञाविद्या
वृत्तिनाशरूपवत्सत्कारापेक्षेति नोक्तसाध्यवैयर्थ्यमित्युच्यते , तदाप्यर्था
न्तरम् , ब्रह्मज्ञानानन्तर जगत् सत्त्वेपि तादृशप्रमायामुक्तोभयसम्बन्धात्
च्छिन्नाभावसम्भवात् , येन सम्बन्धेन यत्र यत्सम्बन्धते तत्र तत्सम्बन्धा
वच्छिन्नतद्भाषो वर्तत इति भवतामभ्युपगमात् । नच भक्षज्ञान
मन्तर जगतस्तस्यै तादृशप्रमायामुक्ताभावसम्भवेपि न तादृशप्रमाया
व्यापकतासम्भव , तादृशज्ञानवत्सत्कारान्तराभावावरूपस्य तादृश
भयतरस्यापि सत्त्वात् तादृशप्रमायासमानाविकरणाभावाप्रतियोगिरद्विरहा
विति वाच्यम् ,— तथाप्युक्ताभावे धमात्वव्यापकताया एव दुर्घट
त्वापत्त्या साध्याप्रतिषेध्यापत्ते , तादृशभावस्य निष्वात्सेन तद्भावंस्य
तादृशप्रमायाप्रकृतत्वात् ।

यद्यु मिथ्यात्वघटकाभाव पारमार्थिक इति पक्षे धूम
समानापिकरणौ व्यावहारिक प्रतियोगिव्यपिकरणौ वा योभावस्तादृश
भावाप्रतियोगित्वमेव बह्व्याप्तौ धूमव्यापकत्वम् मिथ्यात्वघटकाभावो व्याव
हारिक इति पक्षे लोकासिद्धाभावीयविशेषणज्ञानागन्तव्यत्वेनाभावपक्षे
तथा व्यापकताक्षरिणि निवेश प्रियत इति धूमवन्निरूपिततादृशान्यतम
सम्बन्धावच्छिन्नवृत्तिताकाभावाप्रतियोगित्वमेव धूमव्यापकतामेति सर्वत्र सर्वा
भावस्वीकारेणि न न्यायकत्वादिक दुर्बलम् , तथा च प्रकृते
तादृशप्रमायाव्यापकत्वे तादृशप्रमानिष्ठव्यावहारिकाभावाप्रतियोगित्व

तादृशप्रमानिष्ठप्रतियोगिव्यधिकरणभावाप्रतियोगित्वं तादृशप्रमानिरूपित
लोकासिद्धविशेषणतावन्यतमावच्छिन्नवृत्तिमदगावाप्रतियोगित्वं साध्वं
पर्यवसितमिति नोक्तार्थान्तरसाध्याप्रसिद्धोरवकाश इति । तन्न, प्रतियोगि
वैयधिकरण्यादिपटितन्यापकतानिवेशे उक्तरीत्या ब्रह्मज्ञानानन्तरं जगत
स्सत्त्वेऽपि तदभावस्य न्यापकत्वसम्भवेनार्थान्तरात् । एवं प्रतियोग्याधिकरण
वृत्तिभित्तव्यस्य अतियोग्याधिकरणवृत्तित्वाभावस्य च समानाधिकरणप्रतीति
स्थले भेदाभेदभानं सर्वत्र सर्वस्याभावं चाभ्युपगच्छतां बह्वन्यादिमतिष्ठ
बह्वन्याद्यभावेऽपि सम्भवात् न्यावहारिकत्वेनाभावस्य न्यापकत्वापटकत्वे
प्रतिवादिमते साध्याप्रसिद्धिः । लोकासिद्धविशेषणतानामन्यतमत्वादिना सम्ब
न्धत्वमप्रामाणिकमेव, अन्यतमत्वघटकताद्विज्रभेदस्य मिथ्यात्वसम्पादक
विशेषणतात्त्वप्युक्तरीत्या सम्भवात् । किंच ब्रह्मज्ञानानन्तरं जगतस्सत्त्वेऽपि अ-
ज्ञानतरसंस्कारान्यतराभावे तादृशप्रमानिष्ठाभावप्रतियोगिति तादृशप्रतियो
गित्वावच्छिन्नभेदाङ्गीकारमात्रेणोक्तसाध्यसिद्धिसम्भवादर्थान्तरं दुर्बारम् ।
अपि च जगतश्चाधितकत्वेऽपि ब्रह्माज्ञानसमानविषयकनिर्विकल्पकज्ञाना
नङ्गीकारमात्रेणोक्तसाध्यसिद्ध्या अर्थान्तरं दुर्बारम्, तादृशप्रमासामान्ये
प्रयोजकाज्ञानसमानविषयकत्वघटितसम्बन्धद्वयावच्छिन्नाभावस्य सत्त्वेन ता-
दृशप्रमानव्यापकतासम्भवात् । एवं ब्रह्मज्ञानानन्तरं जगतस्सत्त्वेऽपि काला
नवस्थानमात्रेणोक्तसाध्यसिद्ध्या अर्थान्तरं दुर्बारम्, तदक्षायां कालमात्रादेव
स्वाश्रयकालपूर्वत्वघटितसम्बन्धद्वयावच्छिन्नोक्तान्यतराभावस्य तादृशप्रमा
त्वव्यापकतासम्भवात् । संसारदक्षायां कालसम्बन्धित्वेनावस्थितस्य ब्रह्मणो
मुक्तौ स्वरूपगात्रावस्थानबन्धूकप्रकृतिर्जिवेशभेदादिरूपस्य सर्वस्यापि प्रपञ्च
स्य तत्रावस्थानसम्भवेन प्रपञ्चसत्यत्वाविरोधात् ।

एतेन निश्चितत्वं यत्किंचिद्विषयकप्रमात्वव्यापकत्वपूर्वत्वसम्बन्ध-
विच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकं तद्व्यवृत्तित्वाच्छ्रुतिरूपत्ववदित्यनुमानेन

किंच = जय यदुत्थ तन्मर्त्यमन्वराजानस्ते ऽक्षयलोका मवन्ती" त्यादि श्रुतिभि ध्वसप्रतियोगिकत्वस्य निन्दितत्वात् मोक्षस्यापुत्रपार्थक्य प्रसङ्ग, चरमक्षणरूपाविद्यानिवृत्तेरेव मोक्षत्वेन तस्यापि ध्वसप्रतियोगि त्वाद्, "अविद्यास्तमयो मोक्षस्ता च वग्भ उदाहृत" इति वार्तिकेन नि- रुक्ताविद्यानिवृत्तेरेव मोक्षत्वमतिपादनात् । उक्ताविद्यानिवृत्त्युपरक्षितात्मस्वरूपस्य मोक्षत्व च निराकरिष्यते ।

यदपि स्वसमानविषयकत्व- कालिकविशेषणरसोभयसम्बन्धावच्छिन्न प्रतियोगिताको योऽज्ञानतत्परकारान्तरस्याभाव इत्य स्वप्रयोजकाज्ञान समानविषयकत्वं स्वपूर्वं बोधयसम्बन्धावच्छिन्नाज्ञानप्रयुक्ततत्परकारान्तरा यावो ज्ञानाधीन तत्प्रतियोगित्वमेव ज्ञाननिवर्त्यत्वम्, पूर्वमते नाशस्यैव शून्यते अत्यन्ताभावस्य ज्ञानसमानकार्थीनस्यापि ज्ञानाधीनत्वम्, तस्य ज्ञानादज्ञानप्रयुक्तमुच्छिद्यते सर्वद्वयमुच्छिद्यत इति प्रत्ययात्, अनूक्ता त्पन्ताभावस्याविशेषकत्वेन तस्याप्युक्तात्यन्ताभावो ज्ञानाधीनो वाच्य एव तस्यापीत्यनवस्थेति चेन्न, पूर्वमते एकस्यैव स्वम्बेत्स्नाशत्ववदेतन्मते प्येकस्यैव स्वस्वेतरोक्तात्यन्ताभाववत्स्यापि सम्भवादिति । तदपि न, षट्पद्विज्ञाने स्वसमानविषयकत्वावगाहेन तादृशसम्बन्धव्यावच्छिन्नाज्ञान तत्परकारान्तराभावस्याज्ञानप्रयुक्ततत्परकारान्तराभावस्य च सत्त्वेन तादृशभावस्य भगवत्तद्कल्पादिप्रयुक्तत्वेन ब्रह्मज्ञानान्तर, जगतस्तत्त्वेपि निरुक्तमननिवर्त्यत्वसम्भवेनान्तरस्य दुर्वारत्वम् । षट्पदिनिष्ठतादृशा भावस्य ज्ञानाधीनवतिद्विषादायार्थमस्य । नच ज्ञाननिष्ठो ज्ञानाधी नश्च न तादृशभाव तत्प्रतियोगित्वविचक्षणोक्तार्थान्तरमिति वाच्यम्,— ज्ञानाधीनो ज्ञाननिष्ठ कालिकसम्बन्धेनाज्ञानतत्परकारान्तरस्य स्वात्मय कालपूर्वत्वसम्भवेनाज्ञानप्रयुक्ततत्परकारान्तरस्य चाभावस्तत्प्रतियोगित्व स्यैव ज्ञाननिवर्त्यत्वरूपतत्सम्भवेन ज्ञानाधीनत्वविद्वेष्टायाः सम्बन्धद्वयनि वेदनस्य वैयर्थ्यात् । तावन्मात्रविवक्षायामप्यसन्निष्ठतादृशभावस्य ज्ञानाधी

नत्वसिद्धिमादायार्थान्तरस्य दुर्बलत्वात् । एवं घटादेरज्ञानप्रयुक्तत्वनभ्युप-
गमे स्वप्रयोजकज्ञानसमानविषयकत्वघटितसम्बन्धद्वयावच्छिन्नाभावस्य-केव-
लान्वयिनो ज्ञानार्थानत्वसिद्धिमादायार्थान्तरं दुर्बलम्; व्यधिकरणसम्बन्धा-
वच्छिन्नत्वनिवेशेऽपि व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायामेव तदनव-
च्छिन्नत्वसिद्धिमादायार्थान्तरमिति ।

एतेन ज्ञानार्थानो यः स्वसादात्म्यापन्नवस्तुसामान्यस्याभावस्त-
त्प्रतियोगित्वं ज्ञाननिवर्त्यत्वम्, स्वात्मकं च स्वसमानसत्ताकं ग्राह्यम्, तच्च-
स्वीयसंस्कारस्वीयपरिणामादिरूपमेव, ज्ञानेन छज्ज्ञानतत्पारिणामसामान्यस्या-
त्यन्ताभावः स्वोत्पत्तिद्वितीयक्षणवच्छिन्नत्वाध्वते, साध्यता च तत्र क्षेम-
साधारणी, स चाभावः स्वान्यसर्वदृश्याविरोधी क्षणिकः, इति चतुर्थकल्पोपि
निरस्तः; ब्रह्मणि तादात्म्यसम्बन्धेन जगतस्सत्येऽपि तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभा-
वस्य दृश्यादृश्यादिनिष्ठस्य ज्ञानार्थानत्वमात्रेणोक्तसाध्यासिद्धिसम्भवेनार्थान्त-
रात् । घटत्वघटत्वाभ्यां दृश्यसामान्याभावस्य दृश्याविरोधिनो ज्ञानार्थानत्व-
मादायार्थान्तराच्च । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिवेशेऽपि व्यधि-
करणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितायामेव व्यधिकरणधर्मानवच्छिन्नत्वसिद्धिमादाया-
र्थान्तरात् । ब्रह्मणि तादात्म्यसम्बन्धेन दृश्याधिकरणे तत्सम्बन्धावच्छिन्न-
सदभावस्य त्वन्मते अनादित्वेन तस्य ज्ञानार्थानत्वसम्भवेन साध्या-
प्रसिद्धेऽपि ।

नच ज्ञाननिवर्त्यत्वं मिथ्यात्वमिति पक्षे तेन सम्बन्धेन तदधिकरणे
तत्सम्बन्धावच्छिन्नतदभावानभ्युपगमेऽपि मिथ्यात्वसिद्ध्या ब्रह्मणि तादात्म्य-
सम्बन्धावच्छिन्नदृश्यसामान्याभावो न स्वीकर्तव्य इति वाच्यम्; रजत-
मत्र नास्ति नास्तीज भाषिष्यतीत्यादिबाधमुद्दानां त्वदभिमतन्याचहारिक-
प्रमात्वानुरोधेन “नेह नानास्ति किञ्चन” “एकमेवाद्वितीय” भित्तिदिश्रुत्यनु-
रोधेन च तदधिकरणे तदभावस्यावश्यमङ्गीकार्यत्वात् ।

नच शरणाधिकारमात्र एवोक्तश्रुत्यादेरिति, व्यावहारिकभावस्य
 ज्ञानज्ञाभ्य इति न दोष इति वाच्यम्—तथासत्यत्वन्ताभावत्वस्य शरि
 भाविकत्वापत्तेः जन्याभावस्य ध्वसरूपताया एव युक्तवत् । न चाय
 सामयिकत्वात्, अधिकरणान्तरस्य प्रतियोगिमत्तादृश्याभावेव तदभ्युप
 गमात् । नहि तस्मिन्नेवाधिकरणे स्थितस्य प्रतियोगिनोधिकरणान्तर
 सम्बन्ध बिना निवृत्तौ सत्या सामयिकत्वात् केनाप्यभ्युपगम्यते । नच
 नित्यसत्सर्गभावत्वमत्यन्ताभावत्वमिति न सम्भवति, मन्यते ब्रह्ममित
 सामान्यस्यैवानिश्चयेन व्यावहारिकस्यन्ताभावेऽन्यात्ते, घटस्य घटा
 भावात्यन्ताभावत्वानुपपत्तेश्च, किंतु नास्तीति प्रतीतिसाक्षिकोऽनुयोगिता
 विशेष, तथाच तादृश्यात्यन्ताभावत्व आनजन्यस्यापि सम्भवतीति
 ज्ञानजन्यसमप्रतियोगित्वरूपपूर्वकस्याद्वैतक्षप्यमिति वाच्यम्, तथासति
 स्मोत्पत्तिद्वितीयक्षणावच्छिन्नस्य क्षेमसाधारणसाध्यत्वसमर्थनविरोधात्,
 घटादिवजन्यत्वस्यैव सम्भवात् । नच दृश्यसामान्याभावस्यानादित्वेपि
 तस्य स्वद्वितीयक्षणसम्बन्धित्वविशिष्टस्य ज्ञानसाध्यत्व सम्भवतीति वाच्यम्,
 ज्ञानपूर्वक्षणसम्बन्धस्य ज्ञानोत्पत्तिक्षणसम्बन्धस्यैव च ज्ञानद्वितीयक्षण
 सम्बन्धस्यापि ज्ञान विनैव सम्भवात् । नच श्रुत्यादेरन्तात् पूर्वमव
 स्थितस्याप्यभावस्य तत्त्वज्ञानसाध्यत्वमङ्गीक्रियत इति वाच्यम्,— उक्त
 रीत्याऽनुपपत्तेर्भेदं श्रुतेस्तात्पर्यासम्भवात् । नचानादिसिद्धस्यापि दृश्य
 सामा यभावस्य लोकसिद्धविशेषणतया ब्रह्मश्रुतित्व ज्ञानोत्पत्तिद्वितीयक्षणा
 वच्छेदेनेति तादृशश्रुतित्वविशिष्टस्य साध्यतासम्भव, तादृशविशेषणता
 च तादृशभावस्य प्रतियोग्यनवच्छेदककालावच्छेदेनैव वक्ष्यते न पूर्वम्,
 यथा नैयायिकमते नित्यस्यापि तदधिकरणे पूर्वमवस्थितस्यापि घटा
 यभावस्य प्रतियोग्यनाधिकरणकालावच्छेदेनैव तादृशविशेषणतया वृत्तित्व
 कारणाभावमोज्यमिति वाच्यम्,— दृश्यसामान्यप्रतियोग्यमात्रे तादृशा
 भावे सप्रतियोगित्वस्याप्यक्षततया तादृशभावाधिकरणीभूतज्ञानोत्पत्तिद्वितीय

यद्विज्ञानावच्छेदेन तादृशभावस्य उक्तविशेषणतया वृत्तित्वासम्भवात् ,
प्रतियोगिसामान्यानाधिकरणकालावच्छेदेनैव तादृशविशेषणतया वृत्तित्वा-
ङ्गीकारात् । अन्यथा स्वान्यप्रतियोगिनामपि ज्ञानोत्पत्तिद्वितीयक्षणे वृत्तित्वा-
भातेन ब्रह्मज्ञानानन्तरं जगतोनुवृत्तिप्रसंगात् । अत एव स्वान्यसर्वदृश्य
विरोधप्रतिपादनमप्युक्तम् , अभाषस्य प्रतियोगिमध्ये केनचित्साकमवि-
रोधः केनचित्साकं विरोध इत्यस्य काप्यदर्शनात् । प्रतियोगितत्वावच्छेदक
रूपाक्रान्तत्वस्यैव विरोधप्रयोगकत्वात् । अन्यथा सामान्याभावनिश्चयेऽप्य
विरुद्धप्रतियोगिविशेषसम्भावनाया सर्वत्र प्रतियोगिमत्तानुद्धेरेनिवृत्तिप्रसंगात् ।
नच तादृशभावस्य स्वान्यदृश्यसामान्यप्रतियोगिकत्वमेव न स्वप्रतियोगि
कत्वमपीति नोक्तबोध इति भाव्यम्,—तथा सति तादृशभावस्याभावान्त-
राभ्युपगमेऽनवस्थानात् , तदनभ्युपगमे तत्रैव बाधस्य दृश्यत्वहेतोर्न्यभि-
चारस्य च प्रसंगात् ।

यदपि स चानाहः क्षणिक इत्युक्तम् ; तत्र क्षणिकत्वं नाम किं द्वि-
तीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वम् , किंवा स्ववृत्तित्व- स्वभिन्नक्षणवृत्तित्वोभय
सम्बन्धेन क्षणविशिष्टान्यस्वरूपं क्षणद्वयावृत्तित्वं विवक्षितम् । नाहः, तस्य
ध्वंसान्भ्युपगमे पुनस्तस्यापि ध्वंस इत्यनवस्थानात् । तद्व्यवस्य ध्वंसान्तरं
विना नित्यतयाऽवस्थाने सत्यत्वप्रसंगात् । अज्ञानादेरेव तादृशध्वंसान्भ्युप-
गमसम्भवेन मध्ये अभावान्तरकल्पनवैयर्थ्याच्च । नापि द्वितीयः, जनादि
सिद्धे तस्मिन् क्षणद्वयवृत्तित्वस्याप्यावश्यकत्वात् । तत्त्वज्ञानानन्तरं क्षणद्वय
वृत्तित्वाभावविषक्षापि न युज्यते, तदनन्तरं क्षणद्वयवृत्तित्वरूपप्रतियोगिन
एवाप्रसिद्ध्या ऽभावाप्रसिद्धेः ।

नच स्वाधिकरणक्षणपूर्वत्वामानवत्त्वाधिकरणीमृततत्त्वज्ञानोत्पत्ति
द्वितीयक्षणकत्वमेव क्षणिकत्वमिति भाव्यम्,—तत्त्वज्ञानानन्तरं क्षणाभावेनैव
निरुक्तक्षणिकत्वसम्भवेन उक्तक्षणिकत्वस्य तादृशभावाननुवृत्तिवर्धकतामित्या

भावात् । कालाभावप्रयुक्तक्षणद्वयावृत्तित्वस्य क्षणिकत्वरूपतया तादृशभाव-
स्याननुपपत्त्युपगमे तद्वदेव भ्रमणोपि ज्ञानानन्तरमननुवृत्तिप्रसङ्गात् ।

किंच ब्रह्मज्ञानोत्पत्तिवृत्तीयक्षणवृत्तित्वपर्यवसायिनिरुक्तक्षणिकत्व-
मुक्तभावावस्य किं प्रयुक्तम्? तत्त्वज्ञानप्रयुक्तमिति चेन्न;— निरुक्तक्षणिकत्वस्य
तत्त्वज्ञानप्रयोज्यतासाधकप्रमाणाभावात् । नच तत्त्वज्ञानप्रयोज्यतावच्छेदक
निरुक्तक्षणिकत्वविशिष्टाभावाप्रतिषेधित्वस्यैव साध्यत्वांगीकारेण उक्तानुमा-
नेन तादृशभावावस्य क्षणिकत्वं सिद्धयतीति वाच्यम्;— तथासति शुक्ति-
रूपभावे ज्ञानप्रयोज्यतावच्छेदकनिरुक्तक्षणिकत्वभावेन दृष्टान्ते साध्य-
वैकल्याय दृढत्वहेतोस्तत्र व्यभिचारस्य च दुर्बोत्तान् । नच साध्यकोटौ
क्षणिकत्वं न निवेश्यते, किन्तु ब्रह्मज्ञानवृत्तीयक्षणनिष्ठाभावाप्रतिषेधित्वमेव
पक्षतावच्छेदकफोटौ निवेश्यते, तथाच तादृशभावे निरुक्तक्षणिकत्वं सिद्ध-
यतीति गौतमोक्तवद्भवमिति वाच्यम्;— तथासत्याभ्यासिसिद्ध्यापत्तेः, तादृश
ज्ञानवृत्तीयक्षणदिप्रसिद्धेः । नच स्वाधिकरणक्षणपूर्वत्वाभावात्तद्ब्रह्मज्ञानो-
त्पत्तिद्वितीयक्षणकत्वस्याभावविशेषणत्वात्प्रोक्तवोच, शुक्तिरूप्यभावावस्या-
प्युक्तविशेषणाक्रान्त्यादिति वाच्यम्;— तथा सति स्वाधिकरणक्षणपूर्वत्वा-
भाववत्तत्त्वज्ञानाधिकरणक्षणकत्वस्यैव ज्ञाननिवर्त्यत्वरूपत्वसम्भवेन शेष-
वैयर्थ्यात् । तत्त्वज्ञानानन्तरद्वितीयक्षणस्य तत्र निरुक्तक्षणिकत्वाविशिष्टदृश्य-
सागान्ध्याभावस्य च कल्पनाया वैयर्थ्याच्च ।

यदपि स्वाधिकरणकालपूर्वत्वशून्यज्ञानाधिकरणकालकत्वमेव ज्ञानो-
त्पत्तिवद्वेषावरूप ज्ञाननिवर्त्यत्वम्, स्वपदं च यत्र ज्ञाननिवर्त्यत्वं साध्यते तत्त्व-
रम्, दृश्याधिकरणक्षणे दृश्याधिकरणक्षणपूर्वत्वानाधिकरणत्वं हि दृश्यो-
च्छेदः, शास्त्रायनरमतत्त्वज्ञानोत्पत्तिक्षणे च दृश्याधिकरणक्षणपूर्वत्वं नास्ति,
तदुत्तरं क्षणस्याप्यसिद्धत्वात्, तत्पूर्वक्षणपूर्वत्वस्य क्षणान्तरे प्रसिद्धस्यापि
तत्रागम्यत्वात् ; ननु नैयायिकादिवदध्वग एव दृश्योच्छेदः, तस्य सत्सत्वे
ह्यौदनधुक्तिविरोधात् ; विद्यमाने च चरममनोवृत्त्यनन्तरं उत्पन्नस्य तत्त्व

समुच्छेदकाभावेनोच्छेदाभावात् “विद्वान्नामरूपादिमुक्त” इति श्रुतिविरोधा-
पत्तेः ; नचोक्तध्वंसस्य सत्यत्वेऽपि श्रुतेर्नविरोधः , तथा भावाद्वैतबोधनादिति
वाच्यम् , असकुनिताद्वैतस्य श्रुत्यर्थतया प्रतीयमानत्वादिति । तत्र,
विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तेऽपि सर्वशुक्तिदशाया अद्वयप्रकृतेरीश्वरात् परस्पर च भि-
न्नानामनन्तकोटिजीवानां तदीयगुणानां च अवस्थानेऽपि कालतत्त्वस्य क्षणा-
भात्मना तत्परकार्यानुगुणपरिणामहेतुभूतकर्मविशेषाभावात् प्रकृत्यादेरेव
स्वरूपेणावस्थित्या प्रकृत्यादौ सर्वत्र स्वाग्रयकालपूर्वत्वाभावाद्गङ्गानाधि-
करणकालकत्वस्य सत्त्वात् , तदानीं जन्मकालान्भुगपगमात् महाकाल-
मात्रसम्बन्धितयावस्थानेऽपि तस्यानादितया तदवधिकपूर्वत्वस्य द्वावि-
भवतुमशक्यत्वात् , निरुक्तज्ञाननिवर्त्यत्वस्य सिद्धान्तिन प्रति साधने सिद्ध-
साधनस्य दुर्बारत्वात् । अतएव “ सकृद्दिवा देवास्त्य भवती ” नि मुक्त-
मिति प्रकाशकमयस्य भाविनस्सर्वस्यापि कालस्वैकदिनरूपस्य श्रूयते । नास्तु या-
सिद्धसाधनम् , निरुक्तरूपोच्छेदस्तु सर्वस्यापि स्वरूपनिवृत्तिं विनैव सम्प्रदादर्या-
न्तरस्य दुर्बारत्वात् । स्वत्वस्याननुगतत्वेन साध्यस्य पक्षवृष्ट्यान्तसाधारण्या-
सम्भवाच्च । नच स्वाधिकरणक्षणोत्तरक्षणवृत्तित्वे स्वाधिकरणक्षणवृत्तित्वो-
भेदसम्बन्धेन तत्त्वज्ञानविशिष्टत्वमेव ज्ञाननिवर्त्यत्वमिति नाननुगमः , द्वितीय-
सम्बन्धनिवेशाच्च नास्त्यमादायार्थान्तरमिति वाच्यम् ,—तथासति साध्यापत्तेः ,
ब्रह्मज्ञानोत्तरक्षणव्याप्तिसिद्धत्वेन स्वाधिकरणक्षणोत्तरक्षणवृत्तित्वे षड्विंशोभय-
सम्बन्धेन ब्रह्मज्ञानविशिष्टत्वस्य प्रपञ्चेऽसम्भवाच्च । नच स्वाधिकरणक्षणोत्तर-
क्षणवृत्तित्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठप्रतियोगिताकाशमायवत्त्वं स्वाधिकरणक्षण-
वृत्तित्वोभयसम्बन्धेन तत्त्वज्ञानविशिष्टत्वस्य साध्यत्वाच्च नाथ , ब्रह्मज्ञानोत्तर-
क्षणव्याप्तिसिद्धत्वेऽपि उक्तसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठप्रतियोगिताकाशमायवत्त्वं व्य-
करणसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाशमायवत्त्वं प्रसिद्धिसम्भवादिति वाच्यम् , एव-
मसति षट्पञ्चाशदधिकरणक्षणवृत्तित्वज्ञानमादाम षट्पादौ सिद्धसाधनापत्तेः ।
नच स्वाधिकरणक्षणोत्तरक्षणवृत्तित्ववस्तुविशिष्टवत्सम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठप्रति-

योगिताकामावस्थ-स्वाधिकरणक्षयवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन तत्त्वज्ञानविशिष्टत्वं
 स साध्यत्वात्क्रांकाराशोक्तिसिद्धसाधनम्, वस्तुविशिष्टत्वं च स्वतात्पर्या-
 दत्तत्वं स्वतन्त्रज्ञानसाधनत्वोभयसम्बन्धेन, षट्तादृशस्यावयवस्य षट्समानमता
 कस्य वस्तुनस्तत्प्रयोजकाज्ञानादेर्गुक्तिपर्यन्तं मत्त्वाद्वैतनाशाधिकरणक्षय
 वृत्तित्वज्ञानस्योक्तोभयसम्बन्धेनाभावादिनि वाच्यम् ;— एवमपि ब्रह्म
 ज्ञानानन्तरक्षणप्रसिद्ध्या उक्तोभयसम्बन्धेन तत्त्वज्ञानविशिष्टत्वस्य ब्रह्मणि
 सदेवे यथा न मिथ्यात्वं तद्वदेव जगत्तोषि सत्यत्वापरथा अर्थान्तरस्य
 दुर्धारत्वात् । एवं श्रोतारक्षणवृत्तित्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठप्रतियोगिता
 कामावस्थ-स्ववृत्तित्वोभयसम्बन्धेन क्षणविशिष्टत्वस्यैव नञापात्वर्थत्वे ब्रह्म
 ज्ञानमन्तरं दृष्टं नश्यतीतिब्रह्म नश्यतीति व्यवहारापत्तेश्च । नच
 शुद्धचितः कालसम्बन्धित्वानभ्युपगममाशोक्तदोषद्वयावकाश इति वाच्यम् ;—
 ब्रह्मणः कालसम्बन्धित्वे ब्रह्मणमुच्छ्रित्वस्य “ सदेव सोम्येदमम आसी ”
 इत्यादि श्रुतीनामपामाण्यस्य च मसङ्गम् ।

अथ ‘ सदेवे ’ त्यादिवाक्यमुपहितपरम्, नशुद्धपरम्, निर्विरो
 यस्याधिकरणप्रसिद्धेः, “ स्वे महिमी ” ति श्रुत्या तस्याधिकरणनिषे-
 धात् ; ब्रह्मणः कालसम्बन्धित्वे तुच्छत्वापत्तिरित्यपि न युक्तम्, नहि क्षण
 सम्बन्धाधीनं कस्यचित्सत्त्वं, प्रतिक्षणं पूर्वपूर्वक्षणसम्बन्धध्वंसेन जगतः
 क्षणिकत्वापत्तेः, आक्रोशेधरादीनामनित्यत्वापत्तेश्च; न्यायनयेपि नित्यानां
 महाकालवृत्तित्वानभ्युपगमेन असत्त्वापत्तेः, आत्मस्थयदोषेण महाकालस्य
 महाकालवृत्तित्वासम्भवेन महाकालस्यैवाप्तत्वापत्तौ तत्त्वसम्बन्धाधीनस्य
 जगतस्तत्त्वस्य सुनिराससम्भवेन शून्यवादपर्यवसानाच्चेति । तत्र, शुद्ध
 ब्रह्मणः कालसम्बन्धानभ्युपगमस्तापकाभावाद्वा वाचकसद्भावाद्वा । नायः,
 ‘ सदेवे ’ त्यादिश्रुतेरेव साधकत्वात् । अहिनयिमित्युक्त्या तस्याःशुद्धविष-
 यकत्वस्यैव स्मारकित्वात् । विवरणकारादिभिःशुद्धस्यापि कल्पितधर्मवत्त्वात्
 ज्ञानविषयकत्वस्य च रचित्तत्वात् । व्याधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावाभ्युप-

गमे पारमार्थिकत्वेन विशेषाभाववत्त्वस्य स्वसमानसत्ताकत्व- स्वाश्रयत्वोभय सम्बन्धावच्छिन्नविशेषसामान्याभाववत्त्वरूपस्य वा निर्विशेषत्वस्य कालसम्बन्धित्वाभिधातकत्वात् । न द्वितीयः, " स्वे महिम्नी " इत्यादि श्रुतेर्मटादिष्वदन्यप्रयोज्यस्थितिनिषेधपरत्वेन सप्तस्य कल्पिततया असद्गत्वादिश्रुतेश्च विरोधाभावात् । सत्त्वस्य क्षणसम्बन्धव्याप्यत्वस्वीकारेण क्षणसम्बन्धाधीनत्वास्वीकारेण जगतः क्षणिकत्वापत्तेरयोगात् । नैयायिकनये नित्यानामपि कालवृत्तित्वं स्वीकृतमेव । अतएव दीपवित्कृता नित्यानाम् महाकालावृत्तिश्च पक्षे स्वरसमुद्भात्य तेषां कालवृत्तित्वपक्षे प्रतियोग्यनधिकरणहेतुमिकरणधूस्यभावप्रतिमोऽगितासामान्ये यद्दर्मावच्छिन्नत्व- मत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभावात्तेन सम्बन्धेन तद्दर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति लक्षणांतरमुक्तं सिद्धान्तलक्षणे । अन्यथा तेषां कालवृत्तित्वघटितकारणत्वा नुपपत्तेः । महाकालस्य स्ववृत्तित्वे आत्माश्रय इत्यपि न युक्तम्, प्रमेयत्वं प्रमेयं घटाभावे घटो नास्तीत्यादिनत् कालस्तदास्तीति प्रतीत्या कालस्मापि कालवृत्तित्वसम्भवात् ।

यदुक्तं नैयायिकादिमत इवास्मत्सिद्धान्ते ध्वसो नाभ्युपगम्यत इति । तत्र, सभाषासि तत्त्वज्ञानपर्यन्तमनुवर्तमानः प्रपञ्चस्तत्त्वज्ञानानन्तरं क गत इति प्रश्नस्य भवन्मते उत्तराभावप्रसंगात् ।

यत्तु ध्वंसाभ्युपगमन्तुर्नैयायिकादिमतेऽपि तत्त्वज्ञानपर्यन्तमनुवर्तमानं दुःखं कगतामिति प्रश्नस्य किमुत्तरम् ? अथ नन्मते अत्यन्तिको ह्यलक्ष्यस्तत्त्वज्ञानेन जायत इति चेत् किं तावता? दुःखं कगतामिति प्रश्नानिवृत्तेः; अथ दुःखं न कुत्रापि गतम्, तत्त्वज्ञानोत्तरं न प्रमीयत इति चेत् ! कुतः ध्वंसाधिकरणकालस्य प्रतिमोग्यधिकरणत्वाभावनियमस्वीकारादिति चेत् ! कतमम्, अस्माभिरपि तत्त्वज्ञानोत्पत्तिक्षणस्य इदमाधिकरणकालपूर्वत्वमान नियमस्य स्वीकारात् ; प्रमायाः स्वसमाननिषयकाज्ञानतत्त्वयुक्तदृशविरोधि

त्वनिपमात् ; शुक्तशादिपमाणां तथा दर्शनात् ; तथाच ध्वंसमतिरिक्तमंगी
 कृत्य प्रतियोगिना साकं तन्मैककालघटितविरोधकल्पनापेक्षया ध्वंसजनक
 स्वेन नैयायिकायमिमतकारणस्यैव पूर्वोत्तरकालघटितविरोधकल्पनं युक्तम् ,
 ध्वंसस्य बहुनां तादृशध्वंस प्रतिहेतुत्वस्य च कल्पने गौरवादिति । तत्र,
 तथासति दण्डाभिघातेन घटो नष्टः तत्त्वज्ञानेन मोक्ष इत्यादौ तृतीयानुप
 पत्तेः ; तत्र दण्डाभिघातजन्यत्वस्य घटादिघाते तत्त्वज्ञानजन्यत्वस्याविधा
 निवृत्तिरूपमोक्षे भवन्मतेऽनर्थाकारान् । नच तत्र तृतीयायाः ज्ञापकत्वव-
 र्गं, नशपातवर्गश्च स्रोतरसणावृत्तिरन्वयवृत्तिर्योग्यसम्बन्धेन क्षणाविशिष्टत्वम्
 ज्ञाप्यज्ञापकमानस्य च ज्ञाप्यज्वापकमाननिवृत्तत्वात् दण्डाभिघातव्याप
 कत्वमिति शो भट इत्यामस्थले बोधः ; द्वितीयस्थले च तत्त्वज्ञानज्वापकः
 अविधानिष्ठोक्तत्वसम्बन्ध इति बोध इति नानुपपत्तिरिति वाच्यम् ; - एवं
 सति दण्डाभिघातकालोत्पत्तिक्रमायुक्तयोगादिव्यापकत्वस्य निरुक्तनाशे स
 रवेन दण्डाभिघातेन घटो नष्ट इति वृत्तद्वयुक्तयोगेन घटो नष्ट इत्यपि न्य
 बहारापत्तेः । एव तत्त्वज्ञानेन मोक्ष इतिवत् तत्त्वज्ञानोत्पत्तिकोदासीनवत्सङ्ग
 रेण मोक्ष इत्यापापत्तेः । निरुक्तनेष्टे तत्त्वज्ञानज्वापकत्वस्यैव तत्त्वज्ञानो
 त्पत्तिकत्वस्तन्तरज्वापकत्वस्याप्यनयायात् । जनकत्वस्य तृतीयावर्धने च तत्रो
 रन्यथासिद्धत्वाशोकापत्तिः ।

तत्र तत्त्वज्ञानस्याविधानिवृत्तिरूपमोक्षाजनकत्वे शुभ्रतोः तत्त्व
 ज्ञानोद्देशेन भवणादौ प्रवृत्त्यनुपपत्तिश्च, मनोवृत्तिविशेषरूपस्य ज्ञानस्य
 सुसदु साभावतत्साधनत्वत्वात् ।

यत्तु मनोनिराशपूर्वकं निदिध्यासनान्नो यत्तमानस्य मुमुक्षुपुरु
 षस्य मनोनिराशादिप्रयुक्तदुःखस्य तत्त्वज्ञानोत्पत्तिशब्दे निच्छेदाद्यादृश
 दुःखप्रसरूपत्व चरमवृत्तिरूपतत्त्वज्ञाने सम्भवति, यत्सोत्पत्तिशब्दे न
 द्विच्छिद्यते तत्पूर्वं न वर्तते स एव मनःपरिणामस्त्वस्य मनःपरिणामस्य

ध्वंसः, यथा एकक्षणानन्तरोत्पत्तिकसमानविषयकज्ञानेच्छादिस्मरे तादृशो
 सरपरिणामस्य पूर्वपरिणामध्वंसता, तदन्यध्वंसस्वीकारे तत्स्वरूपतद्देतु
 स्वादिकल्पने गौरवात्, तथाच तत्त्वज्ञानस्य दुःसध्वंसरूपत्वात्तदुद्देशेन
 प्रवृत्तेरुपपत्तिः, एवमभिन्यज्यमानात्मसुखव्याप्यत्वाच्च तत्त्वज्ञाने इच्छा
 द्युपपत्तिः, योहि यदा वदिच्छति स कदाचित्तद्व्याप्यमपीच्छतीति सर्वा
 नुमपसिद्धायात्, अतएव विपक्षोपि स्वकीयाः श्रीकृष्णभगवद्दर्शन
 व्याप्यतया कामिताः कुन्त्या, तदुक्तं श्रीभागवते “ विपदस्तन्नुनस्तास्ता
 स्तत्र तत्र जगद्दुरो । मनतो दर्शनं यत्स्यादपुनर्भवदर्शन ” मिति, अत
 एव च “ मोक्षः पुनरात्मन्तिकी दुःखनिवृत्ति ” रित्युक्त्वा “ काम्यश्च
 दुःखाभावः, दुःखस्य स्वभावतो हेयत्वात्, सुखार्थं तथायमिति
 चेन्न— दुःखामात्रस्य सुखाहेतुत्वात्, अथ सुखव्याप्यत्वात् स
 तथेति चेन्न— तस्य तदव्याप्यत्वादि ” त्युक्तमुदयनाचार्यैः बौद्धाधिकारे;
 सुखव्याप्यत्वस्य काम्यत्वाप्रयोजकत्वे अथेत्यादिसङ्कानुपपत्तेः, युक्तं नै
 तत्— यस्मिन् सत्यवश्यमिष्टाभावस्तत्र द्वेषस्येव यस्मिन् सत्यवश्यमिष्टं
 तत्रेच्छाया अपि सम्भवात्; तस्मात्सुखत्वादिवस्तुत्वादिन्याप्यत्वमपी
 ष्टाप्रयोजकमिति । तत्र, उक्त्वा तत्त्वज्ञानस्य दुःसध्वंसरूपत्वेन
 दुःसध्वंसत्वेनेच्छाविषयत्वसम्भवेति ब्रह्मज्ञानत्वेनेच्छाविषयत्वानुपपत्तेः ।
 तेन रूपेण मोक्षहेतुतापत्ते च तद्व्यावच्छिन्ने इष्टसाधनताप्रमादिच्छोप
 पत्तेः । अस्य दुःसध्वंसरूपत्वं तस्य दुःसध्वंसत्वातिरिक्तरूपेणापीच्छा
 विषयत्वे उत्तरदुःखस्य पूर्वदुःसध्वंसरूपत्वेन दुःसत्वेनेच्छाविषयताप्रस
 ज्ञात् । ब्रह्मज्ञानस्य ब्रह्मज्ञानत्वेनैवेच्छाविषयत्वानुभवात् । ब्रह्म
 ज्ञानं मे ज्ञायतामितीच्छासत्त्वात् । “ भजेन दानेन तपसा
 नाशक्रेने ” ति श्रुत्या तत्त्वेनेच्छाविषयत्वबोधनाच्च । सुख
 व्याप्यत्वस्य काम्यताप्रयोजकत्वकथनमप्यनुचितम्, न्यायेत्तदभावन

दवृत्तिरन्यापकसामानाधिकरण्यादिरूपायाः अत्यन्तान्योन्याभावपटितत्वेन
 नानाविधतया तत्तज्ज्ञानानां प्रत्येकमिच्छां प्रति हेतुत्वे परस्परं व्यभिचारेणा-
 न्यवहितोत्तरत्वस्य कार्यतावच्छेदकगर्भे निवेशावश्यकतया गुरुतरकार्यका-
 रणभावबाहुल्यपत्तेः, दुस्तादौ सुखादिव्याप्यत्वग्रहेषु तत्रेच्छानुत्पत्त्या तत्र
 तु सत्त्वादिज्ञानस्य प्रतिबन्धकताया गवद्विर्वाच्यतया गौरवात् । नागस्यो-
 गादौ चन्दनसंमोगादिजन्यसुखादिव्याप्यताग्रहेषु तत्रेच्छानुत्पत्त्या सुखादि
 व्याप्यत्वग्रहस्येच्छाहेतुत्वकल्पनस्य अनुभवविरुद्धत्वात् । अभिव्यज्यमाना
 स्मसुखव्याप्यत्वस्य उदासीनपदार्थसाधारण्येन उदासीनपदार्थेष्विच्छानुत्पा-
 देन तत्त्वज्ञान एव सुसुश्रूणां सर्वेषामिच्छेति निबन्धानुपपत्तेः । तत्त्वज्ञानेन
 मोक्ष इत्यादौ तृतीयाया ज्ञाप्यज्ञापकमाचार्यकत्वात्सम्भवस्य पूर्वमुक्तत्वेन
 श्रुत्या तत्त्वज्ञाने उक्तसुखव्याप्यताया बोधवितुमशक्यत्वाच्च । विपदस्तन्नि-
 त्यादिकुन्तीभावये च विषयमिच्छाविषयत्वमुपपद्यते, तासां भगवद्दर्शन
 हेतुपूर्व यद्भवत्तातिथ्यं तद्धेतुभूतभगवत्स्मरणहेतुतया परम्परया सुख
 प्रयोजकत्वेन ह्यसामानताज्ञानादेव तत्रेच्छासम्भवात् । बौद्धाधिकारवाक्येपि
 सुखव्याप्यत्वपदस्य सुखप्रयोजकत्वपरतया शङ्कोपपत्तेर्य । सुखव्याप्यत्वस्य
 न क्वाप्यतामयोजकत्वसम्भवः, सुखार्थे तथाप्यमिति प्रथमशका च साक्षाद्देतुत्व
 मादाय प्रवृत्तेषु न पौनस्त्यत्वमिति बोध्यम् ।

यदपि ज्ञानत्वव्याप्यधर्मवच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यसावकाश
 प्रतियोगित्वमेव ज्ञाननिवर्त्यत्वम् ; उत्तरज्ञाननिवर्त्यपूर्वज्ञाने न सिद्ध
 साधनम् । प्रतियोगितासम्बन्धेन योग्यविशेषिण्युपगुणनाश प्रति स्वसामाना-
 धिकार्यस्वपूर्वलोभयसम्बन्धेन योग्यविशेषिण्युपगुणत्वेन कारणतया तादृश
 विशेषगुणत्वस्य च ज्ञानान्यावृत्तिरूपज्ञानत्वव्याप्यत्वाभावात् ; नच
 स्मृतित्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यतावकाशप्रतियोगिनि सत्कारे सिद्ध-
 तापन्नं तद्धदेव जगतोपि सत्यत्वापत्त्या गर्भान्तर चेति वाच्यम्-

स्मृतेस्संस्कारनाशकत्वे मानाभावात् ; स्मृतौ वा जात्यां संस्कारो दृढो भवतीत्यनुभवात् ; दृढत्वं च स्वसमानविषयकत्व-स्वसामानाधिकरण्योभय सम्बन्धेन संस्कारान्तरविशिष्टत्वम् ; नचैवं विलक्षणस्मृत्या विलक्षणसंस्कारा नुमानं न स्यात् , स्मृतेस्संस्कारनाशकत्वे च स्मृत्या पूर्वसंस्कारनाशेन विलक्षणस्मृत्युत्पत्त्या तथा तदनुमानसम्भवः, विलक्षण्ये च जातिविशेषा विति वाच्यम् ;—स्वसमानविषयकत्व-सामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन संस्कार विशिष्टसंस्कारत्वेन तत्समनियतजातिविशेषेण वा विलक्षण्यस्मृतिहेतुत्वयैवो क्तानुमानोपपत्तौ स्मृतेस्संस्कारनाशकताया अकल्पनात् , तत्कल्पने गौरवादिति । तत्र, प्रतियोगितासम्बन्धेन तत्तद्विशेष्यकतत्तत्प्रकारकसंस्कारनाशं प्रति जनकतासम्बन्धेन तत्तद्विशेष्यकतत्तत्प्रकारकस्मृतेरनुगतहेतुत्वयैव नि-
र्वाहे संस्कारनाशं प्रति चरमस्मृतिव्यक्तीनां सचय्यक्तित्वेन हेतुत्वकल्पनस्मा नुचितत्वात् । नच स्मृतिसामान्यस्य संस्कारनाशकतापक्षेऽपि नोक्तानुगत हेतुत्वसम्भवः, घटपटादिरूपनानाविषयावगाहिनाऽनुभवेन जनितस्य ता वद्विषयकसंस्कारस्य षट्पञ्चैकगोचरस्मरणेनाऽविनाशात् , तादृशनाशं प्रति स्वजनकत्व-स्वसमानविषयकत्वोभयसम्बन्धेन स्मृतिर्वेन हेतुत्वे च प्रत्येकगो चरनानासंस्कारजनितसमूहालम्बनस्मरणस्य स्वजनकसकलसंस्कारनाशकत्वा नुपपत्तिः, प्रत्येकं संस्काराणां स्वसमानविषयकत्वाभावादिति वाच्यम् ;—
प्रतियोगितया संस्कारनाशं प्रति स्वानतिरिक्तविषयकत्वस्य पूर्वत्वोभयसम्ब-
न्धेन स्मृते हेतुत्वे दोषविरहात् । नच स्वानतिरिक्तविषयकत्वं न स्वाविष-
याविषयकत्वम् , प्रमेयत्वादिना सकलप्रमेयविषयकस्मरणस्याविषयाप्रतिषेधेः
संस्कारनाशकतानुपपत्तेः, सावत्वादिना सकलभावादिविषयकस्मरणात्
षट् इत्यादिज्ञानजन्यसंस्कारनाशापत्तेः, किन्तु स्वावृत्तिविषयिताशून्यत्वम्,
उभयथापि सम्बन्धमध्ये तत्तत्स्मरणव्यक्तिरूपत्वपदार्थमनन्तर्भाव्याविषय-
त्वस्यावृत्तित्वस्य चापसिद्ध्या दुर्निर्वचत्वेन तत्तद्व्यक्तिविश्रामस्यावश्यकता,

स्मिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकविषयिताशून्यत्वरूपानतिरिक्तविषयकत्वेऽपि
भेदे तत्तन्निनिष्ठत्वमावश्यकम्, अथवा अवच्छेदकान्तस्य विषयित्वाभ्या
वर्तकनापत्तेरिति वाच्यम्,— स्वविशिष्टविषयितावश्यसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठा
वच्छेदकताकप्रतियोगिताभेदवत्त्वस्यैवानतिरिक्तविषयकत्वरूपत्वेन रवपदा
र्थस्य सम्बन्धाप्रवेशोप दोषाभावात् । विषयिताया रवविशिष्टत्वं च
इयमिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेनेति ।

नच चरमस्मृतिव्यवहारीना नाशकतापक्षेऽपि चरमस्मृतिसामान्ये
पैजात्म्यवरूपयित्वा तेन रूपेणानुगमहेतुत्वकलानसम्भव इति वाच्यम्,
तादृशपैजात्ये गानाभावावरूपनगौरवाचरमस्मृतिपर्यन्तमनन्तसंस्काराणां
सत्त्वोपगमे स्मृतिधारापक्षेऽपि । नच द्वोषकाभावात् तथेति वाच्यम्, तद्वद
सम्बन्ध्यात्मन्यस्याकिञ्चानादेव यत्पुरतस्तस्य सति संस्कारे यद्यदर्थस्मृति
स्तत्तत्पुरतःपीवतत्तदर्थामृते तत्तद्वदकिञ्चानत्वेनैवोद्घोषरूपत्वेन तस्य
सत्त्वात्, अयमोद्घोषकस्य निमित्तस्य स्मृतिहेतुत्वैवानतिमसङ्गेनुभवस्यापि
तद्वदुक्तं न मन्यन्, मनिपुरतः जगति संस्कारो नित्यः स्यात् संस्कारो नैव
या म्यात्, अनुभवध्वसमैव सम्भाषारतानिर्वाहात्, अतिप्रसङ्गस्योद्घोषकं
नैव वारणान् ।

किञ्च स्मृतिर्वै चरमस्मृतित्वेन वा संस्कारनाशकवमिति विचार
एवानवधारमन्त, चरमस्मृतित्वम्यापि ज्ञानत्वम्याप्यस्याविशेषेण तत्पक्षेऽपि
सिद्धतापत्तादेर्दुर्बलत्वेन भवता स्मृतित्वेन संस्कारनाशकत्वरूपेण पूर्वक
चरमस्मृतित्वेन तद्वदवधारणम्यानुनितत्वान् ।

यदपि साक्षात्कारत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यतावत्ताशमतिर्यो
गितमेव ज्ञाननिवर्त्यत्वम्, अधिष्ठानसाक्षात्कारत्वेनैवाध्यस्तनिवृत्तिं प्रति
दारणतयाकसाम्याय शुक्तिरूप्यप्रपञ्चोभयसाधारणत्वात्, जनकताया
संक्षारत्वावच्छिन्नत्वनिवेशाच्च बोधज्ञाननिवर्त्यपूर्णज्ञाने नवा स्मृति

निवर्त्यसंस्कारे सिद्धसाधनादिकमिति । तत्र, 'सत्यं ज्ञान' मित्यादिशोधक
वाक्यजन्यज्ञानस्य प्रपञ्चनिवर्तकत्वापत्तिवारधाय शक्तिविशेषविशिष्टत्वेनैव
ज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकत्वं न त्वधिष्ठानसाक्षात्कारत्वेन, शक्तिविशेषं विना
समानविषयकत्वमात्रेणाज्ञाननिवर्तकत्वस्वीकारे नायं स इति भ्रमप्रयोजका
ज्ञानस्य सोयमिति वाक्यजन्यज्ञानेनैव निवृत्तिर्न तु तत्समानविषयकेणाप्यय
मिति ज्ञानेनेति व्यवस्थानुपपत्तिरित्यस्याद्वैतसिद्धावेव वक्ष्यमाणतयोक्त्या
क्षात्कारत्वावच्छिन्नजनकतावद्विस्तारसाध्यस्य प्रपञ्चे अभावेन बाधापत्तेः ।
तत्र गुर्व्याः " नायं स इति भ्रमसिद्धयेदम्य तच्चेदन्तोपहितप्रतियोग्यनुयो
गिकत्वात्तज्जनकाज्ञानमप्युपहितयोरेवविषयकम् , न तु व्यक्तिसाक्षत्वा
रूपेणैवविषयकम्, अतस्तोयमिति ज्ञानमप्युपहितयोस्तादात्म्यविषयकम् ,
जयमिति ज्ञानं तु न सत्येति तत्र शक्तिविशेषेण निवर्तकत्वस्वीकारानावश्य
कते " त्यागद्वयम्, " उपहितयोर्हि भेदसद्विष्णुतादात्म्यमपि नास्ति ,
दूरे भेदासद्विष्णुरैक्यम् , नहि घटाकाशं पटाकाशमिच्छुक्ततादात्म्य
स्वीकारेपि तस्य भेदापिरोधित्वेन न भेदजनकज्ञानविषयत्वम् , न ह्यत्यन्ता
भेदे तादात्म्यादिसंसर्गममा, घटो घटस्तदास्तिस्वयमिच्छते संसर्गबुद्धय
नुदयात् , तथाचोक्तभेदशुद्धव्यक्तिप्रतियोग्यनुयोगिको नायं स इत्याका
रस्तु तच्चेदन्त्वयोरुपलक्षणत्वमात्रेण न तु भेदार्थाविवक्षत्वेन; न चैवं प्रतियो
गितानुयोगितावच्छेदकराहित्येन भेदार्थेन न सम्भवतीति वाच्यम् , प्रति
योग्यंशे व्यपकारस्य न प्रतियोगितावच्छेदकत्वेन भानम् , तथाच प्रतियो
ग्यंश इव प्रतियोगितारूपसम्बन्धात्तत्त्ववच्छेदकस्योपलक्षणत्वं न तु तदव
च्छिन्नत्वेन प्रतियोगिताभानम्, अतएव शुद्धनक्षण्यानन्दचिद्रूपभेदः कलिरत
स्तत्रच्छते, एवंच शुद्धव्यक्तिरूपैवविषयकाज्ञाननाशकमुक्तवाच्यजन्य
ज्ञानमप्युक्तविषयकमेवे" ति समाहितम् । किंच साक्षात्कारत्वं जनकता
वच्छेदकमुभयवादिशिद्धं दुर्वचम् । तथाहि । न सावादिन्द्रिय

जन्यज्ञानत्वं साक्षात्कारत्वं जनकतावच्छेदम्, शुक्त्यादिसाक्षात्काररूप
 वृत्तेरिन्द्रियजन्यत्वेन दृष्टान्ते साध्योपपत्तावपि बाधस्य दुर्बारत्वात् ;
 तत्त्वं मसीत्यादिवाच्यजन्यज्ञानस्येन्द्रियजन्यत्वघटितनिरुक्तसाक्षात्कारत्वाभा-
 वात् । नापि जातिविशेष, मन्वन्मते ब्रह्मभिन्नसामान्यस्यानित्यत्वेन सम-
 दायात्मश्रीकारेण च नित्यलोकसमवेतात्मद्रव्यवैरगतीकारात् । यत्तु यस्य
 प्रमातृत्वं योषमादाय बोद्धृत्वं तदभिप्रायविषयकज्ञानत्वमेव तस्यापरो-
 क्षत्वम्, तदभिप्रायत्वं च मनोवच्छेदप्रयुक्तो यो भेदस्तच्छून्यतावच्छेदकत्वम्,
 तेन घटादिप्रत्यक्षकाले घटादौ प्रमातृभेदेऽपि न क्षतिः, यद्विषयावच्छेदेन
 हि वृत्तिरूपेण परिणतमनस्सम्यग्बुद्धिर्वावच्छेदेन पूर्वं सत उत्तमेदस्य
 नाद्यादुक्तशून्यता, सुखादौ तु सा सदञ्जैः, सम्मनोवच्छिन्नचित्तेदशून्यता
 वच्छेदकविषयकज्ञानत्व तन्मनोवच्छिन्नज्ञानस्यापरोक्षत्वमिति पर्थवसितम् ;
 तेन पुरपातरीत्या भिन्नविषयकज्ञानत्रापरोक्षमिति, नञ्, भवन्चनिवर्तकयुतौ
 निरुक्तसाक्षात्कारत्वाभावेन बाधापत्तेः, यदायच्छिन्नचित्त इव ब्रह्मव-
 च्छिन्नचित्तोऽसिद्धत्वेन ब्रह्मण निरुक्तभेदशून्यतावच्छेदकत्वात्मवशाद्वि-
 षयकत्वस्य वृत्त्यवच्छिन्नचित्प्रशाने सम्भवाच्च । ब्रह्मणो वृत्तिविषयत्वस्य
 कैश्चिद्वर्तीकारेण निर्विषयत्वस्य कैरप्यनङ्गीकरात् । यदप्यावरणसामान्या-
 भावप्रयोजकपृथित्वमेव तथा, आवरणं च द्विविधं - असत्त्वापादकं
 जमानापादकं च, तत्राद्य परोक्षपरोक्षसाधारणस्वमगानविषयकपृ-
 तिसामान्येन निवर्तते, द्वितीयत्वपरोक्षवृत्त्यैवेति निरुक्तसाक्षात्कारत्वस्य
 च तत्त्वमस्यादिवाच्यजन्यवृत्तिसाधारणत्वाच्च नाप इति । तत्र,
 शुद्धत्यादिगोचरवृत्ते शुक्त्यावच्छिन्नाज्ञानाभावप्रयोजनस्त्वेवज्ञानसामा-
 न्याभावप्रयोजकतामात्रेण दृष्टान्ते साध्यवैकल्यात् । नन शुद्ध-
 चिति शुक्त्यवच्छेदेनाज्ञानसामान्याभावशुक्तिगोचरवृत्तिप्रयोज्य इति तद-
 वच्छेदेन विषयमानाज्ञानसामान्याभावप्रयोजकत्व शुक्तिज्ञानेऽशुण्यमिति न
 साध्यवैकल्यामिति वाच्यम्, नैत्यादिशुक्तिज्ञानस्य शुक्त्यवच्छेदेन च

धीयाज्ञानसामान्याभावप्रयोजकत्वेऽपि तदवच्छेदेनापि तादृशवृत्तिदशायां
अज्ञानसामान्याभावविरहेण तादृशभावप्रयोजकत्वाभावेन दृष्टान्ते साध्य
वैकल्यात् । एकाग्रानपक्षे शुक्त्यात्कारणवृत्त्यावरणोच्छेदे सद्यो मोक्षा
पत्या शुक्त्यादिज्ञानस्यावरणनिवर्तकत्वाभावाच्च । एवं साक्षात्कारत्वेन
ज्ञाननिवर्त्यत्वनिवेशे परोक्षप्रमानिवर्त्यपरोक्षप्रमाणविषयप्राप्तिभासिके निरुक्त
साध्याभावेन तत्र दृश्यत्वस्य व्यवहारापत्तिः । एतेन परोक्षप्राप्ति
भासिकप्रमे साक्षात्कारत्वेनानिवर्तकत्वेऽपि तस्य दृष्टान्तत्वानभ्युपगमान्न
दोष इति गुर्व्योमुक्तं निरस्तम् । एवमुपादानप्रत्यक्षस्य साक्षात्कार
त्वेन प्रवृत्तिप्रागभावनाज्ञात्मकप्रवृत्तिं प्रति कारणतया तादृशप्रागभावे
सिद्धसाधनम् । नच प्रागभावस्यानङ्गीकाराच्च तत्र सिद्धसाधनम् ,
नाशत्वेनास्त्यन्ताभावत्वेन वा प्रयोज्यत्वनिवेशात्तदङ्गीकारोऽपि न दोष , प्रवृत्ति
त्वेन स्वप्रागभावनासम्बोपादानप्रत्यक्षप्रयोज्यत्वेऽपि नाशत्वेन तत्प्रयोज्य
त्वाभावादिति वाच्यम् ;— अतिरिक्तप्रागभावनाङ्गीकारोऽपि प्रतियोगिनन
कस्य तन्नाश्यावस्थाविशेषस्य प्रत्यक्षादिसिद्धस्यावश्यकत्वात् तत्रैव सिद्ध
साधनात् । मपञ्चस्य केनचिद्व्येण नाशस्य साक्षात्कारप्रयोज्यस्याङ्गी
कारगान्तेषोक्तसाध्यसत्त्वनिर्वाहेषोक्तसाध्यस्य मलज्ञानानन्तर अननुवृत्ति
पर्यवसायित्वाभावात् , स्थूलरूपविशिष्टस्य नाशेऽपि सूक्ष्मरूपेणावस्थान
सम्भवात् , साक्षात्कारत्वावच्छिन्नप्रयोज्यत्वस्वोपादानान्यतरत्वावच्छिन्ना
भावकत्वमिति परिष्कारेण साक्षात्कारत्वावच्छिन्नप्रयोजकत्वानिवेशवैकल्यात् ,
ज्ञानप्रयोज्यत्वनिवेशेनेवोपपत्ते ; पूर्वोक्तपरिष्कार एव पर्यवसानेन पूर्वोक्त
दोषाणां दुर्वारत्वादिति दिक् ।

इत्यनन्तर्यस्य कृत्वा न्यायभास्करे

ज्ञाननिवर्त्यत्वप्रश्नश्चतुर्थः ॥

अथ प्रतीयमानत्वरूपांगयात्राभट्टम् ।

यदपि स्वात्मन्ताभावाधिकरण एव प्रतीयमानत्वा वा सङ्गम् ,
तद्य स्वप्रसारकधीविशेष्यतायावकामावप्रतियोगित्वपर्यायितम् , एवं
कारस्य व्यापकत्वस्यापेक्षपरत्वात् वाच्यम् एवं गेयत्वमित्यादौ वाच्यत्वे
भेदत्वस्यैव प्रवृत्ते स्वात्मन्ताभावे स्वप्रसारकधीविशेष्यत्वव्यवकृताभावात् ।
नच समवायेन घटाधिकरणे कपाले सम्बोधानाभावादाय सिद्धतापन्न
मिति वाच्यम् , स्वनिष्ठप्रसारतावच्छेदकसम्भवावच्छिन्नत्वेन प्रतियोगि
ताया विशेषणीयत्वात् , नच समवायादिना घटाद्यधिकरणकपालादौ सम
वायसम्भवावच्छिन्नाभावसम्बन्धकारे कपालादौ घटादिप्रत्यक्षकाले घटाभावा
दपि प्रत्यक्षापत्तिः , कपालादिक सदा घटाद्यगावयवदि बाधितानस्य प्रसारव
त्त्ववहारापत्तिश्चेति वाच्यम्,—अभिधानगतस्य सत्त्वस्याऽऽरोपोऽनादिदृढ
वासनासहितो दोषविषया तत्र मिथ्यात्वग्रहे प्रतिरचक इति घटादि
प्रत्यक्षकाले चक्षुरादिना घटागावादे अवस्थापत्तिविरहात्तुक्तममत्यम्भ
हारापत्तेश्च वारणात् , मिथ्यात्वग्रहादकथ्यतादिना उत्तारोपस्योपमर्दान
न्तर तस्य प्रत्यक्षादिसम्भवात् , नच प्रतियोग्यभावयो रेकाधिकरण
वृत्तिश्च न सम्भवतीति वाच्यम् , तयोरेककालवृत्तिवसम्भाववदेकदेशवृत्ति
त्वाविरोधात् , नच प्रतियोग्यधिकरणकाले तदभाववृत्तिवगवच्छेदक
भेदेनैव , तथा देशेपि स्यात् , तथाच न मिथ्यात्वमिति वाच्यम्,—किंचि
द्वैकावच्छेदेन काले किञ्चिदालावच्छेदेन च देशेऽभावस्य वृत्तिरिति स्वी
कारे देशकालनिष्ठानन्तावच्छेदकतायुक्तीना रूपाने गृह्यमात्रात् , घटादे
रत्यन्ताभावस्यानवच्छिन्नत्वमैव सर्वत्र स्वीकारात् , नचैतत्काले गृहे घटो
नास्तीति घी कारणनिष्ठमवच्छेदकत्वमवगाह्य इति वाच्यम् , गृहादि
निष्ठाया लभिकरणताया अवच्छेदकत्वस्याभावाद् हि सा तत् कालेवगाहते ,
नन्वेव कार्यवहितमाकालावच्छेदेन कार्यवदेशे वर्तमानस्याभावस्यापत्ति

योगित्वे सात्वनन्यथासिद्धत्वं कारणत्वमित्यादिव्यवहारो नोपपद्यत इति चेत् ! नोपपद्यताम् ; तथापि यत्क्षणावच्छेदेनोत्पद्यमानस्य कार्यस्य महेश सम्यन्धस्तत्क्षणाव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन कारणस्य तद्देशसाम्यं इति यत्कार्यनिष्ठं कारणस्य सामानाधिकरण्यां तदवच्छेदकघटत्वप्रतिरूपस्य दण्डादिव्यावृत्तस्य घटादिकार्ये सत्त्वेन स्वसामानाधिकरण्यावच्छेदकघटत्वकत्व रूपस्य घटकारणत्वस्य दण्डादौ व्यवहार उपपद्यत एवेति । तत्र, अवृत्तिश्च मादायार्थान्तरादिभिरुक्तसाध्यपरिष्कारस्य पूर्वमेव निरस्तावात् । घटादिविशेष्यकमाधिष्ठानगतसत्त्वारोपस्य प्रतिबन्धकतात्पर्यकारेण कपालाद्यधिकरणकतादृशभावनप्रत्यक्षापत्तिदारणमप्यनुचितम् , यस्तुतो घटादिमध्यस्तलादि तद्विशेष्यकघटाभावाप्रकारकप्रत्यक्षं प्रत्युक्त सत्त्वारोपस्य प्रतिबन्धकत्वे भूतले घटादिप्रत्यक्षप्रतिबन्धकदोषादि समवधानदृष्टायां घटाशुक्तसत्त्वारोपकाले जायमानस्य तद्वृत्तले घटाद्यभावप्रत्यक्षस्यानुपपत्तेः, प्रतियोगिमित्यपि प्रतियोगिग्रहप्रतिबन्धकदोषादि सत्त्वे तदभावप्रत्यक्षस्य सर्वैरप्यभ्युपगमात् । नच घटवनि भूतले दोषादि सत्त्वेपि व्यापहारिकस्य पारगार्थिकस्य वा घटाभावस्य न प्रत्यक्षम्, तथासति सादृशज्ञाने अमत्त्वव्यवहारानुपपत्तेः, ब्रह्मप्रमातिरिक्तज्ञानवाध्यार्थविवयकत्वरूपममत्तस्य सादृशज्ञाने अभावात्, किन्तु प्रातिभासिकस्यैव घटाभावस्य तत्र प्रत्यक्षम्, तथाच सादृशभूतलादिविशेष्यकमातिभासिकान्यघटाभावप्रत्यक्षं प्रत्युक्तसत्त्वारोपस्य प्रतिबन्धकत्वे न किञ्चिद्वाचकमिति वाच्यम्, सादृशभूतलादिविशेष्यकमातिभासिकान्यघटाभावप्रत्यक्षस्याप्रसिद्ध्या सत्सामग्र्या अकल्पनादेव सादृशप्रत्यक्षापत्तिवारणे उक्तप्रतिबन्धकताफलपनस्य निरर्हत्त्वान् । नच जीवन्मुक्तादेर्निरुक्तसत्त्वारोपोपमर्दवतां सादृशप्रत्यक्षं प्रसिद्धमिति सादृशप्रत्यक्षसामग्र्याः कल्पनीयतया सादृशसामग्र्यविलादिदानीं सादृशाभावप्रत्यक्षवारणाय निरुक्तप्रतिबन्धकत्वफलपनमावश्यकमिति वाच्यम्, घटस्सन्नित्यादिरूपसत्त्वारोपशून्यतादृष्ट्या ता

दशमावप्रत्यक्षपरेवेगप्यवारणात् । नच तादृशरोपमन्योद्बुद्धसंस्कारस्य
तादृशरोपशून्यतादशायामपि सत्त्वान्नोक्तापत्तिरिति वाच्यम्, एवमपि
षट्चक्षुस्तले घटाभावविषयकयोस्तनुमितिशब्दबोधयोरप्रातिभासिकाभाव
भागस्योक्तप्रतिबन्धकत्वेन वारणासम्भवेन तादृशज्ञानयो प्रमात्वव्यव-
हारस्य वारयितुमशक्यत्वात् । सादृशानुमितिशब्दबोधयो प्रमात्वव्यव-
हारस्येष्टत्वे च प्रत्यक्षेपि तादृशव्यवहारे दृष्टापत्तिरसम्भवेन निरुक्तप्रति-
बन्धकताकल्पनस्य व्यर्थत्वात् । नच प्रतियोगिग्रहप्रतिबन्धकदोषादिसम-
मानदशाया तादृशप्रत्यक्षस्येष्टत्वेपि सादृशरोपादिविरहदशाया अभावप्रत्यक्ष-
वारणाय निरुक्तप्रतिबन्धकत्वकल्पनमावश्यकमिति वाच्यम्, तदशाया घटादि-
लौकिकप्रत्यक्षतामयीरूपप्रतिबन्धकमन्त्रवैरोक्तापत्तिवारणात् । निरुक्तसत्त्वा-
रोपप्रतिबन्धकतामत्रेपि तदशाया प्रातिभासिकघटाभावप्रत्यक्षापत्तिवारणायो-
क्ततामत्रया अभावलौकिकप्रत्यक्ष प्रति प्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वात् ।

यदप्युक्तमिदानीं गेहे घटो नास्तीति बुद्धेरेतत्काले गृहादिनिष्ठघटा-
वधिकरणतावच्छेदकत्वाभाव एव विषय इति । तन्न, प्रतियोग्यभावयोर-
विरोधवादिना गवतामते अभावाधिकरणताया इव प्रतियोग्यधिकरणताया
अपि किंचिदनवच्छिन्नतया गृहादिनिष्ठघटावधिकरणतावच्छेदकत्वस्यैव अम-
सिद्धत्वेन तदभावापत्तिद्वे, प्रतियोग्यभावयोर्विरोधमन्त्रजनार्थमेवावच्छेदक-
भेदस्वीकारात्, प्रतियोग्यभावयोरविरोधे अवच्छेदकभेदस्याकल्पनीय-
त्वात् । एतत्काले गेहे घटामात्र इति प्रतीतिरेतत्कालवच्छेदेन गेहे घटा-
भावविषयकत्वेन तत्प्रमानविषयकत्वेनानुभवसिद्धाया इदानीं गेहे घटो
नास्तीति बुद्धेरपि एतत्कालवच्छेदेन गृहादीं घटाभावविषयकत्वस्य युक्त-
त्वात् । नचेतत्काले गेहे घटामात्र इत्येतत्कालविशिष्टगेहे घटामात्रविषय-
कत्वमेतत्कालवच्छेदेन गृहादौ घटामात्रविषयकत्वम्, विशिष्ट चत्तिरिक्त

निति वाच्यम्;— तथा सतीदानीं गेहे घटो नास्तीति नुद्धेरपि विशिष्ट गेहे घटाद्यभावविषयकत्वेनैवोपपत्तावच्छेदकत्वाभावविषयकत्वकल्पनस्या युक्तत्वात् । इदानीं गेहे घटो नास्तीत्यादाववच्छेदकत्वानुल्लेखेनावच्छेदकत्वा भावविषयकत्वस्यायुक्तत्वात् । यादृशशब्दाद्यादृशार्थः प्रतीयते असति या-
यके तादृशशब्दोऽस्ति तत्प्रत्ययस्य तादृशार्थविषयकत्वनिगमाच्च ।

यद्यपि स्वयते सर्वेषां कारणानां कार्यन्यवहितपूर्वक्षणायच्छेदेन का-
र्णाधिकरणवृत्त्यभावाप्रतियोगित्वात्तन्मवेपि स्वसामानाधिकरण्यावच्छेदकघट
स्यादिमस्वरूपघटादिनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वघटितं कारणत्वं दण्डादेरुपपद्यत
इत्युक्तम् ; तन्न, आधेयतावच्छेदकत्वस्यातिप्रसक्तधर्मसाधारणतया तत्रिशेष
रूपसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वस्यापि तथात्वावश्यमभावेन तादृशधर्मवत्त्व-
स्य व्याप्तिरूपत्वाभावात् । घटत्वादौ भूतलादिवृत्तितावच्छेदकत्वस्यानुभव
सिद्धत्वात् । एवं कारणताशरीरे निरुक्तव्याप्तेः घटकत्वे नियतान्वयव्यतिरेक
निश्चयस्य कारणताग्रहं प्रति सर्वानुभवसिद्ध हेतुत्वं व्यतिरेकव्यभिचारज्ञान-
स्य तत्प्रसिद्ध-धकत्वं च न स्यात्, तादृशव्याप्तिग्रहे तस्माविरोधित्वादिति ।

यद्यपि घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारतामात्मनिष्ठत्वावच्छिन्नप्रकारतां वा
पक्षीकृत्य स्वन्यायकाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्व - स्वनिरूपितत्वो
मयसम्बन्धेन विशेष्यताविशिष्टत्वं साध्यम्, इदमनिष्ठप्रकारतात्वं हेतुः,
इवं रजतमित्यादिज्ञानीमरजतादिप्रकारता दृष्टान्तः, तादृशज्ञानीमरजतादि
प्रकारतायामुक्तोभयसम्बन्धेन शुक्लादिनिष्ठविशेष्यताविशिष्टत्वस्य सत्त्वात् ;
एवंच प्रातिभासिकानभ्युपगमेपि न हतिः; यद्वा प्रातिभासिकानभ्युपगमे
गगनाभावादिकं दृष्टान्तीकृत्य स्वसामानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वं प्रपद्ये सा-
ध्यते, तच्च स्वाधिकरणावृत्तित्व-वृत्तित्वोभयमावबद्धभावप्रतियोगित्वम् ; गगना
भावे गगनात्मकाभावप्रतियोगित्वमादाय दृष्टान्ते साध्यनिर्वाहः ; अतएव
भावाप्रतियोगित्वस्य पक्षविशेषणत्वाच्च नागूरत्वाभावप्रतियोगित्वमादायार्था

न्तरम् ; अथवा संयोगादिकं दृष्टान्तहित्य स्वसमानाधिकरणाभावात्
योगित्वमेव साधनीयम् . अव्याप्यवृत्त्यत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वेन पक्ष-
विशेषणात् तादृशविशेषणविशिष्टे निरुक्तसाध्यं व्याप्यवृत्त्यत्यन्ताभावेन
पर्यवस्यतीति । तन्न, प्रथमरूपे अमीयप्रकारतायां निरुक्तसाध्यस्य सिद्धत्वात्
पिदसाधनात् । अरुद्धेदंकावच्छेदेन साध्यसिद्धिमुपमन्वोक्तदोषवारणे
पर्यवस्यतीति । यहिमन्तावित्यादिज्ञानीयप्रकारतायाः पर्वतद्वयोभयनिष्ठविभिन्न
विशेष्यतानिरूपितस्वेनोक्तोभयसम्बन्धेन हृदनिष्ठविशेष्यताविशिष्टत्वेऽपि यथा
न वक्ष्येति ध्यात्वं तथा जगज्जिह्वप्रकारतायास्तथात्वेऽप्यामिध्यात्वापत्तिगदाया
र्थान्तरस्य दुर्धारात्वात् । नच तादृशप्रकारतायां स्वनिरूपितविशेष्यता
व्यापकाभावाप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्य साध्यत्वात्प्रकारतश्च दोषः,
रवनिरूपितविशेष्यतात्वेन स्नाधिकरणनिष्ठविशेष्यताया अपि तद्वद्गुण-
भावे तदापस्तसिद्धयैवोक्तसाध्यपर्यवसावादिति वाच्यम् ;— इदमन्त-
पक्षात्तापरणमैकस्य स्वत्वस्याभावेन साध्यानुगमापत्तेः । द्वितीयरूपे
अवृत्त्यभावाप्रतियोगित्वस्य पक्षविशेषणत्वे आश्रयासिद्धिः, अभावस्याधि-
करणस्वरूपत्वेन गगनादिनिष्ठस्य प्रपञ्चाभावस्य सम्बन्धान्तरावच्छिन्न
प्रतियोगिताकृत्य वैशिष्ट्यव्याप्त्यवृत्तिप्रमाणवच्छिन्नप्रतियोगिताकृत्य च
गगनादिरूपत्वेनावृत्त्यभावाप्रतियोगित्वस्य च प्रपञ्चे ऽभावात् । एवं
प्रपञ्चस्य कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य प्रपञ्चावच्छेदेन विद्यमानस्या
वच्छिन्नवृत्तिरत्वेन तादृशभावाप्रतियोगित्वामत्वादायसाधित्वेऽस्त्वृत्तीमच्छेदो-
चोचित । अवच्छिन्नवृत्तिरत्वाभावाप्रतियोगित्वस्य पक्षविशेषणत्वे निध्या-
तवृत्तिकाशस्य व्याप्त्यवच्छिन्नवृत्त्ये तादृशभावस्य प्रतियोग्यवच्छेदक
वैशकालारच्छिन्नवृत्तिरत्वेन तादृशभावाप्रतियोगित्वस्य प्रपञ्चे ऽभावा-
त्वेति दिक् ।

इत्यनन्तार्यम् कृती न्यायशास्त्रे

॥१८॥ यन्मात्राधिकरण एव प्रत्यक्षमात्ररूपमित्यवश्यम् ॥१९॥

अथ मिथ्यात्वनिरुक्तिप्रश्नः ।

यदपि सत्त्विविक्तत्वमेव मिथ्यात्वं साध्यम्, सत्त्वं च प्रमाण
सिद्धत्वं, प्रमाणत्वं च दोषाजन्यज्ञानकरणत्वम्, तथाच दोषाजन्यज्ञान
विषयभित्तत्वं साध्यं फलितम्, प्रपञ्चज्ञाने आविद्याया इन्द्रियसन्निकर्षा
देरेच वा दोषविषया हेतुत्वाद्दोषाजन्यज्ञान तत्त्वमसीत्यादिवाक्यजन्यानिर्वि
कल्पकज्ञानमेव, सत्त्विवचन्यत्वं प्रपञ्चे ऽनुगुणम् ; नच दोषत्वस्य अननु
गतत्वादिन्द्रियसन्निकर्षादेजन्यत्वानामनन्तानां प्रातिस्विकरूपेणानावकूट
नियमो दुर्ज्ञेयता स्यादिति वाच्यम्, अमजनकत्वेन दोषाणामनुगमेन अम
जनकाजन्यधीविषयान्यत्वमिथ्यात्वमिति मुख्यप्रकारसत्त्वात् ; अमापस्यापि
जातिविशेषरूपात्वेन सत्त्विवचन्यत्वेन तत्त्वमिव-धनदुर्ज्ञेयत्वस्याभावाच्च; नचो
क्तलक्षणस्यासत्साधारण्येनासत्त्वे पर्यवसानसम्भवादर्थोत्तरम्, असतो वृत्ति
विषयत्वाभावेनोक्तधीविषयान्यत्वस्य तत्रमत्त्वात्, वृत्तेस्तत्त्वेन सदसतो
स्संसर्गाभावेनासतो वृत्तिविषयत्वासम्भवात्, अलीकविषयकेनापि विकल्पेन
अशविषयादिपक्षोक्तिरूपमवहरोत्पत्तिसम्भवात् तस्य सादृशवृत्तिविषयत्वेपि
सादृशवृत्तेर्ममत्वामावात्, प्रमाणवाध्यविवेकस्यैव ममत्वात्, “ प्रमाण
विपर्ययविकल्पनिवृत्तास्तृतीय ” इति वृत्तिविमाञ्जकपातजलसूत्रे विपर्ययात्
पृथग्विकल्पस्य परिगणनादसत्त्विवचन्यत्वविकल्पारूपवृत्तेर्धात्वाभावात्, “ नृर्धाभी
रित्येतत्सर्वमन एव ” इति श्रुत्या मनोवृत्तेरेव धीत्वोक्तेः, एव प्रपञ्चो
वृत्तिविषयत्वाभावापक्षे उक्तलक्षणस्य ब्रह्मसाधारण्येन तद्वत्त्वमवस्थापत्वा
अर्थान्तरं चेति वाच्यम्,— सम्प्रतियोगिकत्वविशिष्टतादात्म्याधिकरणत्व
स्याप्युक्तसाध्यकोटौ निवेशनार्थान्तराभावादिति । तत्र, वाचस्पतिमते
अमजनकाजन्यधीविषयस्याप्रसिद्ध्या तदन्यत्वरूपसाध्याप्रसिद्धेः । तन्मते
अलण्डाकारचरमवृत्तेरपि स्वोपाहितरूपसाधितार्थविषयकतया प्रमत्त्वात् ;
अलीकविषयकवृत्तेर्धात्वाभावस्य स्वयमेवोपपादितत्वात् । विवरणादिमते
दुर्ज्ञेयस्य वृत्तिविषयत्वस्वीकारेण सन्मसरीत्या उक्तपरिष्काराश्रयणे उक्त

परिष्कारस्य प्रससाधारणवापसक्त्या प्रसवारकविशेषणोपादानवैद्यर्थ्यं
 प्रसन्नात् । वाचस्पतिमत एव अविद्याया दोषविषया हेतुत्वस्वीकारात् ।
 नचासत्त्वाविस्वीकारात्तद्व्यतिरेकविषयम्यासत्त्वेऽपि तदन्यत्तः प्रपञ्चे
 वक्तुं शक्यमिति वाचस्पत्, असत्त्वातिवादिभिरप्यसन्नं भवतीति
 प्रतीत्या । अमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाभ्युपगमेपीदं सशशृद्गं
 न भवतीति प्रतीत्यतिशया । अशशृद्गत्वावच्छिन्नभेदस्य कैरप्यनभ्युप-
 गमान्, तन्मतरीत्या । अमजनकाज-न्यवीविषयत्वस्य विशिष्टशृद्गत्वसम-
 शीलत्वात् । नच तन्मते अमजनकाजन्यवीविषया-यत्तस्यापसिद्धत्वेऽपि
 स्वनिष्ठवीविषयतात्वव्यापकममजनकरूपद्वीपरिरूपितनयतावच्छेदकताक-
 साध्यम्, अतो न साध्यापसिद्धिः, शुक्तिरूप्यनिष्ठवीविषयतासागान्य-
 स्म दोषजन्यतावच्छेदकत्वेन तत्र साध्योपपत्तिश्चेति वाचस्पत्, जग-
 निध्येत्याद्याकारकजीनमुक्तादिज्ञानीयविषयताया दोषजन्यतावच्छेदकत्वा-
 भावेन साध्यापत्तेः । शुक्तिरूप्यमिथ्या गेद रजतमित्यादिज्ञानीयविषय-
 ताया दोषजन्यतावच्छेदकत्वामावेन दृष्टान्ते साध्यवैकल्यात् । व्याप-
 कत्वमनियेक्ष्य दोषजन्यतावच्छेदकत्वनिष्ठवीविषयतान्वयस्य साध्यत्वानी-
 कारे च तस्य क्षणिकमित्यादिज्ञानविषयताया दोषजन्यतावच्छेदकत्वेऽपि
 ब्रह्मणो ऽमिथ्यात्वेनोक्तसाध्यस्य सत्यत्वाविभातकत्वेनार्थान्तरान् । नन-
 स्वाभावाविषयकज्ञाननिरूपितस्वनिष्ठविषयतात्वव्यापकदोषजन्यतावच्छेदक-
 ताकृत्यस्य साध्यत्वान्नोक्तदोषः प्रपञ्चो मिथ्या शुक्तिरूप्यमिथ्येत्यादि-
 ज्ञानस्य स्वाभावाविषयकत्वेन तदविषयकत्वामावादिति वाचस्पत्, एक-
 भ्रमे यस्य दोषस्य कारणता तस्य तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नं त्वेव कारणतया
 तादृशभ्रमविषयप्रातिभासिके निरुक्तसाध्याभावापत्तेः, तादृशदोषजन्य-
 वच्छेदके विषयताया अनिवेशात् । एव समानाकारा यादृशयादृश-
 प्रातिभासिकविषयकभ्रमा मित्रदोषेण जाताम्तादृशप्रातिभासिकेभ्यश्च निरुक्त-
 साध्यासम्भवं, तत्र दोषाणां परम्परं व्यभिचारवारणाय अन्यतावच्छे-

दकक्रोडाव्यवहितोत्तरत्वस्य निवेशावश्यकतया तत्र विषयतानिवेशे प्रयो-
जनविरहात् । एतेन अमविषयत्वमविनाश्यवृत्तिधर्मवत्त्वं वा साध्यमिति
निरस्तम्, सर्वस्यापि क्षणिकत्वादिप्रकारकअमविषयत्वेन सिद्धसाधनादेः
दुर्बारत्वात् । स्वविषयकज्ञानत्वव्यापकअमत्वकत्वस्य साध्यत्वाङ्गीकारे च
बाधादेः दुर्बारत्वात्, प्रपञ्चो मिथ्येत्यादिज्ञानस्य भवन्मते अमत्वा-
भावात् । स्वविषयकज्ञानस्यान्यांशे अमत्वमादायार्थान्तरस्य दुर्बारत्वाच्च ।
अयं घट इदं रजतामिति समूहालम्बनस्य घटांशे प्रमात्मकस्यापि रजतांशे
अमत्वस्य दृष्टत्वात् । नच स्वविषयकज्ञानत्वव्यापकप्रमाभेदकत्वं साध्य-
मिति नोक्तार्थान्तरमिति वाच्यम्;— तथा सत्ययं घटः अहं ब्रह्मास्मीति
समूहालम्बनस्य शुद्धविषयकस्य तदंशे प्रमात्वेन स्वविषयकज्ञानत्वव्यापक-
प्रमाभेदकत्वस्य साध्यत्वे बाधापत्तेः । द्वितीयसाध्ये विनाशित्वस्यैव
साध्यत्वसम्भवेनाविनाश्यवृत्तीत्यादिशिरोवेष्टनं न्यर्थम् । वस्तुतो विनाशि-
त्वस्यापि नाशवृत्तिधर्मवत्त्वस्य वा अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यत्वे सिद्ध-
साधनाभावेऽप्यर्थान्तरं दुर्बारम्, विनाशित्वेऽपि घटादेरभिधत्वात्स्य द्वैत-
वादिमतसिद्धत्वादित्यलं विस्तरेण ।

इत्यनन्ताचार्यस्य कृतौ न्यायभास्करे

मिथ्यात्वनिरुक्तिमङ्गलप्रष्टः ॥६॥

—(४)—

अथ सामान्यतोमिथ्यात्वमत्र ।

—(२)—

अस्तु वा मिथ्यात्वं यद्विचिन्तितं, तथापि तथामृत मिथ्यात्वं सत्यं मिथ्या वा? नायं, यद्वैतहानेः ; सत्र दृश्यवद्देहोऽर्थमिचाराच्च । तत्रानुमितिर्विषयसत्त्वेन दृश्यत्वाशयेः । नाम्ना, मिथ्यामृतमिथ्यात्वस्य स्य निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि स्वप्रकारकधीविशेष्यताभ्यापकमीभूताभावप्रतियोगि-स्वकृत्वे पर्यवसानेन तस्य प्रपञ्चे अस्माभिरप्यभ्युपगमेन सिद्धसाधनात् । नच सादृशमिथ्यात्वस्य स्वरूपसम्बन्धेन साध्यत्वान् तेन सम्बन्धेन मप्येक्ये भनन्तीकाराच्च सिद्धसाधनामिति वाच्यम् ; एवमपि जगत्सत्यताया दुर्वारत्वात् । जगत्सत्यं स्वनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि स्वप्रकारकधीविशेष्यताभ्यापकमीभूताभावप्रतियोगिस्वकृत्वादात्मवदित्यनुमानात् । नच आत्मत्वमुपाधिः, दृष्टान्ते साध्यव्यापकत्वात्तस्य साधनाभ्यापकत्वादिति वाच्यम् ; — सत्त्वत्वमस्तु आत्मत्वं यास्त्वित्यप्रयोजकत्वशङ्कया धारकतर्कमावेगोपायेरसाध्यव्यापकत्वसन्देहात् । नचैवमपि तस्य सन्दिग्धोपाधित्वं दुर्वारमिति वाच्यम् ; मिथ्यात्ववद्देहरूपसत्यत्वाभावे निरवच्छिन्नविशेषणतया मिथ्यात्वाभावादानुपपत्तिरूपानुक्तत्वकस्य सत्यत्वसाधकानुमाने सत्त्वेन सन्दिग्धोपायेरदोषत्वात् । अनुक्तत्वकविरुद्धसाधामेव तस्य दोषत्वात् । नचैवमपि मिथ्यामृतमिथ्यात्वाशये शुक्तिरूप्ये सत्यत्वाभावाभिचारो दुर्वार इति वाच्यम्, — शुक्लं मासमानरूपस्यैव शुक्तिरूप्यशब्दार्थतया तस्य सत्यत्वात् । मिथ्यामृतस्य रूप्यस्य तत्रोदाविस्तीकारेपि सद्रूपमिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वे श्रमाणाभावादुक्तन्यमिचारापसक्तेः । नच शुक्तिरूप्यगत मिथ्यात्व मिथ्या मिथ्यामृतधर्मिकत्वाभ्यापकस्वरूपवदित्यनुमानात्तत्र मिथ्यात्वसिद्ध्या न्यमिचारा दुर्वार इति वाच्यम्, सादृशमिथ्यात्वं न मिथ्या सत्यमृततद्विरुद्धसत्यतासमानाधिकरणत्वात् यत्तत्त्वमृतवद्विरुद्धसमानाधिकरणं न भवति तन्मिथ्या न भवति यथा गोत्वविरुद्धसत्यमृतगोत्वा

भावासमानाधिकरणं गोनिष्ठं गोत्वं न मिथ्येत्यनुमानेनोक्तानुमानस्य सत्प्रतिपक्षितत्वेन तादृशमिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वाधिदेः । नच वन्ध्यासुतानिष्ठे गौरस्ये तद्विरुद्धसत्यभूतस्यासत्त्वासमानाधिकरणे मिथ्याभूते निरुक्तसामान्य व्याप्तिव्याभिचारेण प्रतिपक्षस्य हीनबलत्वाच्च सत्प्रतिपक्षितत्वम्, सामान्य व्याप्तौ सहानवस्थित्यादिसाधारणविरोधमनिवेश्य तदभावस्वरूपविरोध निवेशेऽपि यत्र स्वप्ने एकाधिकरणवृत्तित्वेन गजतदभावयोर्निर्णयं कृत्वा गजा भाषविरुद्धसत्यभूतगजासमानाधिकरणे मिथ्याभूतगजाभावे व्यभिचारो दुर्वार इति वाच्यम् ; एवमपि सत्यभूतव्रतधर्मत्वस्य भवन्मते सत्य त्वासाधकारवगित्यभूतधर्मिकत्वस्यापि मिथ्यात्वासाधकत्वेन तादृश मिथ्यात्वे मिथ्यात्वसाधकानुमानस्याप्रयोजकत्वशङ्काकष्यद्वितत्वात् । वस्तु वस्तु दयोर्विरुद्धयोरेकमिथ्या तयोरेकापेक्षया अपरमधिकसत्ताकमिति नियमात्प्रपञ्चगतस्य मिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वे सत्यत्वस्य तात्त्विकत्वं दुर्वारम्, नतु विरुद्धयोर्धर्मिथ्या तदपेक्षया अपरमधिकसत्ताकमिति नियमः, शुक्तिरूप्ये व्यावहारिकमिथ्यात्वयुक्ते तात्त्विकतावस्थापचेः ।

यत्तु मिथ्यात्वावच्छेदकीभूतैकधर्मशून्ययोर्योर्विरुद्धयोरेकं मिथ्या तदपेक्षया अपरमधिकसत्ताकमित्येव नियमः, यथा परस्परविरुद्धरूपयोरजतत्वतदभावयोश्शुक्ती यथा वा परस्पर विरुद्धापकयोरजतमिश्रत्वरजततयोः तत्रैव तत्रैव रजतत्वापेक्षया तदभावतदवच्छिन्नमेदयोरधिकसत्ताकत्वात् ; अत्र शून्यान्तोपादानादेकगजा रोपितयोः परस्परविरुद्धयोर्गोत्वाधत्वयोरेकापेक्षया अपरस्वाधिकसत्ताविर हेऽपि न क्षतिः, तत्र गजत्वात्प्रस्ताभावव्याप्यस्वरूपमिथ्यात्वावच्छेदकैकधर्म सत्त्वेन तयोस्तच्छून्यत्वविरहात् ; एवं च प्रपञ्चमतमिथ्यात्वापेक्षया सत्य त्वस्याधिकसत्ताविरहेऽपि न क्षतिः, तत्र सत्यत्वमिथ्यात्वयोर्मिथ्यात्वावच्छे दकीभूतदृश्यस्वरूपैकधर्मवत्त्वेन तच्छून्यत्वविरहादिति । अत्र, भेदाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपतया रजतमिश्रत्वरजतत्वयोरपि परस्परभावरूप ताया एव युक्तत्वात् परस्परविरुद्धापकत्वोक्तैरयोमात् । यदि च भाव

त्वाभावत्वयोर्विरोधाद्भजतत्त्वं न रजतभेदाभावः रजतभेदस्य तदभावाभाव
रूपस्याद्य नानवस्थेति विमल्यते तदा रजतत्वतदभावयोः परस्परविरह रूप
त्वोक्त्यसंगतिः, तत्रापि रजतत्वाभावस्यैव तदभावाभावरूपत्वत् । किं
चोक्तनियमप्रविष्टं विरुद्धत्वञ्च तावदेकाधिकरणावृत्तित्वम्, एकगजारोपितयो
गोत्वाभावमोरुक्त्वविरोधाभावादेश व्यापृत्या शून्यान्तोपादानवैयर्थ्यात् ;
रजतत्वतदभावयोरपि शुक्तौ सामानाधिकरण्यात्त्वेन तत्र नियमोपपादना
योगाच्च, किंतु परस्पराभावतद्व्यापकौमयसाधारणं परस्पराभावव्यापकत्वम्,
सथा च तस्य गोत्वाभावव्यापृत्येन तद्व्यापकविशेषणानुपादानादुक्तार-
तिर्बुद्धिर्वा ।

यद्यु मथा च सत्यत्वमिध्यात्वयोर्न परस्परविरहरूपत्वं तद्योपपादित
मयस्तादित्यद्वैतसिद्धावुक्तम्, तद्भ्रान्तिमूलम्, पूर्वमद्वैतसिद्धौ सत्यत्वमिध्यात्व
योः परस्परविरहरूपपरभावतादेरनुपपादनात्, प्रसृत द्वितीयमिध्यात्वे मि-
थ्यात्वाभावस्तत्त्वमित्युक्तवाच्य ।

यदपि यथेति- येन प्रकारेणेत्यर्थः, तथा- स प्रकारः, उप
पादितं- सत्त्वासत्त्वे अधिकृत्य ज्ञापितम्, तथा च सत्त्वासत्त्वयोः
परस्पराभावत्वं नास्ति, मय्ये तयोरेकसत्त्वेऽप्यपरासत्त्वादिति यथोक्तं प्रथम
मिध्यात्वे, तथा सत्त्वत्वमिध्यात्वयोरपि तत्र तुच्छे द्वयोः प्रत्येकासत्त्वादिति
भाव इति लघुचन्द्रिकायां तादृशसिद्धिवाक्य व्याख्यातम् । तत्र, तुच्छात्मी
कर्तृमते मिथ्यात्वसत्त्वयोः प्रत्येकासत्त्वविरहेण तयोः परस्पराभावरूपत्वे
बाधकमावाप्, तुच्छत्वीकर्तृमतेषु विशेषाभावभूतप्रतिरेकसामान्याभावा
स्वीकर्तृणां भवतामभेदमग्राह्यस्य प्रत्येकाभावानतिरेकत्वस्य स्वप्रकारक
र्थाविशेष्यताग्राह्यक्रीभूताभावपतियोगित्यसत्तात्वात्त्योमयपर्यवसितसदसद्विज-
क्षणत्वरूपमिध्यात्वभावत्वस्य सत्यत्वे प्रतिशेष्युमश्वरत्वात्, मिथ्यात्वा
भावस्तत्त्वत्वमिति मूलविरोधाच्च ।

अतः तयोः परस्परविरोधरूपत्वेऽपि भिन्नसत्ताकत्वात् विरोधाः, व्यावहारिकगिष्ठवस्त्वेन व्यावहारिकसत्यत्वापहारेऽपि कास्मनिकसत्यत्वानपहारादिति तदपि न, प्रपञ्चगतसत्यत्वस्य प्रातिभासिकत्वे तदाभयस्य अपहृत्य प्रातिभासिकसत्तापहृत्या जर्जक्रियाकारित्वानुपपत्तेः । “ सत्यं चानृतं च सत्यमभवदि ” इति श्रुतावनृतपदवैयर्थ्यापत्तेः, सत्यस्य प्रमाणः प्रातीतिकसत्यत्वाभ्यासादिरूपमव्यावहारिकशुक्तिरूप्यादिरूपप्रातिभासिकोपगमविषयप्रकारणार्थोक्तानृतपदं विनापि सम्भवात् ; शुक्तिरूप्यादिमातृसत्यस्य परस्य सत्यपदेन ग्रहणे च शुक्तिरूप्यादिमातृकत्वेनानृतपदसार्थकत्वात् ।

यत्तु शुक्तिरूप्यादौ व्यावहारिकस्य निष्पत्त्यावस्य प्रतीतिक्रम सत्त्व-
त्वेन च दृष्टत्वेन प्रपञ्चेपि तादृशे ते कल्प्येते, शुक्तिरूप्यावादिषु प्रपञ्चेपि
निष्पत्त्याज्ञानेन सत्यत्वोत्पत्तेरिव प्रपञ्चनिष्पत्त्यावयवमया तादृशाज्ञानतरकार्यं
सत्यत्वोत्पत्त्यदस्त्वोक्तारोद्भास्यमानावयवेन शुक्तिरूप्यादिगतत्वेन प्रपञ्च
गतत्वापि सत्यत्वस्य प्रतीतिक्रमं युक्तम्, अतः च सत्यत्वेन व्यवहार
कार्यावायव्यत्वेन नानुभवर्धं स्वर्थमिति ततः प्रपञ्चोत्पादकाज्ञानस्य नष्ट
प्रपञ्चस्य परस्परतादात्म्याच्चास इव तद्वर्धयोः परस्परविपर्यये संसर्गाध्या
सेपि हेतुनामाः बलवत्त्वेन नित्यत्वादोरिव सत्यत्वस्यापि ब्रह्मवर्धस्य प्रपञ्चे तदु
त्पादनाज्ञानादेव संमृष्टरूपेणोत्पत्तिसम्भवात्; निष्पत्त्याज्ञानस्य सत्यत्वोत्पत्ति
हेतुरेकत्वमेव गौरवात् । निष्पत्त्याज्ञानास्तत्त्वत्वतःसंसर्गयोर्हेतोरुत्पत्तिकल्पना-
वक्ष्यया प्रपञ्चोत्पादकाज्ञानास्तत्त्वत्वतःसंसर्गावस्थोत्पत्तिकल्पने साधवात् । प्रपञ्चे
भासमानसत्यत्वस्य ब्रह्मवर्धत्वेन पारमार्थिकतावास्तवसंसर्गस्य व्यावहारिक
तामात्रं निष्पत्त्याज्ञानादशब्दास्तुभिः कल्पयितुं युक्तत्वात् । तादृशमद्वैपरित्यागे
च तत्संसर्गोपपन्नस्य हेतुत्वाकल्पनेन तादृशाज्ञानतत्त्वत्वयोर्निवृत्तौ तादृशा
नस्य हेतुताया अकल्पनेन च साधवास्तत्त्वत्वतःसंसर्गप्रपञ्चानां पारमार्थिक
त्वमेव युक्तत्वात् ।

एव विषयतानिष्ठस्य कल्पनायास्तथाधिकत्वात् ; ननु तु घटत्वाद्यवच्छि-
 लत्वेन स्वीकृतानां प्रकृतानामेव मूलघटत्वाद्युपाहितनिष्ठत्वेन स्वीकारात्
 गौरवम् । अत एव सयोगरूपादीनामपि केवलनिष्ठानामेवोपाहितनिष्ठत्वं ;
 येषां तु माश्रयप्रतियोगित्वद्वयत्वादीनां न केवलनिष्ठतासम्भवस्तेषामप्यवि-
 द्याद्युपाधिनिष्ठानामेष तदुपाहितनिष्ठतास्वीकारात् गौरवम् ; नचैवमुपाहित
 घटत्वादिविज्ञानात् केवलघटत्वादिविज्ञानकार्यस्य जायमानस्यावस्थायापत्तिरिति
 वाच्यम् , — केवलस्याप्युपाहितविषयत्वस्वीकारात् ; नचैवमुपाहितनिष्ठ
 सयोगादीनां केवलनिष्ठत्वानुपपत्तेरुपाहितकार्यजनकस्य केवलेषु सप्तधादुप-
 हितगणेषु केवलस्यापि नाज्ञावाप्तिरिति वाच्यम् , तद्विधेन येन सम्बन्धेन
 यद्युपाहिते जायते तेन तेन तत्केवलेषु जायत इति नियमः । येन विषय-
 तान्त्रिकत्वेन ज्ञानमिव प्रतियोगितासम्बन्धेनोपाहिते जायमानतायाः केवलेभ्यो
 यथेत , किन्तु प्रतिविषयकज्ञानस्य व्यक्तिविषयकत्ववत् उपहितविषयक-
 ज्ञानाय केवलविषयकत्वम्-उपाहिते सयोगादिवजनकस्य केवलेषु तत्प्रतिनि-
 द्यानुमय निषण्ण , तथाचोपाश्रित्यतिनाशसामग्र्योपाहितोत्पत्तिनाशसा-
 मर्थीत्वेनोपाध्यायिनाशस्य रुद्रहितोपविनाशत्वेपि केवलोत्पत्तिनाशस्याभावेन
 उपहितनाशस्य केवलनाशस्य मेति नोक्तदोषः " इति प्रतिपादितम् । एवं
 चोपाहितविषयकज्ञानविषयत्वस्य केवले सत्वाद्याभिप्रायो दुर्भारः ।

एव शुद्धस्यावेषत्वे "स यो ह वै तत्त्वं ब्रह्म वेदे" त्यादिभूतिविरोधापत्तिः ,
 यत्त्वस्य तत्त्वतस्तस्या शुद्धतागात्ररूपत्वात् । नहि सत्यत्वभावेन इव ज्ञान-
 शक्त्यादिभिः सर्वोक्तत्वं ब्रह्मण्य परत्वमिति मूढानादिनोऽप्युपपत्तिः ।
 तस्याप्यशुद्धकोटिनिषिष्टतया निवर्तनीयान्तर्गतस्य निवर्तकज्ञानविषयभा-
 सम्भवात् । " आत्मा वा मोर द्रष्टव्य " इत्यादौ उपहितस्यैव दर्शनविष-
 यत्वे तादृशज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वमुपपत्ति उपहितविषयकत्वमपि तस्यात्वे
 ' ब्रह्मज्ञ ' इत्यादिज्ञानस्यापि तथात्वात्पत्तिः ।

यत्तु उपाध्यविषयकत्वे सत्युपहितविषयकज्ञानरमैव प्रपञ्चोपादाना
 ज्ञाननिवर्तकत्वम् , एवविशिष्टव्यक्तिविषयकवृत्तेरपि एवोपहितव्यक्तिविषयकत्वात्
 सत्यन्तम् , एवोपहितान्यविषयकत्वं तदर्थः , एवोपहितकत्वस्य सत्यन्तत्वे
 उक्तविशिष्टविषयकवृत्तेवारणेऽपि वृत्त्युपहितत्वे अज्ञानाद्विप्रकारकज्ञानरम
 सत्प्रमाणाद्यैः ; शुद्धाकारज्ञाने साध्यतत्त्वत्वात्तद्वारणाय - विशिष्टमवच्छिन्नम् ।
 नच सविषयकत्वमात्रेण सत्यं चरणसम्भवात् एवोपहितमिवैवै गौरवमिति
 वाच्यम् , - एवकृत्त्वसम्भवेन विषयताविशिष्टरूपस्य विषयकत्वापेक्षया एवोप
 हितान्यवच्छिन्नस्य विषयतासम्भवेन विशिष्टत्वाद्यामुक्तत्वात् ; शुद्धाकारवृत्ते
 स्तद्विषयकत्वमते तेन तदवधारणाय ; अहं ज्ञाय पटो विनाशति समूहा
 समनयाः एव मूलाज्ञानमात्रकत्वव्यतीकारे तु एवोपहितमस्तिज्ञा वा अन्यविष
 यत्वातिरूपितविषयता तच्छिन्नत्वमेव समानविषयकत्व निवर्तकत्वौपमिकं
 वाच्यम् ; निवर्तकत्वं च ज्ञानस्य तत्प्रमानविषयकं तदाग्रयनमोतिरूपितं
 यदज्ञानं तदाग्रयकालपूर्वकस्यैवैवमित्यादिक पूर्वमेवाकृतम् ; यथा ज्ञाय ज्ञाते
 न नीयन्मुक्तेनेति प्रतीतनाशञ्च न दो ममोविशेषस्याज्ञानविशेष निरूपकत्वं
 एवोपहितस्युपहितविषयकज्ञानस्य मोक्षहेतुतायाः लोकादोप इति तत्र, शुद्धविष
 यकनिरूपणसमवृत्तार्थाभावादेवातिवर्तकत्वोपपत्तौ विद्येयद्वयव्याख्या ।
 शुद्धाकारवृत्तेस्तद्विषयकत्वमते एवोपहितान्यविषयकत्वस्य सत्यन्ताभावादेव
 चरणवृत्तये विशिष्टमवच्छिन्नोपादानस्य मुक्तत्वाच्च । किञ्च समानविषयकत्वोरेव
 ज्ञानज्ञानयो निवर्तननिवर्तकभावस्य संकसिद्धत्वाद्बुद्ध्युपहितविषयकज्ञानस्या
 ज्ञाननिवर्तकत्वं न सम्भवत्येव, भिन्नविषयकत्वात् । अज्ञानं हि शुद्धविषयकं
 वा एवोपहितविषयक वा, नास्त्येव करणवृत्तिविशेषोपहितविषयकम् “आप्त
 मयविषयसमागिनी निर्बिभामचित्तरेव केवला पूर्वसिद्धममो हि विभिमो ना-
 म्यो भवति नापि गोचरः” इत्युक्तीत्या अज्ञानस्य अकार्योपहितविषयता
 सम्भवान् ; उक्तकारिकाया विवरणादिमते केवलादस्य शुद्धत्वस्यापि

एतिसमते ज्ञानकार्यानुपाहितपरतया भवद्विभ्यास्तत्त्वान् । नच वृत्तेरप्यज्ञान
परिणामान्त-करणपरिणामत्वाद्ज्ञानरूपत्वमस्तीति समानविषयकत्वनिर्वाह
इति वाच्यम्, तथासति घटादेरप्यज्ञानकार्यत्वेन तदुपाहितज्ञानस्यापि समान
विषयकरत्वेन निवर्तकत्वापत्तेः । नच वृत्तुपाहितविषयकत्वायैव निश्चित्य निव
र्तकतावच्छेदककोटो निवेशाच्च घट उपाहितज्ञानमादायातिपक्षः इति
वाच्यम् ; उक्तोक्तप्यज्ञानसमावृत्तिवद्वयमात्रेण विनिगमनानिर्देहेण द्वयो
रपि निवर्तकतायां दुर्भासत्वात् ।

किञ्च शुद्धस्य वृत्तिविषयत्वाभावे शुद्ध स्वपक्षाशङ्कमिति वाच्यमात्रं
कोचोपि शुद्धत्वाभावात् शुद्ध स्वपक्षाशङ्कं नयेति सप्तयानिष्टवचनसङ्गः ।

यत्तु धर्मितावच्छेदकतासम्बन्धेन स्वपक्षाशङ्कमुक्तिरिति विशेष्यता
सम्बन्धेन तद्व्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वे निश्चयस्य प्रतियोग्यकत्वमनुभव
मिदम्, ब्रह्मभावस्यापकीभूताभावप्रतियोगी भूत इति निश्चयस्योद्बुद्ध
सहकारस्य वा विशेष्यतासम्बन्धेन भूते सत्ते भूतान् ब्रह्मभावकानित्याह
कज्ञानस्य धर्मितावच्छेदकतासम्बन्धेन भूते अनुतादात्तः ; एवमस्वपक्षा
शङ्कानुपकीभूताभावप्रतियोगि अनुपाहितस्वरूपशुद्धत्वमिति निश्चये ब्रह्म
सहकारि वा सति तदवच्छिन्नविशेष्यस्वपक्षाशङ्कत्वपक्षाशङ्कवृत्तिर्न जायते,
एवञ्च शुद्ध स्वपक्षाशङ्कमिति वाक्यस्य लक्ष्यत्वा शुद्धस्वरूपस्य स्वपक्षाशङ्क
नृताभावप्रतियोगित्वरूपस्वपक्षाशङ्कनिरूपितवृत्तिरेकव्याप्तिमदित्यर्थः इति
सादृश्यावयवस्य शुद्धविशेष्यस्वपक्षाशङ्कस्वरूपशङ्कानुपादययोग्यकत्वोपपन्नफल
रूप शुद्धे स्वपक्षाशङ्कत्वमात्रकवमुपपन्नमिति-नञ्, उक्तकोचोपेक्षुतशुद्धादिपद
कज्ञानज्ञानस्य शुद्धय वृत्तिविषयत्वं विना भवमभवत् ; लक्षणायाश्च
शङ्कत्वस्य परस्परत्वेन शङ्कयोरप्यपीनज्ञानविरहत्वात् नच शुद्धस्वरक्षाशादि
पदानां शङ्कत्वस्वपक्षाशङ्कानुपादित एव सक्तिर्न शुद्ध इति न तज्ज्ञाना
पेक्षेति वाच्यम् ; एवमनुपादितत्वाभावात् शुद्ध-वस्याप्युपादितत्वेन शुद्धत्व

व्याप्तात् इत्याशङ्क्य तादृशोपहितत्वाभावरूपं त्रयस्वरूपतया समाधानस्याङ्गीत-
मिद्विद्वितीयपरिच्छेदे प्रतिपादितत्वेन शुद्धस्वस्वप्रकाशस्वरूपावकीर्तनाभा-
वप्रतियोगीति व्याप्तिज्ञाने शुद्धस्यावश्यं ज्ञातव्यत्वात् ।

अथपि — रवीश्वरगर्गितावच्छेदकतानिरूपिता या
प्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकता सर्ववच्छेदकतासम्बन्धेन
तद्वत् शुद्धौ र्वगर्गितावच्छेदकतासम्बन्धेन तद्वत्प्रत्यक्षज्ञानं
प्रतिबन्धकम्, यथा दहन्यभावविशिष्टे धूमवशाज्ञाने वहिर्भूमव्यापक इति
ज्ञानस्य वक्षित्वनिष्ठपञ्चासत्त्वा प्रतिबन्धकता, स्वयंप्रतिपत्तिवशात्प्रकाश-
व्यापकमिति ज्ञानस्योपहितवनिष्ठत्वासत्त्वा उपहितत्वाभावरूपप्रकाश-
मिति ज्ञानप्रतिबन्धकत्वावच्छिन्नताभावरूपशुद्धस्वस्याज्ञानेपि कल्पमाभात्,
अज्ञातव्यस्य उपहितत्वमस्वप्रकाशव्यापकमित्यर्थकतया पूर्वोक्तसंज्ञानु-
त्पादयथोक्तत्वशुद्धाजमिति तद्विना, अस्वप्रकाशस्वरूपं स्ववशात्तावच्छि-
त्तत्वेन स्वप्रकाशत्वम् न तत्कल्प्यत्वात्त्वेन शुद्धस्य प्रत्यक्षिण्यात्वे निरुक्त-
व्याप्तिज्ञानस्यैवावस्थाभात् । अतः चाद्वैतविद्भौ स्वप्रकाशस्वरूपज्ञानोपपत्तौ-
“अवेद्यत्वे सत्त्वगोक्षम्यवधारयेत्यात्मन्ताभावावधिकरणत्वं स्वप्रकाशत्वम्,
न च मोक्षेऽव्याप्तिः, अवधिकरणत्वस्य स्वरूपतया तद्विपरित्यक्त्वात्; न च स्वरू-
पत्वे लक्षणत्वमुपपाति । लक्षणे प्रज्ञाभिवागन्दादौ गुणत्वमवधारयत् स्वरूप-
भूतेऽप्यवधिकरणत्वे लक्षणत्वमवधारयति” इति । न च स्वम्यवधारो स्वातिरेक-
संक्षिप्तवैश्वर्यमेवास्वप्रकाशत्वम्, तद्व्यापक्य स्वप्रकाशस्वरूपम्, तथा
चोक्तस्वप्रकाशस्वरूपावच्छिन्नज्ञाने न तद्व्यापक्येति वाच्यम्, एवमप्यु-
पहितत्वस्यास्वप्रकाशत्वस्यावच्छिन्नज्ञानार्थं शुद्धस्वप्रकाशत्वप्रतिपत्तिरुप-
पत्त्यावश्यकतया । अन्यथोपहितत्वाभावरूपद्वन्द्वस्वप्रकाशत्वमिति नानि-
वारकानामुच्छेदेनोक्तव्यापकताज्ञानासम्भवात् । अतस्तद्व्यापक्य शुद्धस्व-
प्रतिपत्तिरेव तद्व्युत्पत्तिशुद्धस्वप्रतिपत्तिरिति न च शुद्धस्व प्रत्यक्षिण्यात्वेन तद्वि-

सम्भविचारकारवृत्तितामसया अकल्पनादेव मोक्षव्यभिचारकारवृत्तिसम्भ
 वः, यद्वा अभादिते शुद्धस्वप्नप्रकाशे उपहितरूपाधिकरणमादाव सद्भारप्रम
 त्तम्भवेनोक्तव्यापकत्वज्ञान विराभापयित्ति वाच्यम्,— अभातसि तादृश
 सानमया अकल्पनादेव शुद्धस्वप्नकाशावयोर्बोधेष्ट्यधीकारणे उक्तप्रमादकता
 ज्ञानम्भोक्तधीपतिवन्धकस्य अवर्कं शुद्धं स्वप्नकाशमिति वाक्यमिष्टुत्तेर्षेय
 र्थमाह । उपहिते शुद्धस्वप्नमात्राकारे शुद्धस्वप्नोपहितव्यापारिगशुद्धावा
 द्धिकृतविशेषवन्धकाशस्वप्नकारकबोधस्वोक्तवाक्यजन्यत्वेपि तादृशसंज्ञय
 निवृत्तिनिर्वाहे तादृशवाच्यत्वे लक्षणामग्रीकृत्य शुद्धं स्वप्नकाशं न वेत्यादि
 संशयानुत्पादमबोधकस्याभिधानस्यानुचितत्वात् ।

अथ— शुद्धं स्वप्नकाशमिति वाक्यत्वे लक्षणया अशुद्धस्वप्नस्वप्नका
 शात्स्वप्नकारकमित्यर्थ इति नवतामसमभिप्रायः— शुद्धविशेष्यकास्वप्नकाशस्य
 ज्ञानसाधयिद्भ्यां तादृशज्ञानतामसया अकल्पनादेव मोक्षवृत्तिः ; यस्मिन् वच्छे
 दकस्याम्भवेनैव यदस्मादौ मसिद्धस्याम्भवेनकाशस्वप्नकारकबोधस्य शुद्धावे
 दस्वप्नबोधोक्तसाममयास्तम्भवेपि मोक्षवृत्तिसम्भवः, उक्तवृत्तिवन्धकज्ञान
 सत्त्वादिति ; तथा, उक्तरीत्योपहितरसाभासविशिष्टे स्वप्नकाशस्याभासज्ञान
 कारणेपि स्वप्नकाशात्वं शुद्धवृत्ति न वेति संशयावारणात् । उक्तसाममया
 मयाः कल्पने तादृशसंज्ञकवृत्तिवन्धकबोधस्वोक्तवाक्यादनुत्पत्तेः ।

तस्माच्छुद्धस्यापि वृत्तिविकल्पसम्भवस्यमज्जोक्तव्यमिति तत्र वृत्तिव्याप्यत्वं
 स्मरतेतोर्व्यभिचारो दुर्वारः । किञ्च सत्त्वव्यापिगताया मयाणि व्यभि
 चारो दुर्वारः, नञ्नुमानं येन प्रयुज्यते तन्मतीत्येव व्यभिचारो दुर्धनं न मति
 वादिरीत्येति सम्भवति, मतिवादिरीत्या व्यभिचारज्ञाने सत्यापि परेषां परामर्शा
 नुरूपेणाहमितरेलम्भमाह ।

वस्तुक्तं विवरणानुयायेभिः- शुद्धेऽपि वृत्तिविषयत्वमस्त्येव, "केवलो निर्गुण" इति श्रुत्या ब्रह्मणि परमार्थतो धर्मनिषेधेऽपि व्यावहारिकधर्माविरोभात् ; अन्यथोपाहितब्रह्मतादात्म्यस्य शुद्धेष्ववश्यं वाच्यत्वेनोक्तप्रतिपाद्यापत्तेः ; ब्रह्मणस्त्वरूपकाशत्वेऽपि कल्पिताज्ञाननाशार्थं वृत्तिविषयत्वस्य युक्तदशम् ; किञ्च न स्वप्रकाशे चिदंशे अज्ञानम्- किंत्वानन्दांशे, तथाच तस्य शुद्धस्यापि वृत्तिविषयत्वमावश्यकम् ; तदुक्तम्- "फलव्याप्यत्वमेवाम्यं शास्त्रं कृत्रिर्निराकृतम् । ब्रह्मण्यज्ञाननाशार्थं वृत्तिव्याप्यत्वमिष्यत " इति, एष च स्वमतेऽपि ब्रह्मणि व्यभिचारस्य निरास्यत्वात् उद्धारणाय शब्दान्यवृत्तिविषयत्वमेव हेतुः, तेन ब्रह्मणः कृत्तिजन्यशब्दबोधात्प्रवृत्तिविषयत्वेऽपि तदव्यमानस्य तत्ताप्रवृत्तेर्न व्यभिचारः ; एवं तुच्छेऽपि न व्यभिचारः, "शब्दज्ञानानुवाती वस्तुशून्यो विकल्प" इति पातञ्जलसूत्राच्छब्दविषयादिशब्दैस्तुच्छजन्यबहाराद्य तुच्छस्य शब्दवृत्तिविषयत्वेऽपि सदतिरिक्तविषयत्वमावाप्तविति । तदुक्तम्, ब्रह्मणस्त्वरूपत्वसत्यसङ्कल्पस्याविगुणस्य सुल्लैकसमाधिगम्यतया तत्रोक्तहेतोर्भागासिद्धेः । नच सर्वज्ञत्वादिकं ब्रह्मधर्मः- तथाश्रुतिबोधवत्त्वादित्वानुमानेनापि वेद्यत्वाच्च भागासिद्धिरिति वाच्यम्, - तथासति अनुमृतिः स्वप्रकाशा अनुमृत्तित्वादित्वादिस्वप्रकाशत्वादिसाधकैः जीवः परमात्मनो न म्रियते चेतनत्वादित्यादिभिव्रह्माभेदसाधकैश्चानुमानैर्वेद्यत्वात् ब्रह्मणि व्यभिचारस्तदवश्यः । सन् घटोहमञ्ज इत्यादिप्रत्यक्षेणापि वेद्यत्वाच्च । नचोपाहितमेव प्रत्यक्षवेद्यम्, उपहितस्य भावे स्वरूपस्यापि भावावश्यकत्वात् । अन्यथा विशिष्टे निधिरेऽपि स्वरूपे संशयापत्तेः । नच विशिष्टज्ञानमेव शुद्धे संशयनिवर्तकमिति वाच्यम्, - अन्यज्ञानस्यान्यसंशयनिवर्तकत्वायोगात् । अन्यथा उपहितज्ञानादेव शुद्धेष्वज्ञाननिष्ठसंशयसम्भवेन शुद्धस्य वृत्तिविषयत्वाङ्गीकारवैकल्यात् । एवं तुच्छं वृत्तिविषयो व्यवहित्यमाणत्वाच्च- तुच्छं न क्षणिकमकारणत्वादित्याद्यनुमानुवेद्यत्वेन तुच्छेऽपि व्यभिचारो दुर्धरः ।

यदपि- सत्तादात्म्यमकारकवृत्तिविषयत्व हेतु , त्रयाणि तुच्छे च नृपति
योमिकमविच्छिन्नतादात्म्याभावाज्जोक्तीत्या अभिचार इति । अत्र, सत्तादा
त्म्ये सत्तादात्म्याभावेन भाषासिद्धे । षट्सप्तश्रितिवत् त्रयं सदिति प्रती
त्या सत्तादात्म्यमकारकवृत्तिविषयत्वस्य त्रयाणि अभिचारात् , तुच्छेपि
अस्यविषयं सदिति प्रतीत्या अभिचारात् ।

एतेन- सत्तादात्म्यमन्तरमकारकवृत्तिविषयत्व हेतु , षट्सप्त
तादात्म्ये भाषासिद्धिरित्युक्तावपि न निवार , सत्तादात्म्यमन्तरमन्तरस्यैव
हेतुत्वसम्भवेन चेपदैवर्ष्याच्च । भावभावस्य हेतुत्वमपि न युक्तम् , न
दमित्तसत्तादात्म्यमन्तरमकारकवृत्तिविषयत्वेन हेतुत्वात्सम्भवात् । सत्तादात्म्य
पदेन सत्तादात्म्यविषयत्वे सामान्यादौ, भावभाव विवक्षणे चाभावे भाषा
सिद्धे । कालसम्पन्नित्वविषयत्वे च त्रयाणि अभिचारात् ।

यदपि- स्वसमानसत्तादात्म्यविषयत्वमेव दृश्यत्वम् , ज्ञाने स्व
समानसत्तादात्म्यविषयत्वात्तुच्छत्वेन अभिचार , स्वसमानसत्तादात्म्यं च
स्वनाशकज्ञानानाशयत्वम्— तेन सत्तादात्म्यसिद्धिरित्यात्वसिद्ध्यनन्तरमा
नित्येपि नान्तेनमात्रम् , तत्र ज्ञानवदोपादानाच्च यदादिज्ञानस्य कश्चित्
यदावनाशकेन यदादिज्ञानेन वात्यलेपि यदादौ नासिद्धि , इच्छाऽप्यव
हितपूर्वोत्पन्नयदादिज्ञानादामैव हेतुत्वावनात् , वादविषयविषयविषयक
ज्ञानसाक्षात्तमिच्छापूर्वमनुत्तमं वादविषयमाशसिद्ध एव— सर्वस्वापि
वस्तुन इच्छाऽप्यवहितपूर्ववर्तिनस्सर्वे श्रेयमिच्छाकारकवृत्तिविषयज्ञानविष
यत्वात् , नच त्रयाणि अभिचारादीरीत्या श्रेयसाशकज्ञानानाशयत्वज्ञानविषयत्व
ज्ञानस्वत्वात्सिद्ध्यभ्यभिचार इति वाच्यम्— स्वनाशकज्ञानानाशयत्वेनादौ
मवसिद्ध वस्तुन्यज्ञानविषयत्वस्य विवक्षितत्वात् , त्रयाज्ञानसामान्यस्य
त्रयाज्ञानानाशयत्वेनादौमवसिद्धतया तद्व्यज्ञानविषयत्वाभावात् , इत्यत्र च
स्वनिष्ठनाशकज्ञानसम्पन्नावच्छिन्नवर्तिमोगित्याभावाच्च ज्ञानानाशयत्वकार

कौटैतिसम्बन्धिज्ञानविषयत्वसम्बन्धावच्छिन्न स्वनिष्ठावच्छेदकत्वाकप्रतियोगि-
ताकभेदवज्ज्ञानविषयत्वतादात्म्योभयसम्बन्धेन किञ्चिद्विशिष्टत्वं दृश्यत्वमिति
फलितम्, तेन नाननुगमः, नवा घटादिकं स्वपदेनोपादाय प्रमाणे अभि-
चारः, तादात्म्यानिवेशादिति । अतः, इच्छाज्यवहितपूर्वोपलब्धज्ञानमा-
दाय प्रमाणे अभिचारस्य दुर्वारत्वात् । नच स्वनिष्ठनाशकतासम्ब-
न्धवच्छिन्नप्रतियोगिताकभाववज्ज्ञाननाशस्वस्वोपादानान्यवरकत्वेनाद्वैत-
मतसिद्धं यत्तद्विज्ञानविषयत्वस्य विषयगुण्यं प्रमाणे अभिचारः, इच्छा
अवहितपूर्वोपलब्धज्ञानस्य प्रज्ञाननाशस्वविरहेषु तत्तादृशोपादानकत्वेना-
द्वैतमतसिद्धतया तद्विज्ञानभावादिति वाच्यम् ; इत्येस्तदभावत्वादि-
तदुपादानम्, सैष च संस्कारः, तथाचेच्छान्यवहित-
पूर्वोत्पन्नघटादिज्ञानसंस्कारस्य तदुपादानात्मकस्य घटादिस्मृत्या चरन-
स्मृत्या वा नाशतद्घटादावतिदिः, घटादिज्ञानस्य घटाद्यनाशकपदादि-
स्मृतिनाशोपादानकत्वेनाद्वैतमतसिद्धतया तद्विज्ञानभावात् । प्रज्ञानेन
प्रपञ्चस्य नाशो न अन्यत्र किञ्च प्रपञ्चात्यन्ताभाव एव प्रज्ञानप्रयुक्त इति-
मतसाधारण्यविरहाच्च ।

तदपि— स्वनिष्ठप्रयुक्ततासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकभाववज्ज्ञा-
नवध्वस्तप्रकारकौटैतिसम्बन्धिज्ञानविषयत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेद-
कत्वाकप्रतियोगिताकभेदवज्ज्ञानविषयत्वतादात्म्योभयसम्बन्धेन किञ्चिद्वि-
शिष्टत्वेनैव दृश्यत्वं विवक्षितम्, तादृशज्ञानवाच्यत्वं च तादृशज्ञान-
प्रयुक्तस्वस्वोपादानान्यतरत्वावच्छिन्नाभावकत्वम्, तस्माच्च घटादिज्ञानोपा-
दानतावच्छिन्नमात्रस्य प्रज्ञानमात्रप्रयुक्तत्वात्तस्य घटाद्यनाशकत्वविरहेण
स्वाभावकं शुक्लादिज्ञानमेव, तद्व्याप्यत्वप्रकारकौटैतिसम्बन्धिज्ञानविषय-
भित्तं च घटादिज्ञानमिति नातिद्विरिति । तदपि न, सर्वं ज्ञानं शुक्ति-
ज्ञानवाच्यमित्यद्वैतिनो भ्रमसम्भवेन उदीयविषयतावात्मकज्ञानसाधारण्य-

सादृशज्ञानविषयत्वमभ्यन्तावच्छिन्नम्वनिष्ठावच्छेदकतारुप्रतियोगिताक्रमेदा
ज्ज्ञानाप्रसिद्धता एवमेव घटादेरुपादानासम्भवादिभिरे- । अद्वैतिसम्ब
न्धिप्रमाविषयत्वविवेके च सन्दिग्धासिद्धेः , अद्वैतिनस्तादृशमाध्यत्वपकार
कज्ञाने प्रमात्वस्योभयवाचासिद्धत्वात् ।

अथ सादृशद्वैति-व्यक्तेस्तादृशप्रमो न प्रसिद्धयति तादृशद्वैति
व्यक्तेरेव तस्याक्तिवेन विवेकाच्च दोषः ; नच तादृशव्यक्तेरप्रसिद्धिरेव, सर्वे
प्रमेय चेतनानामवोभ्यताज्ञानविहृदज्ञाया सर्वं ज्ञान श्रुतिज्ञानमाध्यमिति
वाक्याद्व्योपस्य दुर्वारत्वात् , अयोग्यताज्ञानजन्यसंस्कारस्य प्रतिषेधक
त्वेपि यदुपावच्छिन्नधर्मिकमवोभ्यताज्ञान संस्कारो वा तदन्यत्वावच्छिन्न
धर्मिकवोपस्य शब्दादुत्पन्नत्वत्वादिति वाच्यम् , — सादृशकालावच्छेदेन
यद्यप्येतादृशप्रमो नास्ति तादृशकालावच्छिन्नवस्तुस्वीयावाध्यत्वपकारक
ज्ञानविवेकतादोषादिति चेत् न मेवम् , परार्थानुमाने तदादिशब्देन निर्देशस्या
साम्प्रदायिकत्वात् । स्वनिष्ठमाध्यत्वपकारकाद्वैतिसम्बन्धिज्ञानविषयत्वतादा-
त्म्योभयताम्भेन किञ्चिद्विशिष्टत्वस्यैव हेतुत्वसम्भवेनेतराक्षस्य वैयर्थ्या
च्च । तथाहि— नीलधूमत्वादिवारणाय व्याप्यतावच्छेदकत्वान्तराप्रति-
त्येव व्याप्यतावच्छेदकत्ववद्वेगुतावच्छेदकत्वसम्बन्धतावच्छेदकान्तराप्रति-
त्येव हेतुतावच्छेदकत्वसम्बन्धतावच्छेदकत्वनियमस्य काकदन्तसमानवरातिज्ञान
विषयस्योपरादीनां तादृशत्वसम्बन्धतावच्छेदकत्ववारणावावस्थ स्वीकरणी
यतया निरुक्ततादृशोभयत्वस्य व्याप्यत्वपकारकाद्वैतिसम्बन्धिज्ञानविषयतादा-
त्म्यपक्षधर्मप्रतिपत्तेन तादृशसम्बन्धतावच्छेदकत्वसम्भवाद्याप्यतासिद्धि-
रपि क्रोक्तिर्वा निगृह्यमानमिति । नच स्वसमानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकान्त
राप्रतिपक्षमेव व्याप्यतावच्छेदकत्वसम्बन्धसमानाधिकरणवद्वेगुतावच्छेदकत्वसम्-
बन्धतावच्छेदकान्तराप्रतिपत्त्येव हेतुतावच्छेदकत्वसम्बन्धतावच्छेदकत्वनियमस्य
कारोपे न दोषः , तादृशज्ञानविषयत्वतादात्म्योभयतराज्ञानाधिकरणमयो-

सादृशिसम्बन्धिज्ञानविषयत्वे अभावेन निरुक्तोपपत्तये सादृशसम्बन्धतावच्छेदकघटितत्वस्याकिञ्चित्करत्वादिति वाच्यम्,— प्रथमनियमे स्वसागानाधिकरण्यनिवेशस्या साम्प्रदायिकतायाः भवतैवोक्तत्वात् । उक्तं हि लघुचन्द्रिकायां— “ ईश्वरवादपक्षधरीये सादृशधर्मन्तरघटितत्वेन हेतुतावच्छेदकं विशेषणीयमित्युक्तम्, तत्र सादृशपदं साम्प्रदायिकसाध्यावच्छेदकपरम्, पूर्वग्रन्थे तस्यैव प्रकृतत्वात्, तथाच स्वसागानाधिकरण्यनिवेशस्य तान्त्रिकसम्प्रदायासिद्धत्वात् स्वरूपोलकणितत्वं निर्मुक्तिफलत्वं चे”ति । एवंच द्वितीयनियमेऽपि स्वसागानाधिकरण्यनिवेशादुक्तोपपत्तयस्य हेतुतावच्छेदकसम्बन्धतावच्छेदकत्वं न सम्भवतीति । एवं येन सम्बन्धेन यत्र यस्तस्मिन्ध्वसे तत्र तत्सम्बन्धावच्छिन्नतद्भावमङ्गीकुर्वन् सा स्वपदेन घटाद्युपादानेऽपि मापकतासम्बन्धेन घटाभाववज्ज्ञानं ज्ञपञ्चायमपीति तदवाध्यज्ञानाप्रसिद्धिः । समानाधिकरणप्रतीतिस्थले भेदाभेदोपपत्तयानङ्गीकारेण ज्ञज्ञानवध्येऽपि तदभेदोपपादने च ज्ञाणि व्यभिचारी दुर्वारः । भेदासहिष्णुतादात्म्यस्य भवद्विरनङ्गीकारेण हेत्वप्रसिद्धिभ्येत्यर्थं पक्षवितेन ।

यदपि— वृत्तिविषयत्वेनेव दृश्यत्वम् ; नच श्रुते ज्ञाणि व्यभिचाराः, वृत्तिनिरूपितनिरवच्छिन्नविषयताया एव विशक्षितत्वाद् ; श्रुतेऽप्यवृत्तिविषयताया वृत्त्युपहेतावच्छिन्नवृत्तिकृतया न व्यभिचारः, नचैवं विवेकादिनिष्ठाया विषयताया अपि विवेकसाध्यावच्छिन्नत्वेन स्वरूपासिद्धिरिति वाच्यम्,—सप्तमीनिर्देशं यद्विज्ञानं दैविकारवच्छेदकत्वं तदनिरूपकस्वरूपनिरवच्छिन्नत्वस्य विवेकादिनिष्ठया विषयताया अपत्युद्भवात् । नच विवेकादानेऽपि तत्त्वमपि वृत्तिविषयतानवच्छिन्नेति वाच्यम्,— “ यत्तद्वेदव्यभिचारी ”ति श्रुतिस्वरस्याद्वयनिष्ठविषयताया अभ्यास्यवृत्तित्वाभ्युपगमात् ; नच विषयतासामान्यवाचिनः कर्मवत्ययस्यानवच्छिन्नविषयतापरत्वेऽपि ध्रुवे र्भयाधुताभपरत्वत्त्वं स्वारस्यं न निर्वहतीति वाच्यम्,— प्रथमधुतरादी

भातोऽसाकम्बविषयकदाष्टिरूपगुरुगर्भावच्छिन्नलक्षणजागवेदय जलम्बमत्यवस्थैव
 विलक्षणवच्छेदकत्वानिरूपकविषयतात्वरूपलघुपमार्वाच्छिन्ने लक्षणवा एवा
 द्युपगन्तु युक्तत्वादिति । तत्र , घटाद्यवच्छिन्नवैतन्यानिष्ठविषयतायाः
 घटाद्यवच्छेदेन प्रसूता-त करणवृत्तिनिरूपिताया घटाद्यवच्छिन्नत्वेन निर-
 वच्छिन्नवृत्तिविषय-वाभावेन भागासिद्धे । नच मत्स्यस्यले वृत्ते प्रसर-
 नाङ्गीकारेण तादृशवृत्तेर्घटाद्यवच्छिन्नसमा सन्निपयतावास्तदवच्छिन्नत्वसम्भ-
 वोपि परोक्षवृत्तेर्न । एदवाच्छिन्नत्वमिति तद्वैषयकमाशङ्क्य हेतुपपादनसम्भव
 इति वाच्यम्, — तथासति जलस्यपि परोक्षवृत्तिविषयताया किञ्चिदव-
 च्छिन्नत्वस्यामामानिकतया न्यभिचारस्य दुर्भारत्वात् । न यथा शूरे
 विषयता कुत्तुपहितावच्छेदेन घटाद्यवच्छेदेन क्षीराद्यवच्छेदेन वा जायते
 इत्यत्र विनिगमनाभिरहेणान-तावच्छेदकतावच्छिन्नत्वनाप्रसङ्गात् । इदं
 तन्मापि मिथ्यात्वेनैवानच्छेदकभेद विनैव तदभावोपपत्त्या जलानि विषय-
 ताया निरवच्छिन्नमेव “वस्तुदेहयामि” इति श्रुत्युपपत्तेस्तत्र लक्षणकल्पन-
 र्थमुक्तत्वात् । न-यथा “नेह नानास्ती” त्यादावपि लक्षणावसङ्गात् ।
 किं- घटादाविव जलस्यपि निरवच्छिन्नविषयताया तदापिचारणाय
 कल्पयितुमिति न कतया अवच्छेदकतासम्भवेन जलानिष्ठविषयतां प्रति
 तादात्म्यसम्भवेन विनिगमनानिरहेण बहूना हेतुमायाश्च कल्पनीयताया
 महागौरवञ्च । इतीत्या किञ्चिदवच्छिन्नत्वरूपमपि सत्यत्ववादिरीत्या
 न्यभिचारो दुर्भार एवेति ।

एतेन— स्वानिष्ठविषयकज्ञानाभावाच्चवृत्तिविषयत्वमेव दृश्यत्वम् ;
 स्वपदं यस्मिन् दृश्यत्वमुपपादनीयं सत्यम् , जलविषयकवृत्तेषु जलमात्र
 विरिक्तविषयकज्ञानवाध्यत्वाच्च तत्र न्यभिचार , बहूना सत्यादिपदानादर्थ-
 विषया विषयकवृत्तिविषयत्वं दृश्यत्वम् , अतो न कोपि दोष इति निरस्तम् ,

अवन्मते घटादिविषयकज्ञानसामान्यस्य तदवच्छिन्नवैतन्मविषयकत्वेन
 घटादेस्त्वपदेनोपादाने तदनातिरिक्तविषयकज्ञानाप्रसिद्ध्या हेत्वसिद्धेः ।
 नच स्वभिन्नं यच्चिद्विज्ञ तदविषयकत्वमेव स्वानतिरिक्तविषयकत्वमतो
 नासिद्धिरिति वाच्यम्,— इवमपि घटादिज्ञानस्य घटत्वादिविषयकत्वेन
 शुक्तिरूप्याविज्ञानस्य च शुक्लवादिविषयकत्वेनासिद्धेस्तावन्वैकल्पस्य च
 दुर्भारत्वात् । दृष्टान्तपक्षसाधारणानुगतस्त्वत्वभावेन हेतोरुपपत्ताभारण्या
 नुपपत्तेः । नच स्वबाधकज्ञानविषयत्वसम्बन्धावच्छिन्नं स्वनिष्ठावच्छेदक
 ताकपतिप्रेषिताकमेदवत्स्वविषयत्वोभयसम्बन्धेन वृत्तिविशिष्टत्वमेव
 तथेति नामनुगम इतिवाच्यम्,— अहं ब्रह्मास्मि घटो विनाशीत्यादिसमू
 हासम्बन्धस्यापि अप्रत्यक्षबाधकतापक्षे घटादावसिद्धेः, घटादिज्ञानस्य स्व-
 पदेनोपादाने तद्वाधकचरमवृत्तिविषयत्वस्य घटादौ सत्त्वात् । नच स्वबा-
 धकतावच्छेदकविषयत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकमेदनिवेशतो-
 कासिद्धेः, समूहासम्बन्धज्ञानस्य बाधकत्वेपि घटादिविषयकत्वेन त्वात्मा
 भावेन घटादिविषयताया बाधकतानवच्छेदकत्वादिति वाच्यम्,— प्रपञ्चा
 भिरणकालपूर्वत्वाभावरूपे अवन्मतसिद्धबाधकत्वे नसाविषयताया अनवच्छे-
 दकत्वं न घटादिविषयताया इत्यस्य वस्तुमन्त्रकत्वात् । शुक्तिः रजतं
 नेत्यादिज्ञाननिष्ठबाधकतावच्छेदककोटौ शुक्तिरूप्यविषयताया अपि
 प्रविष्टत्वेन दृष्टान्ते साधनवैकल्याच्च । नच स्वबाधकज्ञानवृत्तिरसम्बन्धा
 वच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकतामेदस्य निवेशात् साधनवैकल्प्यम्, वृत्तिर्ब
 च स्वानतिरिक्तविषयकत्वसम्बन्धेन, एतदर्थमेव हेतौ स्वविषयकज्ञानाभावेति
 विहाय स्वानतिरिक्तविषयकज्ञानानाच्चेत्युक्तमिति वाच्यम्,— सभासति
 समूहासम्बन्धस्य बाधकतापक्षे स्वपदेन घटादिगोचरवृत्तेरुपादाने निरुक्त
 सम्बन्धेन स्वविशिष्टात्मकपत्रियोग्यप्रसिद्धयोक्तमेदमासिद्धेः । असद्वेदमा-
 दाम हेतुपादाने च तत्रापि न्यायिचारस्य दुर्भारत्वात् । नचासमूहासम्बन्धज्ञान

न भागासिद्धिसाधनवैकल्ये इति । तदपि न, फलपदस्य प्रमाफलार्थकत्वा-
दीशरीयमायावृत्तेः प्रमात्वाभावेन तत्प्रतिबिम्बितचितः फलशब्दार्थत्वा-
भावात् । येन हि पुरुषेण वदज्ञातं तत्पुरुषमितद्विषयवृत्तेः प्रमात्वादीशरेण
प्राज्ञातस्य कस्मात्प्रभावेन तदीयमायावृत्तेः प्रमात्वाभावात् । यदिच
फलशब्दार्थमपह्नायेत्तद्वृत्तिसाधारण एव हेतुरुच्यते तथा उक्तभागासिद्ध-
भावेऽपि सन्दिग्धासिद्धिर्न्याय्यत्वासिद्धिश्च दुर्बारा, द्वैतवादिमते स्वाकारक-
वृत्तिप्रतिबिम्बितचितोन्नतीकारात्, विद्यादात्म्यमात्रस्य हेतुत्वसम्भवेन प्रति-
बिम्बितान्तवैयर्थ्यात् । किंच नीरूपस्य निरवयवस्य चैतन्यस्य निरूपाया-
मन्तःकरणवृत्तौ प्रतिबिम्बाङ्गीकारोऽपि न युक्तः, गगने कालादिप्रतिबिम्ब-
वदसम्भावितत्वात् । नच अणकुसुमरूपस्य नीरूपस्य निरवयवस्यापि स्फटि-
कादौ प्रतिबिम्बदर्शनात् सावयवस्य सरूपस्यैव प्रतिबिम्ब इति न नियम-
इति वाच्यम्, — एवमपि चाक्षुषस्यैव चाक्षुषे प्रतिबिम्ब इति नियमस्याभ्या-
हस्येनेकस्थले प्रतिबिम्बासम्भवात् । नच शब्दस्याचाक्षुषस्य प्रतिशब्दा-
रूपप्रतिबिम्बोपलम्भादचाक्षुषस्याकाशस्य अलादौ प्रतिबिम्बदर्शनाच्च तत्रापि
नियम इति वाच्यम्, — शब्दस्य द्रव्यत्वपक्षे पदहपयोनिधिप्रवृत्तिशब्दाभि-
घातेनान्यत्र शब्दान्तरोत्पत्तावपि तत्र बिम्बप्रतिबिम्बभावाभ्यवहारात् । शब्द-
स्याद्रव्यत्वपक्षे ऽप्यभिव्यञ्जकव्याम्बुभिघातेन शब्दान्तरोत्पत्तेः । आकाशस्य
च पक्षीकरणप्रक्रियया रूपवत्त्वेन चाक्षुषत्वात् ।

यदपि— फलन्याप्त्वरं स्वावच्छिन्नविषयकाज्ञानभक्तविशिष्टचिद्विषयत्व-
मेव, वृत्तेरावरणभक्तार्थत्वस्वीकारात्, यत्र विषयत्वं स्यात् तदेव स्वमिति ।
तदपि न, नित्यातीन्द्रिये गुह्यत्वाद्यौ भागासिद्धेः, आवरणभक्तविशिष्टचितः
प्रत्यक्षवृत्तिफलत्वात् । आवरणं हि द्विविधम्- असत्त्वात्पादकममानापादकं
न । तत्राद्यस्य परोक्षान्तरोक्षसाधारणविशेषेन नाशेऽपि द्वितीयस्यापरोक्षवृत्तयेव
नाशात् । साक्षिभास्ये सुखादौ भागासिद्धेऽनुकिरूप्यादौ साधनवैकल्याच्च,

साक्षिभास्वस्याज्ञाननवरुद्धेदकत्वेन स्वावच्छिन्नविद्विषयज्ञानमाप्रसिद्धे ।
चिद्विषयत्वमात्रस्य हेतुवसम्भवेनेतराशवेवर्थादुक्तहेतोरभयवाद्यसिद्धत्वेन
सन्दिग्धासिद्धेऽप्य ।

यदपि— वृत्तिव्याप्यफलव्याप्ययोरन्यतरत्वमेव दृश्यत्वम्, अन्यतरत्वं
च तदुभयमुख्यविशेष्यकवृत्तज्ञानतन्मुख्यविशेष्यत्वम्, तद्व्यक्तिवत्
ज्ञानस्य निषेधः, येन वृत्तिव्याप्यत्वस्यैव हेतुत्वसम्भवेनान्यवैयर्थ्यमित्युपा-
स्यम्, यद्वा कदाचित् कदाचित् धीविषयत्व किञ्चित्कारणवच्छिन्नमावृत्तानां
वृत्तचिद्विषयत्वरूप इत्युक्तम्, अत्र चिदादात्म्यमेव हेतुः, वैशिकसम्बन्धेन
हेतुमत्ताभावाद्यावच्छिन्नान्तर्गत्, कृत्तिसम्बन्धेन हेतुत्वे चादिषादिष्य-
मादिषदापेक्षं भग्नसिद्धिरिति । सुखं, वृत्तिव्याप्यत्वस्योक्तरीत्या प्रकाशौ-
ष्यभिचारित्वेन उक्तप्रयत्नत्वस्यापि तत्र अभिचारात् । न्यायप्रयोगे
सदादिप्रयत्नयोगस्यासाम्प्रदायिकस्यापि । यत्रैवाधिकमपि न युक्तम्, चित्ता-
दात्म्यस्य प्रकाशे अभिचारात् । चित्तमित्येवमिदं विद्वत्तत्वादात्म्याधिकरण-
त्वस्य हेतुत्वेऽपि तादृशस्य प्रातिभासिकस्य प्रकाशे सम्भवेन अभिचारात् ।
प्रातीतिकान्त्यस्य चिदादात्म्यस्य हेतुत्वे च दृष्टान्ते साधनवैकल्यात् । ईदो-
रुभयवाद्यसिद्धत्वेन सन्दिग्धासिद्धेऽप्य । अथ चिद्वृत्तिव्यतिरिक्ततादात्म्य-
त्वेन हेतुत्वाङ्गीकारात् केसि दोष इति आच्यम्, — चिद्वृत्तिव्यतिरिक्ततादा-
त्म्यस्यापि प्रकाशे भवसम्भवेन तादृशप्रातिभासिकत्वस्या अभिचारस्य
दुर्भावात् । भवद्विगमतादात्म्यस्योभयासिद्धत्वेन सन्दिग्धासिद्धेऽप्य ।

यदपि— स्वातिरिक्तमित्येवमन्यतरत्वमेव दृश्यत्वम्, यदो-
परोक्ष इत्याकारके घटविशेष्यकापरीक्षित्वव्यवहारे अनावृत्तचित्ततादात्म्येन
हेतुत्वात् घटादावपरीक्षित्वस्यानावृत्तचित्तादात्म्यरूपत्वात्, व्यवहारे व्यन-
हर्तव्यस्य प्रयोजकतायास्तर्कसिद्धत्वात्, चित्तातीन्द्रिये जीकित्वव्यवहारस्या-
सत्त्वादात्म्यज्ञानात् चित्तव्यवहारत्वादुक्तचित्त एवास्तिस्वरूपत्वात्, सुखादौ

साक्षिभास्ये प्रत्यक्षत्वव्यवहारस्य च साक्षिचित्तापेक्षत्वादेन्द्रियकाशीन्द्रिय
साक्षिभास्येषु हेतुसत्त्वमुपपन्नम् ; नचैवं शुद्धे व्यभिचारः, तत्राध्यस्तित्व
व्यवहारेऽसत्त्वापादकाज्ञानशून्यचित्तस्तादोत्स्येन कारणात्वात्, अन्यथा
तादोत्स्यव्यवहारं प्रति विरुक्तचित्तः कारणताया व्यभिचारिण्यैः उक्तविश्लेषण
विशिष्टचित्तश्च शुद्धचित्तजन्यता शुद्धचित्ति तादोत्स्यसम्भवादिति वाच्यम् ; —
स्वातिरिक्तचित्तप्रयोज्यस्य व्यवहारसामान्यकत्वस्य विवक्षितत्वात्, व्यवहार
शब्देनासत्त्वापादकाज्ञानाविषयत्वप्रयोजकाविशिष्टचित्तप्रसफुरणशब्दप्रयोगप्रवृ
त्त्यादीनां परिग्रहात् ; सप्रयोज्यप्रसफुरणाद्यन्वयतमत्वव्यापकस्वातिरिक्तचित्तप्रयोज्य
ताकत्वे पर्ववसानात् शुद्धगोचरनिरुक्तप्रसफुरणरूपव्यवहारे स्वातिरिक्तचित्तप्र
योज्यत्वाभावेनादोषात् ; यदावेनिरुक्तप्रसफुरणं शुद्धविद्यपेक्षम्, शुद्धचित्तम
मनोवृत्त्याऽसत्त्वापादकाज्ञाननिवृत्तेः- उक्तविशिष्टचित्तप्रसफुरणस्य शुद्धचित्ति
कल्पितत्वेन तदाभित्तिवाच्य, शुद्धचित्तविषयकोकाप्रसफुरणस्य शुद्धचित्तप्रेक्षितत्वेपि
सा न ब्रह्मातिरिक्ता, ब्रह्मभिन्नसामान्यस्याविद्याप्रयोज्यत्वेन स्वातिरिक्तप्रयोज्य
प्रसफुरणकत्वस्यापि शुद्धे सत्त्वाद्यभिचार इति चित्तप्रदम् ; अथ स्वातिरिक्तचित्तप्रयो
ज्यप्रसफुरणकत्वं लघुहेतुर्बोध्य इति । तत्र, ब्रह्मविषयकशब्दबोधोधारणकनिरुक्त
प्रसफुरणस्य स्वातिरिक्तप्रदशानादिरूपाचित्तप्रयोज्यत्वेन उक्तेतेतेपि न्ययनि
व्यभिचारात् । नञ्नादिप्रसफुरणं ब्रह्मणस्स्वातिरिक्तविद्यप्रयोज्यमेव, पूर्णा
नन्दांशे उक्ताज्ञाननिवृत्तेः कदाकारवृत्त्यधीनत्वेपि चिदर्थेऽसत्त्वापादकाज्ञान
विषयत्वाभावस्यानादित्वात् ; शुद्धचित्तोऽज्ञानाविषयत्वे नित्यसिद्धे वृत्तेरप्रयो
ज्यकत्वपेक्षज्ञानाविषयकत्वविशिष्टचित्त एव तत्र क्षेत्रसाधारणप्रयोजकत्वात्
शुद्धचित्तस्य द्विशिष्टत्वेन प्रसफुरणत्वादिति वाच्यम् ; — तस्यापि स्वातिरिक्त
मीवचित्तप्रयोज्यत्वात् । अन्यथा चैतस्य प्रसफुरतीत्यादिन्यवहार उपपद्ये ।
निरुक्तप्रसफुरणादिघटितहेतोरुपपत्त्यासिद्धत्वेन सन्दिग्धासिद्धेः । किंच
आवरणसागन्त्याभाववचित्तादात्म्यव्यापरोक्षपदार्थरूपमपि न युक्तम्, यदापि

विषयकचाक्षुषादिकाले घटोपरोक्ष इत्यादिव्यवहारस्वानुभवसिद्धस्यानुपपत्तेः, सदृशायापि घटाधिष्ठानवत्सत्तैत्थन्यस्य मूलज्ञानेनावृत्तत्वात् । नचावरणा नवच्छेदकत्वरूपानावृत्तत्वाविशिष्टचित्तसम्बन्ध एवापरोक्षत्वम्, घटाक्षुषादिकाले घटादिचित्तसम्बन्धव्यावरणानवच्छेदकत्वात्, जन्ममात्रे जीवस्योपायादनत्वपक्षे घटादिभिर्बाधस्याध्यासिकोपरागसत्त्वेऽप्यावरणाभिभवार्थं ब्रह्मण उपादानत्वे त्तोपरागार्थमावरणमङ्गार्थं च वृत्तिरिति स्वीकारेण घटादिचाक्षुषादिवृत्त्या घटादिविज्ञादात्मावच्छेदेन अज्ञाननाशात्तत्कानुपपत्तिरिति वाच्यम्, — तत्राप्येकाज्ञानपक्षे घटादिचाक्षुषवृत्त्या अज्ञाननिवृत्तिस्वीकारे सद्यो मोक्षपक्षेऽप्यपक्षे चित्तसम्बन्धे व्यावरणानवच्छेदकत्वात्सम्भवात् । नच सत्पक्षे प्रमाविरहविशिष्टं अवज्ञानविषयतावच्छेदकत्वं तदमावविशिष्टश्चैतन्यसम्बन्ध एवापरोक्षता, सुखादिकित्तसम्बन्धे अज्ञानविषयतावच्छेदकत्वस्यैवाभावेन घटादिचित्तसम्बन्धे च अज्ञानविषयतावच्छेदकत्वसत्त्वेपि तत्र प्रमाविरहरूपविशेषणामात्रेण विशिष्टागावत्सत्त्वाद्युपगमनान्नपरोक्षत्वव्यवहारनिर्वाह इति शक्यम् ;— एव सति प्रमाविरहाद्यनुपस्थितिदशायाञ्जुलादावपरोक्षत्वव्यवहारानुपपत्तेः । नच प्रमावच्छेदकत्वमात्रविशिष्टं यस्त्वविषयतावच्छेदकत्वं तत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको योऽज्ञानभावस्तद्विशिष्टं विज्ञादात्म्यमपरोक्षता, चाक्षुषादिप्रमाकाले तस्यानियमेन घटादिनिष्ठविज्ञादात्म्ये प्रमावच्छेदकत्वस्यैव सत्त्वेन तदमावविशिष्टावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नाज्ञानमावत्सत्काले अपरोक्षताव्यवहारनिर्वाह, उक्तविशिष्टस्य सम्बन्धत्वाच्च प्रमाविरहाद्यनुपस्थितिदशायामप्युक्तव्यवहारनिर्वाह, सम्बन्धानुपस्थितावपि क्षतिविरहादिति वाच्यम् ;— निरुक्तविज्ञादात्म्यस्य उक्तत्वव्यवहारे प्रवृत्त्यादौ च कारणत्वापेक्षया लौकिकविषयताकमत्यक्षत्वेन कारणत्वे लक्षणात् । नच भवन्मते उपमापञ्चाभास्फण्डितसाक्षात्कारकाले प्रवृत्त्यादिवारणावापानाभ्यशानानास्फण्डितताय प्रवृत्त्यादिनगता

वच्छेदककोटौ निवेशावश्यकतया गौरवम्, अस्मन्मते चाप्रामाण्यज्ञानादि
सत्त्वेऽज्ञानस्यैव सत्त्वेन नोक्तविशिष्टचिदादात्ममस्तीति वाच्यम् ;— एव
मप्यज्ञाननाशं प्रत्युक्तप्रमाया हेतुत्वस्य तदवच्छेदककोटावप्रामाण्यज्ञाना
भावस्य च निवेशनीयतया भवन्मते महागौरवात् । एवमसत्त्वापवादकज्ञान
शून्यचित्तोस्तित्वरूपत्वमप्यनुचितम्, तथा सत्यस्ति स्फुरतीत्यनयरेकार्यक
त्वेन घटो मे स्फुरतीतिवद्वदो मेऽस्तीत्यादिव्यवहारापत्तेः । चैतस्य स्फुरति
न भैत्रस्येतिवच्चैत्रस्यास्ति न भैत्रस्येत्यादिव्यवहारापत्तेष्व । परन्तु काल
सम्बन्धित्वमेव - अस्तित्वमिति युक्तम् । व्यवहारे व्यवहर्तव्यस्य हेतुत्वमपि
न युक्तम्, व्यवहर्तव्यस्य सत्त्वेऽपि तदज्ञानदशायां व्यवहारानुत्पत्तेः नच व्यव
हर्तव्यज्ञानं व्यवहारहेतुरिति वाच्यम्, — शुक्रादिव्यवहारे अभिचारादिति ।
एतेन स्वातिरिक्तचित्तापेक्षस्फुरणकत्वं दृश्यत्वमिति निरस्तम्, उक्तरीत्या
प्रकाशि व्यवहारात् । हेतोरुभयासिद्धत्वात् ।

यदपि-अस्वप्रकाशत्वमेव दृश्यत्वम्, स्वप्रकाशत्वं च स्वान्यचिदनपेक्षा
परोक्षकत्वम्, चिदंशमिष्टस्यापरोक्षत्वस्य स्वान्याविद्यापेक्षावाच्यदिति विद्ये-
भ्योपादानम्, आनन्दांशस्य च स्वान्यचिदंशापीनापरोक्षताकृत्वात् स्व-
प्रकाशत्वम् ; नच निर्वक्षेप्युक्तलक्षणस्यासम्भवः, स्वान्यचिदमसिद्धेरिति
वाच्यम्, — स्वान्यत्वाभावविशिष्टा स्वमिष्टापरोक्षत्वापेक्षणी याचिपस्य
तत्त्वं— स्वप्रकाशत्वम्- स्वापरोक्षत्वापेक्षणी वा चिददन्या
भवति तत्त्वं तदिति मत्स्वपदाम्ब्यां स्वपदवत्पदाम्ब्यां चैका वृत्तिमस्तीति ।
तत्र, शुद्धगतानन्दांशस्यास्वप्रकाशत्वे तत्र अभिचारस्य दुर्बारात्वात् । तस्य
मिथ्यात्वे तु मोक्षे आनन्दावाप्तिबोधकग्रुतेरनुपपत्तेः । मोक्षे आनन्दावाप्ति
बोधकश्रुतीनामनावृत्तानन्दैक्यमर्थो नत्वागन्दसम्बन्धः, अभेदे सम्बन्धानुप
पत्तेरिति भवतैवोक्तत्वात् । नचेत्यादिकमपि न युक्तम्, चिदंशस्य स्वादेनो
पादाने स्वान्यस्या जीवचित्तः प्रसिद्धत्वेन अप्रसिद्धिनिराहात् ।

किंच- अपरोक्षतायाः प्रत्यक्षारम्भकान्त-करणवृत्तिविकाररूपत्वे विषय-
सासम्बन्धेन अर्थसम्बद्धवृत्तिरूपत्वे वा स्वान्यचिदप्रमोदयापरोक्षत्वाप्रसि-
द्धेः, स्वपदेन शुद्धस्वोपादाने तद्विषयकशब्दजन्यापरोक्षवृत्तेरपि स्वान्य-
जीवचित्तप्रयोज्यत्वेन तदप्रमोदयत्वाभावात् । यच्चोक्तस्वप्रकाशत्वस्याप्रसि-
द्धत्वेऽपि नक्षतिः, तदत्यन्ताभावस्य तदवच्छिन्नशब्देऽस्य वा असत्प्रतियोगिका-
भावप्रसिद्धिसम्भवेन हेत्वप्रसिद्धयभावादिति धाटवम्, - तथासति ब्रह्मणि
स्वभिचारापत्तेः ।

यदपि- अत्रापरोक्षत्वं नोक्तवृत्तिरूपम्, कित्वज्ञानविषयत्वाभावप्रयोजक-
विशिष्टान्त-प्रणवच्छिन्नचित्तूपम्, तथाच नाप्रसिद्धिः, ब्रह्मनिष्प्रोक्तापरो-
क्षत्वस्याविद्याविषयत्वा स्वप्रमोदयत्वेऽपि स्वान्यचिदप्रमोदयत्वेन ब्रह्मणि निरुक्त-
स्वप्रकाशावस्य प्रसिद्धेस्तत्र तद्वैवाभावाच्च नोक्तव्यभिचारः; नचापरोक्षत्व-
स्योक्तरूपत्वापेक्षया ज्ञानविषयत्वाभावविशिष्टचित्तूपत्वं युक्तं काषयादिति
माटवम्, - साधारण्योत्तरेऽसकृत्कत्वानुरोधेनापरोक्षताया उक्तरूपत्वान्तरमुक्त-
त्वात् ; यावत्तत्तावच्छेदककलान्तरं हि कर्मत्वम्- फलप्रयोजकव्यापार-
श्रुतित्वावकृतं चातोऽसकर्मकत्वं मिति तार्किकादयः । स्वसाध्यव्यापारव्यभि-
चारं यत्कले तद्व्यापकत्वं चातोऽसकर्मकत्वम्, फलतत्प्रयोजकयोर्धातुवाच्य-
यत्कले चातोऽसकर्मत्वानुपपत्तिः; अतएव जानात्यर्थरूपस्य स्फुरणस्याप्य-
सत्त्वापादकाज्ञानविषयत्वाभावप्रयोजक विशिष्टचित्तूपत्वमेव, नरस सत्त्वापा-
दकाज्ञानान्यचित्तूपत्वम्, जानातेऽसकर्मकत्वानुपपत्तेः ; सादृश्यप्रयोजकं च
यदादिप्रत्यक्षस्थले पटायाकारवृत्तिजनकसामग्री, सुतादिप्रत्यक्षस्थले सुता-
दिजनकसामग्री, तत्पूर्वकालवच्छेदेन सूक्ष्मरूपेण विद्यमाने सुताद्यौ वर्त-
मानस्याज्ञानविषयत्वस्य सुतासुतातिष्ठाने जमावो वर्तमानो हि वादश-
सामग्रीप्रयुक्तः ; इदानीमज्ञानविषयत्व सुताद्यौ चन्दनयोगादिप्रयुक्तमित्य-
नुभवादिति । तत्र, ब्रह्मगतस्योक्ताप्रोक्षत्वस्य वेदान्तजन्यवृत्त्यवच्छिन्न-

त्रिद्रूपस्य स्वातिरिक्तपदज्ञानादिरूपनिवृत्त्यवस्थेन निरुक्तत्वं प्रकाशत्वात्मा
प्रसिद्धेः । पूर्वोक्तरीत्या व्यवहारः ।

किंचात्ताज्ञानविषयताशून्यचिद्रूपापरोक्षत्वस्यैव हेतौ निवेशो युक्तः,
धातोस्तर्ककर्तृत्वोपपद्ये धातुवाच्यतानच्छेदकगर्भं फलतत्प्रयोजकयोर्निषे
शावश्यकत्वेऽपि हेतुकोटौ तन्निवेशस्य विफलत्वात् । वस्तुतोत्र भावधर्मता
वच्छेदकेऽपि फलतत्प्रयोजकयोर्निवेशो नावश्यकः, घटमिच्छति घटं करोति
घटं ह्येष्टीत्यादौ सविषयवाचकधातुसमभिध्याहारे विषयस्वरूपं गौणं कर्मत्व
मित्यस्यावधानं ध्याच्यत्वेन विषयतानिरूपकवस्तुवाचकत्वरूपसर्ककत्वस्य
फलावेष्टीतुवाच्यपटकत्वेऽप्युपपत्तत्वात् । साक्षात्करोतिर्जातेश्च उक्तार्थे
शक्तिस्वीकारे ईश्वरस्त्वैव साक्षात्करोति सर्वं ज्ञानातीत्यादिव्यवहारानुपपत्तिः ।
ईश्वरस्याज्ञानाभावेनाज्ञानविषयत्वाभावप्रयोजकविशिष्टविधादात्म्यस्य सत
त्वात् ।

युष्म- इच्छति ह्येष्टि करोतीत्यादेरपि कलावच्छिन्नत्वापात्राच्चक्रवृ
त्तेव सकर्मकत्वम्, फलप्रयोजकत्वात् सादृशदेवम् इच्छतिह्येष्ट्योरर्थः, इच्छा
भाः फलं सुखादौ प्रमादसम्बन्धः, गवादी स्वत्वादिः, ह्येष्टस्य च सर्पादी
तत्पदनिष्ठम्, सुखाद्यनुत्पत्तावपीच्छादेरुक्तसम्बन्धस्वरूपयोग्यत्वात्तदभावात् सुख
मिच्छतीत्यादिप्रयोग उपपन्नः, भ्राम्प्राप्त्यनुपपत्तेरपि भ्रामं गच्छतीत्यादि
प्रयोगवद् ; एवं कालसम्बन्धप्रयोजक उत्पत्तिप्रयोजको वा यज्ञः करो
त्यर्थः, घटं करोतीत्यादौ घटनिष्ठकालसम्बन्धप्रयोजकयत्नबोधात् ; उक्तं च
“ कर्मवत्कर्मणातुल्यक्रिय ” इति सूत्रे व्याकरणैः-“कर्मोऽकर्मकृत्प्राप्तेर्नहि
समर्थ इत्यन्ते । किन्तुत्यादानमेवातः कर्मवत्स्थापनाग्रणी ” ति; इत्यादनु
त्पत्तिप्रयोजकन्यापारः, यत्तेश्च केवल्यत्तार्थकत्वात् सकर्मत्वमिति ।
यत्न, तमासति अत्र पुलादिसुखेच्छया व्यवहारोऽपि सामग्रीवशात् सति
हितशत्रोरपि सुखोत्पत्तिः सत पुत्रस्य सुखमिच्छतीतिवत् शत्रोस्तुसुखमिच्छ

तीति प्रयोगावचे ; तत्र तादृशोच्छाप्रयोज्यत्व उतत्त्वादिरूपफलस्य पुत्र
सुत इव शत्रुसुखेऽपि सत्त्वात् . विषयताया द्वितीयार्थत्वे च शत्रुसुखविषयके-
च्छाविरहात् तदापत्तिः । एव यत्र द्वेषप्रयोज्यसामग्र्या शत्रोरिव मित्रस्याप्य
निष्ठोत्पत्तिस्तत्र मित्र द्वेष्टीति न्यवहारापत्तिः , शत्रोऽसुख नेच्छति मित्र न
द्वेष्टीत्यादिव्यवहारानुपपत्तिश्च । एवमुत्पत्तिप्रयोजकत्वस्य करोतिवाच्यत्वे जला
हरणाद्यनुकूलपत्तेन भयाद्युत्पत्तौ जलाहरण करोतीतिवच्छ्रम करोतीति
न्यवहारापत्तिः , भय न करोतीति न्यवहारानुपपत्तिश्च । किंच साक्षात्करो
तेर्जानातेश्चोक्तार्थकत्वे शुक्तिरूपस्य साक्षात्करोति जानातीत्यनयोऽनुपपत्तिः ,
मात्सिभासिकस्याज्ञानविषयतानवच्छेदकत्वेन द्वितीयान्तार्थस्य शुक्तिरूप्यादि
निरूपितावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नापेयत्वस्य उक्ताज्ञानविषयत्वमात्रे वा-
चात् । यदं जानातीत्याद्यौ द्वितीयान्त्येन यथादिनिरूपितावच्छेदकत्वसम्बन्धा
वच्छिन्नापेयत्वस्य भानात् । एवं स्ववाच्यव्यापारव्यधिकरण यत्फलं
सद्वाचकत्वं वातोऽसकर्मकरवमित्यादि य युक्तम् , फलस्यापि किंचिदपेक्षया
व्यापारत्वेन स्ववाच्यव्यापारव्यधिकरणफलमात्रसिद्धेरसम्भवापत्तेः । एषत
इत्यादीनामपि परस्परव्यधिकरणनानाबुद्ध्यादिवाचकत्वेन तादृशबुद्धेरव्य
व्यापेक्षया वा फलत्वेन स्ववाच्यैकबुद्धिरूपव्यापारव्यधिकरणव्यापार
बुद्धिरूपफलस्य तादृशबुद्धिप्रयोज्यफलस्य वा वाचकत्वसंशयसिद्ध्योः ।
नच एषधातोस्त्वपदेनोपादाने बुद्धिसामान्यस्य स्ववाच्यत्वेन स्ववाच्य
व्यापाराधिकरणत्वावच्छिन्नभेदबुद्धित्वरूपं तादृशव्यधिकरणत्वं न बुद्धय
न्तरे तत्फले वा सम्भवतीति बोधातिव्याप्तिरिति वाच्यम् , - सकर्मकधातु सामा-
न्यस्य स्वपदार्थत्वे स्ववाच्यव्यापाराधिकरणसामान्यभेदाप्रसिद्धे , फलमात्रपदे
सर्वमित्यादिन्यवहारेण सर्वथापि तादृशव्यधिक्रियव्यापारसत्त्वात् । नच सवाचकत्व
स्वनिश्चिष्टव्यापारवाचकत्वोभयसम्बन्धेन फलविशिष्टत्वमेव सकर्मकत्वम् ,
व्यापारे स्ववैशिष्ट्यं च स्वसमानाधिकरणभेदप्रतिबोधितावच्छेदकत्व स्वम-
योजकत्वोभयसम्बन्धेन , तथाच प्रयोगाद्यधिकरणमामादिनिष्ठभेदप्रतिबोधिना

पच्छेदकत्वसंयोगप्रयोजकत्वयोस्तत्त्वेन तादृशव्यापारफलोभयवाचकस्य ग-
म्यादेस्तकर्मकत्वम् ; अथत इत्यादौ च नातिव्याप्तिः, एकवृद्धिफलसमा-
नाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य वृद्धयन्तरे सत्त्वेपि तत्प्रयोजकत्वा
भावादिति वाच्यम्, - घटं साक्षात्करोतीत्यादौ चाक्षुषादिवृत्त्वबच्छिन्नचितः
प्रमातरीव घटादावपि तादात्म्यसम्बन्धेन सत्त्वेनाज्ञानविषयत्वाभावरूपफल
अधिकरणत्वाभावेन सकर्मकत्वानुपपत्तितादवस्थात् । एकवृद्धिफलसमा-
नाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्वरूपयोग्यतारूपतत्फलप्रयोजकत्वयोर्वृ-
द्धयन्तरे सत्त्वेनातिव्याप्तेश्च , फलोपधामकत्वानिवेशे काशी गच्छन् पथि
मृत इत्यादावव्याप्त्या स्वरूपयोग्यतारूपस्यैव प्रयोजकत्वस्य विवेकमत्वात् ।
एकस्यैव घातोर्ध्वभेदेन सकर्मकत्वाकर्मकत्वदर्शनेन सकर्मकत्वलक्षणम्बार्धभेद
पठितस्यैव वक्तव्यत्वेन सामान्यतो जक्षणकथनस्यानुचितत्वाच्च । वस्तुतो
द्वितीयार्थान्वयनिष्ठप्रकारतानिरूपितवाहकफलनिष्ठविशेष्यताशक्तियोधौपधि
काकादूक्षावत्त्वं यादृशघातोस्तादृशफलबच्छिन्नव्यापारे बोधनीये तादृशघातो
स्तकर्मकत्वमिति ह्युक्तम् । अतएवात्मनः पाकमिच्छति पाकीयतीत्यादौ
प्रकृत्यर्थस्य पाकादेस्तकर्मकतया सनन्तघातुसमुदायवत् कथञ्चनतत्पचादिपर
समुदायस्य सकर्मकताया दुर्बारतया तण्डुलं पाकीयतीत्यादिप्रभोगापत्तिरिति
निरस्तम् , कृषातुसमानार्थकयथोरेव सनन्तसमानार्थकयजन्तावेरपि कर्म
बोधकद्वुप्साकांक्षत्वानुपगमेन तण्डुलं पिपसुतोतिवत्तण्डुलं पाकीयतीति
प्रयोगाप्रसङ्गात् । एवं हंसायते रामा आनार्यायते शिष्य इत्यादौ हंसकर्म
काचारस्य ममनादेराचारवर्तकृत्काचारस्य ज्ञानादेश्च कथञ्चापनसार्थत्वेपि प्राप्तं
हंसायते नास्त्रमाचार्यायत इत्यादिको न प्रयोगः, तादृशघातोरेपि कर्मबोधक
द्वुप्साकांक्षत्वानुपगमात् । किञ्च नारायणं नमस्करोति पाण्डितं पुरस्करोत्येवं
प्रादुष्करोति दुःखमाविष्करोति कन्धामलकरोतीत्यादाविव घटं साक्षात्करोती-
त्यादावपि फलस्य निपातार्थत्वमेव ननु घात्वर्थघटकत्वम् । नारायणं नम

स्फुरोतीत्यत्र हि स्वापकर्पावधित्वमकारकबोधविषयता नमःपदार्थः, व्यापारः
 कृपात्वर्थः, तथाच नारायणनिष्ठतादृशबोधविषयताप्रयोजकन्यापारानुकूलकृति
 मानिति बोधः, तादृशविषयताययतया च नारायणस्य कर्मत्वम्, यतो
 भात्वर्थज्ञावच्छेदकफलदायित्वं कर्मत्वमित्यस्य भात्वर्थज्ञावच्छेदकत्वं न पातु
 शक्यतावच्छेदकत्वम्, किंतु व्यापाररूपार्थे अनुकूलतासम्बन्धेन विशेषण
 तया धातुप्रतिपाद्यत्वम् । निपातार्थस्य च भात्वर्थे साक्षादन्वयेन तादृश
 बोधविषयतारूपभात्वर्थतावच्छेदकत्वमक्षतमेव । एवं अत्रदेशावस्थान
 रूपपुरपदार्थस्य ज्ञानरूपाविद्यादिपदार्थस्य भूषणसंयोगरूपानुपपत्तिरूपस्य
 चानुकूलतासम्बन्धेन कृपात्वर्थे विशेषणत्वात्तदाश्रयणित्वादेः कर्मता ।
 तथा प्रकृते साक्षात्पदार्थस्य प्रत्यक्षस्य कृपात्वर्थे विशेषणत्वं विषयतया
 तदाश्रयणत्वादेः कर्मत्वं चेत्तत्तं मासन्निकविचारेण ।

किञ्चोक्तस्वप्रकाशत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकमेव हेतुत्वे ब्रह्माणि
 न्यभिधारेतुं, स्वप्रकाशो ब्रह्म 'साक्षात्परोक्षान्द्वये'ति कौकिकवैदि
 कज्ञानानाधिकरण्यप्रत्ययेन ब्रह्माणि स्वप्रकाशत्वावच्छिन्नभेदस्यावश्यकत्वात् ।
 अन्यथा तत्र स्वप्रकाशतादात्म्यानुपपत्तेः । एवं स्वप्रकाशत्वोपादिते मिथ्या
 मूले तद्भेदाभावेन भागाभिद्विधम् । नच स्वप्रकाशत्वोपलक्षितप्रतियोगिक
 भेदस्यैव हेतुत्वात् दोष इति वाच्यम् ;— उपहितभेदातिरिक्तोपलक्षितभेदस्यो
 मयवाचसिद्धत्वात् ।

यदपि—अवेमत्वे सत्यपरोक्षान्यवहारयोग्यत्वरूपं यत्स्वप्रकाशत्वं तद
 भावरूपमस्वप्रकाशत्वं वा दृश्यत्वम्, चेन्नत्वं च स्वावच्छिन्नचित्प्रियकं
 यदमानापादकाज्ञानं तन्निवर्तकनृत्तिन्याप्यत्वरूपं फलन्याप्यत्वम्, तच्च न
 ब्रह्माणि, यतोक्तन्याप्यत्वं स्याम्य तस्यैव स्वपदार्थतया ब्रह्मावच्छिन्नचिद
 प्रसिद्धे, तथाच निरुक्तवेद्यत्वाभावाद्ब्रह्मानाधिकरणस्त्वानापादकाज्ञानान्वर्त

कृत्तृविषयस्वरूपापरोक्षन्यवहारयोग्यत्वस्य ब्रह्मज्ञाननिष्ठत्वात्तदभावरूपं
दृश्यत्वं प्रपञ्चेऽक्षुण्णम् ; शुक्तिरूप्यादेरतीतत्वादित्यस्यां तस्यासत्त्वापाद-
काज्ञाननिवर्तकानुमित्यादिवृत्तिव्याप्यत्वे ऽप्यभानापादकाज्ञाननिवर्तककृत्तृव्या-
प्यत्वाभावेन तत्र निरुक्तावेवत्वसत्त्वेऽपि तत्रोक्तापरोक्षन्यवहारयोग्यत्वाभावात्
दृष्टान्तस्य साधनवत्त्वमुपपन्नम् , यथादौ चोक्तापरोक्षन्यवहारयोग्यत्वसत्त्वेऽपि
तत्रावेष्टात्वाभावे विशिष्टाभावो क्षत एवेति । तत्र, स्वावच्छिन्नविशिष्टप-
रमानापादकाज्ञाननिवर्तककृत्तृविषयत्वाभावासमानाधिकरणाभानापादकाज्ञा-
ननिवर्तककृत्तृविषयत्वरूपस्वप्रकाशत्वस्य ब्रह्मणि वृत्तिरूप एव सत्त्वेन तद-
भावस्य ब्रह्मसाधारणतया व्यभिचारात् । नचोक्तस्वप्रकाशत्वाभावरूपस्य निर-
वच्छिन्नविशेषणतासम्बन्धेन हेतुत्वान्नोक्तव्यभिचार इति वाच्यम् , - उक्त-
स्वप्रकाशविशेषणतासम्बन्धेन तदभावस्य निरवच्छिन्नविशेषणतासम्बन्धेनापि
सत्त्वेन व्यभिचारापरिहारात् । तदवच्छिन्नभेदस्य हेतुत्वेऽपि स्वप्रकाशं ब्रह्मेति
समानाधिकरणप्रतीत्या ब्रह्मणि तादृशभेदस्यापि सत्त्वेन व्यभिचारावारणात् ।
अनित्यतत्त्वकित्वापेक्षयोक्तस्वप्रकाशत्वस्य गुरुत्वेन तदवच्छिन्नभेदामतिद्वेः
तुच्छे पञ्चमप्रकाराविधानिवृत्तौ च व्यभिचाराच्च ।

यत्तु अज्ञानाप्रयुक्तं सत् यज्जगन्मयं तदन्वत्वे सति कालसम्बन्धित्वं
हेतौ निवेद्यम् , पञ्चमप्रकारे सत्यन्ताभावातुच्छे च कालसम्बन्धित्वभा-
वाच्च व्यभिचार इति । तत्र, सत्यत्ववादिनो घटादौ सत्यन्ताभावेनासिद्धेः ।
भयन्मतेऽपि जीवन्मुक्तभोग्यादौ सत्यन्ताभावेन वायासिद्धेः । पञ्चमप्रकारेऽपि
प्रतिशेगनिषिधया अज्ञानस्य कारणत्वेन सत्यन्तेन तदवारणाच्च । नचाज्ञान-
प्रयुक्तत्वमज्ञानतत्त्वेऽज्ञानवत्तरतादात्म्यापन्नत्वम् , पञ्चमप्रकारस्य प्रतियोगि-
विधया अज्ञानप्रयुक्तत्वेऽपि तदसंगतकालीनत्वेन तत्तादात्म्यापन्नत्वविरहा-
स्तत्त्वन्तेन तद्वारणम् , जीवन्मुक्तभोगस्याज्ञानासंगतकालीनतया तत्तादा-
त्म्यापन्नत्वमेव ब्रह्मेतत्तादात्म्यापन्नत्वासिद्धिरिति वाच्यम् ; - तथा सत्य-
ज्ञानप्रयुक्तत्वस्य निरुक्तरूपस्यैव हेतुत्वसम्बन्धेनेतरांशवैयर्थ्यात् ।
इति न्यायभास्करे दृश्यत्वगोष्ठमः

अथ जटत्त्वभङ्गः ।

जटत्त्वमपि न हेतुः । जटत्वं हि ज्ञातृभिन्नत्वं, तत्र ज्ञातृत्वं यदि तादात्म्येन
वृत्तिमत्स्वरूपं तदा तादृशज्ञातृत्वस्य घटत्वं विष्ठानं वैतन्य इवान्तःकरणेऽपि सत्त्वेन
उक्तहेतोस्तत्र मागासिद्ध्यापत्तेः । यदि चासत्त्वापादकाज्ञानविषयत्वाभावात्
प्रयोगकृतिशिष्टचिन्तादात्म्यमेव ज्ञातृत्वं, घटो ज्ञानातीत्यादौ मनात्त्वमिति
तादृशतादात्म्यभावादित्युच्यते, तदा घटादिमत्पक्षस्थले घटादिरूपविषयेषु
तादृशचित्तादात्म्यसत्त्वेन घटादावपीदं । नच मनोवच्छिन्नं तादृशचित्ता-
दात्म्यमेव ज्ञातृत्वं, नतु तादृशचित्तादात्म्यमात्रम्, तथासति घटाविमल-
स्थले घटो जानाति घटो ज्ञातेत्यादिभ्यवहारापत्तेः, तथाच तादृशव्यवहार-
प्रयोगकं यन्मनोवच्छिन्नमिदं तादृशचित्तादात्म्यं तदवच्छिन्नमेतस्य हेतुत्वात्
न घटादावसिद्धिरिति वाच्यम्, — तथापि मनोवच्छिन्नचित्ति मागासिद्धेः ।
नच मनोवच्छिन्नचित्तो न ज्ञातृत्वं, सुषुप्तौ तदभावेऽप्यविद्यावृत्त्यात्मकस्य
सुखादिज्ञानस्य साक्षिणि दर्शनादिति वाच्यम्, — तथाप्यविद्याविशिष्टरूपेण
सुषुप्तिस्वप्नयोरेतद्व्यभिचारिणिरूपेण चित्तो जायते ज्ञातृत्वेऽपि शुद्धस्याज्ञातृ-
त्वेन तत्र व्यभिचारात् । नच ज्ञातृपदजन्योपस्थितिविशेषणत्वावच्छिन्नमेतस्य
हेतुत्वात्तासिद्ध्यभिचाराविति वाच्यम्, — ज्ञातेति समुदायस्य वारि-
क्यत्वाभावेन तादृशसमुदायजन्योपस्थित्यप्रसिद्धेः । वैषाधरणीत्या तत्र
आकिर्णकारेऽपि न तादृशमेतस्य हेतुतासम्भवः, ज्ञानानुद्भूत्याधारवत्त्वेन
चित्त इव मनोऽपि ज्ञातृपदजन्यधीमुख्यविशेष्यत्वेन उक्तमेतस्यासिद्धत्वात् ।

अतः— ज्ञानपदजन्यधीमुख्यविशेष्यत्वावच्छिन्नभेद एव जटत्वं,
तत्र वृत्तेष्विदुपरागार्थत्वपक्षे प्रतिवेम्बप्रयोजकमनोवच्छिन्नवैतन्यं जाना-
त्यर्थं, मनोवच्छिन्नचित्तो घटावाकारवृत्तौ प्रतिवेम्बोद्भवान् घटादिज्ञान-
निर्वाहः, घटो जानाति वैतन्य इत्यादौ घटादिकं स्वाधारवृत्तिविशेष्यत्वम् ।

न्येन जानात्यर्थकदेशपातिविम्बरूपफलेन्येति, सुखादौ वृत्तिस्वीकारे स्वाकार
 वृत्तिनिष्ठत्वसम्बन्धेनैव प्रतिविम्बे सुखादेरन्वयः, तदस्वीकारपक्षे सुखादा
 येन मनोवच्छिन्नचित् प्रतिविम्बोत्पत्तिस्वीकारात् स्वनिष्ठत्वसम्बन्धेनैव तत्र
 तदन्वयः, सुखत्वं जानातीत्यादौ सुखत्वाद्वा वृत्तेः प्रतिविम्बस्य चास्वीकारोप
 स्वाश्रयसुखादिनिष्ठत्वसम्बन्धेन सुखादे प्रतिविम्बेन्वयः, तथाचाह कल्पे
 जानादिसप्तगभिष्मादृतद्वितीयायाः स्वनिष्ठत्वं स्वाकारवृत्तिनिष्ठत्वं स्वाश्रय
 निष्ठत्वाद्यन्यतमसम्बन्धोर्ध्व इतिबोध्यम् ; साकारकरोत्यर्थस्तु विषयविशिष्टं
 वत्प्रतिबिम्बितं तत्प्रयोजकप्रयोज्य प्रतिविम्बविशिष्टा चिदेव, विषयविशिष्टत्वं
 न न्यायवच्छिन्नवृत्तिनिष्ठत्वं स्वनिष्ठत्वं चेत्याद्यन्यतमसम्बन्धेन वाच्यम् ;
 वृत्तेराश्रयभङ्गाभ्यन्तरेण समत्त्वापादकाज्ञानविषयत्वाभावप्रयोजकविशिष्ट-
 चैतन्यं जानात्यर्थः, घटं जानातीत्यादावाधेयत्वस्य त्रित्वीयार्थस्य तादृशा
 ज्ञानविषयत्वाभावेऽन्वयः, तथाच कल्पद्वयेऽपि जानात्यर्थे विशेष्यतया
 चितः प्रवेशात्तदवच्छिन्नभेदस्य हृदयमात्रनिष्ठस्य हेतुतासम्भव इति । तत्र,
 ज्ञानपदप्रयोज्यशब्दबोधोपीयमुद्भावविशेष्यत्वावच्छिन्नभेदस्य हेतुत्वे ज्ञानविष-
 यत्वसिद्धिमिति वाक्यन्यवोपीयविशेष्यताया ज्ञानपदप्रयोज्यतायास्तर्कसाधार-
 म्येन तादृशविशेष्यत्वावच्छिन्नभेदमासिद्धे । नच शब्दबोधोपिमुद्भावविशे-
 ष्यताया ज्ञानपदप्रयोज्यत्वं हि ज्ञानपदप्रयोज्यतावच्छेदकत्वं वाच्यम्,
 शब्दस्य दुर्बलत्वात्, तथाच तादृशचिन्तिष्ठविषयताशालिबोधं प्रत्येव
 ज्ञानपदज्ञानस्य कारणत्वेन तादृशचिन्तिष्ठविषयविशेष्यताया अपि तादृश
 विषयतात्वेन अन्यतावच्छेदकत्वादुक्तबोधीयसर्वेस्त्वावच्छिन्नविषयतायाऽभा-
 वतात्त्वान्नासिद्धिरिति वाच्यम् ;— तथासति पर्यायपदान्तरसम्बन्धेऽपि
 चारवारणायान्यवहितोत्तरत्वस्य अन्यतावच्छेदककोटौ निवेद्यावश्यकत्वेन
 विषयतायास्तत्रानिवेशेन निरुक्तप्रयोज्यत्वस्य विषयतायामसम्भवेनासिद्धेः ।
 ज्ञानपदप्रयोज्यता या विषयताव्याक्तिस्तादृशविषयताव्याकृतेन स्वरू-
 पतो वा भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्भवेन ज्ञानपदप्रयोज्यविषयतात्वविशि-

एतस्य गुरुत्वात् । नच ज्ञानपदप्रयोज्यां विविष्टाविषयताव्याक्तिं सत्याकित्वेन
गृह्यायां तन्निष्ठनिरवच्छिन्नावच्छेदकताकमेदस्य सत्याकित्वावच्छिन्नावच्छे-
दकताकमेदस्य वा हेतुत्वमनुगतमिति वाच्यम् ; — तदादिपदेन हेत्वादि
निर्देशस्य न्यायप्रयोगेऽस्माद्व्यापिकत्वस्य भवद्विरेषामकटुक्तत्वात् । किञ्च-
सादृशमुख्यविशेष्यता उपहितनिष्ठैव, ननु शुद्धभिनिष्ठ- शुद्धस्य सविकल्प-
कावेद्यत्वात्, तथाचोक्तमुख्यविशेष्यत्वावच्छिन्नमेदस्य शुद्धे व्यभिचारे
दुर्भारः । नच तत्तदुपहितत्वावच्छिन्नमेदस्य तत्ताद्विशेष्यत्वावच्छिन्नमेदस्य
च शुद्धे स्वीकारेऽप्युपादेयादिपदकावेद्यत्वावच्छिन्नमेदस्य शुद्धेनर्ग-
कारात् व्यभिचारः, तादृशविशेष्यत्वावच्छिन्नमेदस्यैवोक्तमुख्यविशेष्यत्वा
वच्छिन्नमेदत्वेन निवेद्यादिति वाच्यम्, — वैशेष्यतायाकारवृत्तिनिष्ठमिति
विश्वप्रसक्तमुद्भाविनमादाय मैत्रीत्यज्ञानव्यवहारापत्तेर्वाग्याय ज्ञापानर्थे
शुद्धचित्तो न प्रवेष्ट- किंतु मनोवच्छिन्नचित इति मवद्विरेषाविन्दुट्टिकायाऽनु-
त्वेन मनोवच्छिन्नचित एव विशेष्यत्वात्वेन तदवच्छिन्नमेदस्य मनोवच्छि-
न्नचित्तभावेन भागातिद्वेष्टशुद्धचित्ति व्यभिचारस्य च प्रसज्यात् । त्वनिष्ठ-
स्वाकारवृत्तिनिष्ठत्वं स्वाश्रयनिष्ठत्वान्यतदसम्बन्धो जायातिसमभिव्यादन
द्वितीयार्थ इत्यपि न युक्तम्, मुख्यत्व जानानीतिवस्तुतस्तद्विभावद्वनान्
जायातीति व्यवहारापत्तेः, स्वाश्रयनिष्ठत्वसम्बन्धेन प्रतिविम्बे तुल्यत्वेव
तदुद्भूतिधर्मान्तरस्त्वापि सत्त्वात् ।

यद्वि ज्ञानत्वावच्छिन्नमेद एव जडत्वम् ; तत्र ज्ञानत्वं च न ताव
जातिः, वृत्तिप्रतिनिमित्तज्ञानागामेषु कतमप्येवमि वस्तुतद्वस्तुज्ञाने तद
चोगात्, कित्वमप्रकाशत्वम् ; नच मोक्षे ज्ञानार्थोऽस्त्विवाभावात् स्वरूपो
हेतुश्च सदिषयत्वापातादुक्तज्ञानत्वं न सम्भवतीति वाच्यम्, — मुक्तादर्थ
भावेऽप्यर्थोपलक्षितप्रकाशत्वानपायादिनि । तत्र, मुक्तौ प्रकाशार्थाभावेन
प्रकाशोऽप्येवाज्ञानमप्येवार्थोपलक्षितप्रकाश वस्तुत्वस्य गत् । मुक्ततापरम

प्रकाशस्य दुर्बलत्वाच्च । किंच ज्ञानत्वं हि सविषयकत्वव्याप्यम् , सविष-
यकत्वं च स्वसमानसत्ताकविषयसम्बन्धव्याप्यम् , इच्छादौ तथा दर्शनात् ,
तथाच सर्वदृश्योच्छेदे मोक्षे वर्तमानस्य शुद्धस्य सविषयकत्वात्तन्मयात् तद्वे-
दस्य हेतुत्वे शुद्धे अभिचारो दुर्वारः ।

यत्तु — सविषयकत्वे स्वसमानसत्ताकविषयसम्बन्धव्याप्तिरेवापेक्षा ,
इच्छायां सविषयकत्वस्यैवासिद्धेः , याचितमण्डनम्भावेन स्वजनकज्ञानीय
विषयतायैवेच्छादौ सविषयकत्वव्यवहारात् , ज्ञानविषययोस्तादात्म्येणैव
विषयतात्वस्य क्लृप्तत्वादिति । तच्च, घटमिच्छतीत्यादौ हि विषयतानिरूपक
ज्ञानजन्यत्वं द्वितीयार्थ इति मवाङ्गिर्वक्तव्यम् , तथाच घट इष्टसाधनं
पटश्च प्रमेय इति संपूर्णात्मनज्ञानजन्येच्छादयाया घटमिच्छतीतिवत् पट
मिच्छतीति व्यवहारमसङ्गः । नच स्वजनकत्वावच्छेदकाविषयतावत्त्वमेव इच्छा-
वात्सम्यग्वा , तथाच नोक्तदोष इति वाच्यम् , तथापीष्टसाधनसविषयताया
स्वजनकत्वावच्छेदकत्वेन घटमिच्छतीतिविदिष्टसाधनत्वमिच्छतीत्यादिव्यव-
हारापत्तेः । नच स्वजनकत्वावच्छेदकीगुतेष्टसाधनत्वमकारतानिरूपिताविशे-
ष्यतावच्छेदकघटत्वादिभक्तवमेव इच्छावात्सम्यग्व इति नेष्टसाधनत्वमिच्छ
तीति व्यवहारापत्तिरिति वाच्यम् ,— एवमपि नित्येच्छात्मके उक्तसम्बन्धा
सम्भवेन तस्यास्सर्वविषयकत्वानुपपत्तेः । किञ्च— ज्ञानस्य ज्ञातृज्ञेयनिरूप्यत्व
नियमाज्ज्ञानप्रकाशत्वस्य विषयादिप्रकाशत्वव्याप्यत्वं सिद्धम् । तथाच
भवन्ते ज्ञेयज्ञातृ निशेषितशुद्धाचिद्रूपेण्यसम्भजातसमाधौ मोक्षे चात्मनः
प्रकाशमानत्वाच्च ज्ञानत्वोपलक्षितस्वरूपत्वम् । अतएवोक्तं विवरणे “ ज्ञातृ
र्यप्रकाशस्य ज्ञानत्वादि” ति । तत्र ज्ञातृज्ञेयबोर्तृत्ववच्छिन्नचैतन्यरूपे
असत्त्वापादकाज्ञानविषयत्वाभावप्रयोजकविशिष्टचैतन्यरूपे वा ज्ञानपदार्थे
पटकताविरहेण ज्ञातृरन्तेषु कर्तृत्वस्य ज्ञातृज्ञेयनिरूप्यत्वमगम्यत्वात् ।

एवञ्च ज्ञातृश्रेयाविशेषितरूपेण भासमानस्यात्मनो ज्ञानवासम्भवाच्छुद्धात्मनि ज्ञानत्वावच्छिन्नमदस्य वृत्तेर्न्यभिचारो दुर्बार । नच सिद्धान्ते ज्ञातृश्रेयाविशेषितरूपेण भासमानायां ज्ञेयविशेषितरूपेणा कथं ज्ञानत्वमिति वाच्यम्,— ज्ञेयविशेषो प्रत्यक्षविशिष्टतयैव भानाग्निकारेण स्वात्मकज्ञातृश्रेयविशेषितरूपेणैव भानात् । प्रत्यक्षस्य च स्वकर्तृकस्यैव शरीरजनकता चच्छेदकस्वरूपितविषयताप्रत्यक्षरूपत्वात् । नित्यविमूलेभ्यः श्रेयाविशेषितरूपेण भानविरहात् स्वप्रकाशत्वेनैव मानेन स्वात्मकश्रेयविशेषिततयैव मानात् ।

यस्तु—यथा जातेर्न्यक्तिनिरूप्यत्वेपि गोत्वप्रकारेणाध्यायगादिभ्रमेऽप्यभिचारेण क्वातिप्रत्यक्षत्वस्य न न्यक्तिविषयकत्वभाष्यता— किंतु भ्रमाभ्यजातिप्रत्यक्षत्वस्यैव, यथा ज्ञानस्य ज्ञेयादिनिरूप्यत्वेपि ज्ञानव्यतिशिष्टमकाशत्वमेव विषयप्रकाशत्वभाष्य न ज्ञानरूपेणोपलक्षितमकाशत्वम्, उदाहृतविवरणभाष्यमपि ज्ञानत्वविशिष्टस्य ज्ञेयादिनिरूप्यतापक्षमिति नोक्तत्वात् इति । तल्लक्षणं, लक्षणादीं तादात्म्येन गवादिभ्रमस्य भवमसत्सिद्धत्वे गोव्यक्त्यादिशेष्यकगोत्वप्रकारकभ्रमासिद्ध्या दृष्टान्तासिद्धे । नचाधो गौरित्याकारकज्ञानभवत्स्वित्याकारके विषयांतरविज्ञासारूपे प्रतिषेधके सति ज्ञापमानप्रत्यक्षे गवादिमानासम्भवादाच्चविषयकत्वानिविषयकप्रत्यक्षमसिद्ध्या न दृष्टान्तासिद्धिरिति वाच्यम्,— उदात्त्येन गोप्रकारकभ्रमस्याप्यध्वनिव्यतिशेयता निरूपितगोत्वनिष्ठप्रकारकत्वेन जन्धो गौरित्याकारकतासम्भवेन तादृशभ्रमे तादृशेच्छाया प्रतिषेधनत्वात्प्रसक्ते । तादात्म्येन धर्मध्यासत्पक्षे तद्वर्गसत्तर्गाध्यासनियमात् । नच गोनिष्ठविशेष्यत्वानिरूपितप्रकारकत्वानवच्छिन्नाध्वनिव्यतिशेयत्वानिरूपितगोत्वप्रकारकताशालि ज्ञान जायतामितिच्छादशब्दानोक्ततादात्म्यारोपसम्भव इति वाच्यम्,— तद्दशायासम्भवच्छेयारच्छेदकभावानापक्ष गोत्वनिष्ठप्रकारकताद्वयनिरूपकस्य तादात्म्यारोपस्य सम्भवात् ।

यत्र गोतादात्म्याविषयज्ञानं जायतामितीच्छादशायां न तत्सम्भार इति
वाच्यम्, — तथासत्ते दुरुपपुच्छया प्रातिभासिकविषयकसमो जायता
मितीच्छादशायां जायमानस्ये प्रातिभासिकयानासम्भवेन अन्यथाप्यापि
स्वीकारापत्तेः । अस्तुवा धर्मितादात्म्यापेक्षं त्रैलोक्यं धर्ममंतर्गारोणः, तथापि
अप्यप्यतावच्छेदके अमान्यस्थनिवेशनमकम्, सादृशममदशायां अथे
गोत्वसंसर्गोत्पत्त्या अथस्यैव गोत्वाप्रवच्यकित्वाजातिपत्यक्षत्वस्य तदाप्रप
व्यक्तिविषयकत्वव्याप्यत्वाविषयत्वात् । एवं यत्किञ्चित्तिविषयिना विषयविषय
कत्वाभावाप्याप्या तस्य यदादिवत् ज्ञानत्वात्सम्भवेन निर्विकल्पाकज्ञाननि-
ष्ठायाः शुद्धविषयिताया विषयविषयकत्वाभावव्याप्यत्वात्तुदस्य ज्ञानत्वा
सम्भारः ।

यत्तु ज्ञानत्वापेक्षे निर्विकल्पके ज्ञानत्वोपलक्षितविषयेष्वप्यप्ये नृत्तिदाकार
मत्यक्षे शुद्धविषयितासत्त्वेपि विषयविषयकत्वामाविरहेण व्यभिचारात्
शुद्धस्य ज्ञानत्वे वाचकमिति । तत्र, तादृशज्ञानं वृत्त्यवच्छिन्नस्य विषय-
वच्छिन्नस्य वा चैतन्यस्य विषयत्वेपि शुद्धस्याविषयत्वात् । अन्यथा यद-
स्मिन्नित्वाविज्ञानेपि तदापत्तेः । एवं ज्ञानस्य सञ्ज्ञेयत्वं सञ्ज्ञानुत्पत्तं न स्वा-
भाविकमिति भवत्यभिमतशुद्धस्य ज्ञानुत्पत्तिरहितस्य ज्ञानत्वात्सम्भवात्
उक्तदेतोर्भविचारः ।

यत्तु ज्ञानस्य सञ्ज्ञेयत्वं न स्वाभाविकम् ; तद्वि ज्ञेयजन्यत्वं वा ज्ञेय
न्याय्यत्वं वा, नः, परोक्षज्ञाने ईश्वरज्ञाने चाभावात् ; परमते ईश्वरज्ञानस्या
तन्मत्वात्, मन्मतेपीन्द्रियताजिर्णस्येव विषयस्यापि तत्रादेतत्वात् ; नापि
द्वितीयः, यदा यस्यार्थस्य ज्ञानं तदा सोऽर्थ इति काञ्चिद्व्याप्तौ परोक्ष
ज्ञाने ईश्वरज्ञाने च व्यभिचारात् ; ज्ञानार्थयार्थोक्तव्याप्तेरान्यथात्वात् ;
ज्ञाने ज्ञानवत्त्वार्थाभावादिति । अतः, यत्र ज्ञानत्वं तत्र विषयज्ञानमन्वयात्-

च्छिन्नप्रमेयामावबद्धे इति व्याप्तिस्वीकारात् । शुद्धस्य निर्विषयत्वेन विषयतासम्बन्धाच्छिन्नप्रमेयामावबद्धया ज्ञानत्वासम्भवात् । सिद्धान्ते जीवब्रह्मणोः नित्यविगृह्ये ज्ञानत्वेऽपि तत्र विषयतासम्बन्धेन स्वात्मकप्रमेयसत्त्वेन चक्षुसम्बन्धाच्छिन्नप्रमेयामावबद्धविरहेणोक्तव्याप्तौ व्यभिचारविरहात् । असाद्विषयकविरूपारूपेणैव ज्ञानस्याभावेन सादृशवृत्तौ विषयतासम्बन्धाच्छिन्नप्रमेयामावबद्धेऽपि व्यभिचारमावात् ।

यद्यपि— ज्ञानस्य सत्तातुल्यत्वं न स्वाभाविकम् ; ज्ञानस्य सत्तातुल्यत्वं स्वाभाविकमित्यनेन यत्र ज्ञानत्वं तत्र ज्ञानजन्यव्यपित्वेन व्याप्तिविरहाभावादेवापि सिद्धमस्ति । अत्र ज्ञाने व्यभिचारः ; सिद्धान्तेऽपि वाचस्पतिमते सादादृशरूपज्ञानानङ्गीकारेण चैतन्यस्यैवैश्वरज्ञानरूपत्वात् तत्र व्यभिचारः ; नच तन्मते विषयवच्छिन्नविद्वेषेण ज्ञानजन्यमिति वाच्यम् ;— अविद्याद्यनादिविषयकानादिवै तथोर्नान्यजनकभावविरहात् ; यत्र ज्ञानस्य तत्र ज्ञातृसमवेतत्वमिति व्याप्तौ चाप्रयोजकता, ज्ञानस्य ज्ञातृजन्यत्ववत् ज्ञानसमवेतत्वस्यापि सम्भवात् ; कदाचिज्ज्ञातृमध्यन्धेनैवोक्तव्याप्तेरुपपत्त्या सर्वदा ज्ञातृसम्बन्धासाधकत्वात् ; ज्ञानस्य गुणत्वाक्रियात्वयोरनभ्युपगमेन द्वयाश्रितत्वाऽनुमानायोगात् , अनादेश्च क्रियात्वासम्भवात् । नचैवं अस्ति प्रमेयप्रकर्तारिककारो न स्यात् , सत्ताया अनित्यत्वेन क्रियात्वासम्भवादिति वाच्यम् ;— मणिकारमते वैद्यो ज्ञानातीत्यादौ ज्ञानकृतत्वादेरसम्भवात् ज्ञानाश्रयत्वादित्युक्तव्याप्तौ गौरवाच्चावच्छेदकतासम्बन्धेन ज्ञानप्रकारकशब्दधीस्वीकारादिरूपतास्य कर्तृत्वार्थकत्वासम्भवात् साधुत्वार्थत्ववत् प्रकृते ब्रह्मसत्ताया अनित्यत्वेन उत्कर्तृत्वबोधासम्भवात् । पटोस्तीत्यादावपि क्रियाभावेन कारकान्वयबोधासम्भवस्याश्रयत्वस्यैव अरूपगतो बोधाच्च ब्रह्मास्ति पदार्थमसलण्डब्रह्मबोधस्वीकारेणारूपतास्य साधुत्वमालार्थत्वादिति । तत्र, ज्ञानत्वं तत्रापेक्षतया प्रमेयामावबद्धे इति व्याप्तौ दोषविरहात् ।

सर्वस्य नित्यविभूतेश्च ज्ञानस्वरूपत्वेऽपि तत्राधेयतयेश्वरस्य सत्त्वादीश्वरस्य
 तथात्वेऽपि ॥३॥ “ न पृथिव्या तिष्ठति ” इत्यादिश्रुत्युक्तरीत्या सर्वस्यापि
 सत्त्वेन तेषु व्यभिचारविरहात् । ज्ञानस्य ज्ञायात्स्वरूपक्रियात्वसत्त्वेन किं
 क्षिणाक्षितरवस्यावश्यकत्वाच्च । “ अस्तिब्रह्म ” इत्याद्यातस्य साधुत्वं
 मात्रार्थत्वमप्युक्तम् ; सत्ताया अनित्यत्वेन तदनुकूलकृतेरपसिद्धावपि सदाश्रय
 त्वस्य प्रसिद्धा सद्भावे बाधकविरहात् । नच शक्य एव सत्तास्वरूपत्वेन
 अभेदादाकाराधेयभावोऽपि नास्तीति वाच्यम् ;— सत्ताया नाध्यत्वाभावरूपत्वा
 दभावस्य चाधिकरणस्वरूपत्वाद्ब्रह्माभित्यस्यैव ब्रह्मवृत्तित्वस्यापि भवद्वारेण
 स्वीकारात् । अन्यथा सत्त्वात्यन्ताभावासत्त्वात्यन्ताभावाधेयरूपसदसद्विशेष-
 णत्वस्य ब्रह्मण्यतिव्याप्यापत्तेः । उक्तं च लघुबन्दिना सत्ताद्वलक्षणत्व
 रूपमित्यात्मनिष्ठकौ “ तथाच भावरूपधर्मानाश्रयत्वेऽपि बाध्यत्वाभावरूपधर्मा
 श्रयत्वात्तातिष्ठति ” इति । नच ब्रह्मण्यस्य चैतन्यस्वरूपमात्रार्थकत्वा
 दज्ञास्यातेनाश्रयत्वबोधनं न पुन्यतः, निर्धर्मितावच्छेदककशाब्दबुद्धयसम्भवा
 दिति वाच्यम्,— निष्प्रकारकशब्दबोधोपाशीकृत्या भवतात्त्रिर्धर्मितावच्छेदक
 कशाब्दधीस्वीकारे बाधकविरहात् । खण्डशक्यार्थबाधपूर्वकमहावाक्यार्थ
 बोधस्वीकर्तुमते घटाद्विज घटमानयेत्यादा घटाद्विजमित्येतेन घटभेदप्रकार
 कस्य निर्धर्मितावच्छेदककबोधस्य नेमायिरेऽपि स्वीकारात् । ब्रह्मण्यस्य
 नृहत्वादिविशिष्टपरत्वेन निर्धर्मितावच्छेदककशाब्दबोधपसत्तेरभावाच्च ।
 ब्रह्मण्यस्य स्वरूपमात्रार्थकत्वेऽपि निर्धर्मितावच्छेदककवाधानशीकारोऽपि आख्या
 तस्य साधुत्वमात्रार्थत्वमप्युक्तम्, बाध्यत्वाभावस्तत्तेति कले यथा अनाना
 पादद्राक्ष नविराविनी चिद्ज्ञानम्— अनानन्दापादकज्ञानविरोधिनी चिदानन्द
 कथा अपत्त्वापादकज्ञानविरोधिनी चिरसत्ताते पक्षेऽपि यन्ताभिज्ञाप्रयिका
 तादृशसत्तेति बाधाय चानर्थविशेष्यकस्य सम्भवात् । घातार्थनेऽप्यतमेव
 स्यैव स्मृत्वनुमतत्वात् अन्यथा “ ब्राह्मो विवाह आहूय शक्त्या दीयते
 स्वयम् ” इति स्मृतिवाक्यादादानपूर्वकं स्वयं कन्यादानं ब्राह्मो विवाह

अथ परिच्छिन्नत्वमज्ञो दशम ।

एवं परिच्छिन्नत्वमपि न हेतुः । परिच्छिन्नत्वं हि व्यावर्तितत्वम् , आरु-
प्यादिगुणेन क्रवसाधनगवादिकं परिच्छिन्नमिति व्यवहारात् ; व्यावर्ति-
तत्वं च इतरमेदविषेयकानुमितिविषयत्वम् , तस्य च न हेतुतासम्भवः , अस्त-
तुष्टयोर्बहिचारात् । विषयत्वमात्रस्य हेतुरवसम्भवेत्तरांशवैधर्म्याच्च ।

यत्तु परिच्छिन्नत्वं त्रिविधम् देशपरिच्छिन्नत्वं कालपरिच्छिन्नत्वं वस्तु-
परिच्छिन्नत्वं चेति, तत्र यद्यपि देशपरिच्छिन्नत्वादिकं किञ्चिद्देशादिरूपक-
तरमेदानुमितिविषयत्वादिरूपम् , अथ घट एतद्देशपरिच्छिन्न इत्यत्र एत-
द्धट एतद्देशेन देशान्तरावच्छिन्नेभ्यो व्यावर्तित इत्यर्थात् ; एवमेतत्कालपरि-
च्छिन्न इत्याद्या अपि; तथापि निरुक्तदेशपरिच्छिन्नत्वस्य देशान्तरनिष्ठाभाव-
प्रतियोगित्वं विनानुपपन्नतया अर्थापत्त्या देशान्तरनिष्ठात्वस्याभावप्रतियोगि-
त्वस्य देशपरिच्छिन्नमज्ञेन साक्षादुक्तरीत्यैव कालान्तरनिष्ठत्वप्रतियोगि-
त्वस्य कालपरिच्छिन्नमज्ञेन वस्तुवन्तगतेष्वेदमप्रतियोगित्वस्य च वस्तुपरि-
च्छिन्नमज्ञेन साक्षाच्च अपि देशान्तरादिपाटितस्य हेतुत्वे तस्य सर्वदृश्यानु-
गतत्वादित्यन्तानावप्रतियोगित्वादिभङ्गांस्तस्य अवयवत्वात्वात्त्वन्तभावगतयो-
गित्वं देशपरिच्छिन्नत्वं प्रतियोगित्वं कालपरिच्छिन्नत्वं मेदप्रतियोगित्वं
च वस्तुपरिच्छिन्नत्वमिति - त्रिविध परिच्छिन्नत्वमपि हेतुरिति । तत्र, सग-
वापसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगिताया अस्ति सत्त्वेन प्रथमहेतुस्तत्र व्यभि-
चारः । सयोगसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितात्ववशज्जन्तुर्निष्ठमयोग-
सम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगिनि अस्ति व्यभिचारात् । न च तत्र व्यभि-
चारवारणाय मूर्धनिष्ठात्वन्ताभावीयत्येवमसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताया हेतु-
त्वमज्ञोक्तियत इति वाच्यम् , - आकाशकालवकृत्वादावमिद्वे ; सर्वमूर्तत्वा-
काशमित्यादि । तस्मिन्निष्ठनिष्ठवत्कसयोगेन, व्य. वा. ज्ञानात्क-साक्षात्त्वविदात् ।

परंपरातिथोगोचरत्वादिनीयदेतोष्य प्रकृतिज्ञानादावभिदि, “गौरनामन्त
वर्ता” “नित्या सततविक्रये “त्यादिभेः प्रकृत्यादेर्भित्त्वत्वावगमात् । शब्द
प्रतियोगित्वरूपवृत्तादेतोष्य प्रमाणे न्यभिचार, तस्य अहनिष्ठभेदप्रति
योगित्वात् ; अन्यथा अहत्वापत्तेः ।

यदपि— स्वसमानसत्ताकात्मन्ताभावप्रतियोगि र्वदे उपरिच्छिन्नतरम् ,
सादृशमेवप्रतियोगित्वं च वस्तुसंरिच्छिन्नतरम्, यत्र हेतुः स्थाप्यः न
स्ववदार्थः, तथाचात्मनि हेतोः स्थारणे तस्यैव स्ववदेन धार्यत्वात्तत्समान
सत्ताकात्मताभावादेशप्रसिद्ध्या अनारम्भ एव स्ववदर्थत्वात्तत्समानि व्यभि
चारइति । तदपि न, आविष्काराभावेर्भावहारिकस्य पारमार्थिकाभावपक्षे
स्वसमानसत्ताकाभावप्रतियोगित्वाभावेन अतिदे । श्रुतिरूप्यादेः प्राप्ति
भासिकस्य व्यावहारिकाभावप्रतियोगित्वेन दृष्टान्ते साधनवैकल्याच्च । न च
स्यान्पूनासत्ताकाभावप्रतियोगित्वस्य विषयमात्र दोष इति वाच्यम्, —
स्तवस्थाननुपपत्तेन भागासिद्धेः । नच पारमार्थिकनिष्ठ यद्व्यावहारिकाभाव
प्रतियोगित्वं तद्विज्ञत्वे सति पारमार्थिकनिष्ठ यत्प्रातिभासिकमावप्रतियो
गित्वं तद्विज्ञप्रतियोगित्वस्य हेतुत्वे तात्पर्यात्त भागासिद्धिरिति वाच्यम् ;—
स्यावहारिकत्वमातिभसिकत्वात्तत्त सत्यत्ववादिनते अभिद्वत्त्वत्वं तद्विज्ञ
हेतोरुभयवशासिद्धत्वात् । यद्येवमस्ति घटत्वेन प्रमेवं नास्तीति प्रतीति
विषयीभूताभावधारेण्येन अभावैक्ये प्रतियोगित्वत्वेदकैक्ये प्रतियोगि
ताया ऐक्येन घटादिनिष्ठव्यावहारिकाभाव प्रतियोगितावा
नपि पारमार्थिकनिष्ठत्वेन तद्विज्ञत्वाभावादसिद्धेरुक्तरीत्येन दृष्टान्ते
साधनवैकल्याच्च ।

एतेन वस्तुतस्तु आपवादत्वात् तत्तत्विशिष्टप्राप्तयोगितासम्बन्धेन
अप्यन्ताभयो मेवो वा हेतुर्लक्ष्य इत्यपि निरस्तम्, उक्तरीत्या घटादि

निष्ठप्रतियोगितायाः आत्माधृष्टत्वासम्भवेनासिद्धेः; आत्मानुचितविवक्षित
सम्बन्धेन अत्यन्ताभावादेहेतुत्वमित्येतावतैव निर्वाहे तत्र सम्बन्धतावच्छे
दके प्रतियोगितात्वाविशेषवत्प्रत्ययः । किञ्च घटो नाम्नीनि बुद्धावगांशि
प्रतियोगिन एव प्रकारतया मानान्मण्यमावादेः कारणत्वे प्रतियोगिनोवच्छे
दकत्वाभावात्प्रतियोग्य प्रतियोगिनिष्ठप्रतियोगितासम्बन्धस्यावश्य-
मङ्गीकारेदेवि प्रतियोगिन्यभावविशिष्टबुद्ध्यामकस्यामावीशो घट इत्यादि
प्रत्ययस्यानुभवविरुद्धत्वात् प्रतियोगिन्यवहारस्य चानुवोगितानिरूपक-
त्वावलम्बनन्यैकाग्र्येण अभावोपप्रतियोगितासम्बन्धस्वरूपसम्बन्धे मानाभा-
वात् प्रतियोगितासम्बन्धेन अत्यन्ताभावादेहेतुत्वमनुवितम् । नच ध्वंसस्य
प्रतियोगिनिष्ठप्रत्ययस्य प्रतियोगिजन्यत्वांशेन तस्य प्रतियोगिनिष्ठ
सम्बन्धोपगम आशङ्क इति वाच्यम् ; - अत्यन्तांशे तादात्म्यानङ्गी-
कर्तृणां मन्त्रां प्रतियोगितासम्बन्धेन ध्वंसं प्रति तादात्म्येन प्रतियोगिनो
हेतुत्वमिष्टस्यासम्भवात् ; अभाषान्तरस्य तादृशसम्बन्धे मानाभावात् ।
स्पष्टं भवेत् पूर्ववत्प्रतियोगितासम्बन्धेन तादात्म्यानङ्गी-
कर्तृणां मन्त्रां प्रतियोगितासम्बन्धेन ध्वंसं प्रति तादात्म्येन प्रतियोगिनो
हेतुत्वमिष्टस्यासम्भवात् ; अभाषान्तरस्य तादृशसम्बन्धे मानाभावात् ।
स्पष्टं भवेत् पूर्ववत्प्रतियोगितासम्बन्धेन तादात्म्यानङ्गी-

एतेन घटादयः स्वानुगतप्रतिभासे वस्तुनि कश्चिन्नाः— विभक्तत्वात्—
 स्वानुगतप्रतिभासे रज्ज्वादिदमश्वे कल्पितसर्पमात्रादिबदित्यनुमानाम्पि यथा-
 सिद्धिः, स्वानुगतप्रतिभासे कल्पितत्वं च स्वनिष्ठविशेष्यत्वानिरूपितत्वादा-
 र्थ्यसम्बन्धावाच्छिन्नपकारताव्यापकत्वनिवर्तकधीविषयत्वाकत्वम्, तादृश-
 प्रकारताव्यापकत्वात्त्यन्ताभावकत्वं वा; अत्र तादृशपकारतासमानाधिकरण-
 त्वनिवर्तकधीविषयत्वाकत्वस्य साध्यत्वे घटादेः स्वतादात्म्यधीविषयघटत्वादौ
 कल्पितत्वमादाय परैरर्थान्तरं बाध्यमतो व्यापकत्वमुक्तम्; तादृशपकारता-
 च निरवच्छिन्ना माद्या, हेन स्वनिष्ठविशेष्यत्वानिरूपितपकारतावाते द्रव्य-
 गुणादौ स्वनिवर्तकधीविषयत्वाभावेऽपि न क्षतिः; पतिमोयित्वाविषयतादेर-
 नवच्छिन्नपकारतास्वीकारे तत्र स्वनिवर्तकधीविषयत्वाविरहाभिरूपितान्त-

स्थाने स्वतन्त्रात्म्यसमानाधिकरणोति वाच्यम् ; एवंच सामानाधिकरम्य
मपि व्यापकत्वस्थाने शक्यं शक्यम् ; द्वितीयसाध्ये तु न प्रकारनाभा
मनश्चित्तवत्त्वं देयम् ; विभक्तत्वं च स्वममानमच्छाकभद्रपतिभोगित्वमिति
न ब्रह्मविष्णुमिवारः— इत्यानन्दबोधानुमानपरिष्कारोति निरस्तः ; सण्डो
गौर्मुण्डो गौरित्यनुगतप्रतीतौ गवादिषु तादात्म्येन प्रकारभूते गोत्वाद्गौ
गवादिनिवर्तकधीविषयत्वाभावेन प्रथमसाध्ये बाधपक्षेः । नच सण्डो
गौरित्वाद्गौ प्रकाशभूतं गोत्वं सद्रूपमेव, पराभिमतता बाधस्थो व्यक्तयस्ताव
दन्वयमोपरक्तसद्रूपस्यैव गौरित्वादित्यवहारकारणत्वात्, घट इत्यादिन्यत्र
होरेपि तादृशान्यवयवत्वरूपमोपरक्तसद्रूपस्यैव कारणत्वात् ; तथा च न
बाध इति वाच्यम् ;— तावदन्वयतमत्वघटक्रमेणानां विधेयताविशेष्यभावे विनि
गमनाविरहेण तावदन्वयमोपरक्तसद्रूपस्य गौरित्वादित्यवहारकारणताया
आनुषंग्यमसंज्ञान् गौरवाद्दुर्ज्ञेयत्वाच्च उक्तान्वयतमत्वघटितस्य तथात्वा
सम्भवेनात्रिरेकगोत्वादेः कृत्वनस्यैव युक्तत्वात् । तावदन्वयतमोपरक्तमने-
यत्त्वस्तुत्वाच्चत्वादीनां तथात्वकृत्वनमादाय विनिगमनाविरहाच्च । नचो
क्तान्वयतमत्वस्यासंज्ञकस्य स्वरूपत एव निवेशाच्च गौरवं दुर्ज्ञेयत्वं चेति
वाच्यम् ;— तथा सति तादृशान्वयतमत्वस्यैव तथात्वोचितत्वात् ; तत्र गवा
दीनां कल्पितत्वाभावेन बाधस्य दुर्वात्त्वात् ।

एतेन शङ्खद्वयकीर्त्या भावन्ति सद्रूपेण सह तादात्म्यानि तावदन्व
यतमत्वविशिष्टसम्बन्धेन सद्रूपविशिष्टं गौरित्वादित्यवहारविषयः, तेन सम्ब
न्धेन सद्रूपं तत्रविशिष्टभरणतादेरवच्छेदकम्, तथाच सण्डो गौरित्वादि
प्रतीतौ सत एव प्रकारत्वात्तत्र कल्पितत्वस्य गवादिषु सत्त्वान्न बाध इति
निरस्तम् ; कारणतातादृशगौरवदुर्ज्ञेयत्वादेः पूर्वोक्तित्वात् यस्यह्यह ।
अन्वयतमत्वस्यैव तथात्वापत्तेः ।

एतेन अनन्ता हि मूलज्ञानीषाः कार्यजननानुकूल विक्षेपनामक
शक्तयो निर्विषयकाः, 'आवरणशक्तेरेव सविषयकत्वात्, तथाच घटव्यक्ति-
भिरवच्छिन्ना जलाहरणादिकार्यानुकूल सादृश्यव्यक्तिर्घटत्वम्, एवं घट
स्यादिकमपि साध्यमिति प्रत्युक्तम् ।

यत्तु गोत्वादिजातिस्वीकारेपि सादृश्यान्वयतत्त्वस्य कारणतावच्छेदकत्ववार-
णाय सत्योभाभ्यामप्यन्यथासिद्धिनिरूपकत्वस्य स्वीकारात्तत्रोक्तापत्तिरिति तत्र,
सद्रूपतिरिक्तजातिस्वीकारपक्षे सद्रूपस्याप्यन्यथासिद्धिनिरूपकत्वकल्पनात् ।
किंच, अत्र साध्यघटकीभूतं स्वनिवर्तकधीविषयत्वं यदि स्वनाशकज्ञानविष-
यस्वरूपं तदा सादृश्यपूर्वज्ञानस्योत्तरेण ज्ञानत्वज्ञानेन नाशसादृश्यपूर्वज्ञाने सिद्ध
साधनात् । अवच्छेदकत्वच्छेदेन साध्यत्वेपि तद्वदेव विषयादेरानेककारणपक्ष-
यान्तरात् । सुदूरपातादिना नष्टे घटादौ बाधश्च । स्वस्वकारणान्यतरत्वा-
वच्छिन्नाभावप्रयोजकत्वरूपमाशक्त्यानिवेशे च सादृश्यान्वयतरत्वावच्छिन्ना
भावप्रयोजकधीविषयताकल्पमात्रस्य साध्यतयैव समीहितनिर्वाहे व्यापकान्त
निवेशवैयर्थ्यात् । द्वितीयसाध्ये विशिष्टाभावोभयमावसम्बन्धान्तरावच्छिन्ना
भाववारणं दुर्घटम् । स्वनिष्ठविशेष्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नतया सादात्म्य
सम्बन्धावच्छिन्नत्वयोः प्रतियोगिताविशेष्यत्वेन तद्वारणेऽप्यर्थान्तरं दुर्वा-
येम्, स्वानधिकरण एव स्वनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताभिद्वया पृथक्
साध्यस्य पर्यवसानसम्भवेन तदधिकरणे तदत्यन्ताभावात्सिद्धेः । स्वाधिकरणता
समानाधिकरणप्रकारतानिवेशे च प्रकारतानिवेशवैयर्थ्यम्, स्वाधिकरणता
व्यापकाभावप्रतियोगित्वस्यैव साध्यतसम्भवात् ; तावन्मात्रस्य च प्रागेव
निरस्तत्वात् ।

अतएव, घटादि सद्रूपे कल्पितं प्रत्येकं तदनुविद्धत्वेन मतीयमानत्वात्
जलतरङ्गचन्द्रवदित्यनुमानान्मिथ्यात्वासिद्धिः ; अत्र सद्रूपे कल्पितत्वं सद्रूप
ज्ञाननिवर्त्यत्वम्, तदनुविद्धतया मतीयमानत्वं च सत्तादात्म्येन मतीय

मानत्वम्, तथाच घटादीनां सर्वेषां सत्तादात्म्येन प्रतीयमानत्वात् घटा-
दिकं सर्वं सद्रूपज्ञाननिवर्त्यमिति पर्यवसितम्; तरङ्गस्यैवन्द्रस्तमिति
प्रतीत्या सत्तादात्म्यस्य सद्रूपज्ञाननिवर्त्यत्वस्य च तरङ्गचन्द्रे सत्त्वाहुदा-
हरणसङ्गतिरिति ज्ञानसिद्धिस्तरोक्तमपि निरस्तम्; ब्रह्मणो रूपादिदीनस्य
चाक्षुषादिविषयत्वासम्भवात् । ब्रह्मणस्तत्तादिज्ञातिरूपतया द्रव्यतादात्म्या
पक्षजातिनिष्ठलौकिकविषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षं प्रति स्वाययतादात्म्यसम्ब-
न्धेन रूपस्य कारणत्वेन तेन सम्बन्धेन ब्रह्मणो रूपादिमन्त्रेणैव तस्य चाक्षुषा
सम्भव एव, तस्याऽऽसंसारमज्ञानावृत्तत्वेन ऋद्धैकगन्धतया घटस्सन्नित्यादि
बुद्धिविषयत्वानुपपत्तेः । “न चक्षुषा पश्यति क्रयनेन” “पराभि स्थानि
व्यवृणोत्स्वयम्भूरे” त्यादियुक्तिविरोधात् । अन्यथा सप्तकारकवृद्धाजस्य
श्रुतिविषयत्वरूपवृद्धमत्वापत्त्या गिध्यान्नापत्तेः ।

यदपि सद्भानानन्दाज्ञानात्म्ये आनन्दाद्यरूपेणैव न सत्तुल्यज्ञाना
वृत्तम्, पूर्णानन्दो मे न भातीति प्रत्ययात्, सद्भानरूपे भासेत इति प्रत्य
याच्च । नच सद्भानाद्यगोरावृत्तत्वे घटाद्याकारवृत्त्यभावकालेपि घटस्सन्
यतो भातीति धीस्त्यादिति वाच्यम्, — सद्भानाद्यगोराज्ञानेनानावृत्तत्वेपि
घटाद्यवच्छिन्नाधिदज्ञानेन तूलाज्ञानशब्दिद्वेनावृत्तत्वात् सादृश्यवृत्त्यभावकाले
तथाबुद्ध्यापादनासम्भवात्; वृत्त्या सादृश्यज्ञाननाशे च तथा व्यवहारोद्;
एकाज्ञानपक्षे मूलाज्ञानेनैव सद्भानाद्यगोरावृत्तत्वेपि वृत्त्या तदुच्छेदासम्भ-
वेपि वृत्तिकाले तथा व्यवहार उपपद्यते; यस्सन् यतो भातीत्यादिव्यवहार
प्रति घटाद्याकारवृत्त्यभावविशिष्टमूलाज्ञानविषयतायाः प्रतिबन्धकत्वेन श्रुति
दश्यां प्रतिबन्धकविहात; तथाच घटस्सन्नित्यादिप्रतीतौ ब्रह्मणो विषयत्व
मुपपन्नमिति । सन्न, घटनजानाभाति साक्षिधिया घटादेरेव अज्ञानविष-
यत्वावगाहनेन तन्निवर्तकचाक्षुषादिवृत्तौ घटादेरेव भातीतित्यात् सद्रूपस्य
भानाङ्गीकारवानुचितत्वात् । नच घटाद्यवच्छेदेन चितः स्फुरणवाराण्य

घटाद्यवच्छेदेन चित्तज्ञानविषयत्वानामवश्यं कल्पनीयतया तदवच्छेदकत्वे-
नैव घटादीनामाफुरणोपपत्तौ तेष्वज्ञानविषयत्वान्तरकल्पने गौरवमिति
वाच्यम् ;— घटाद्युपहितचैतन्यानां केवलचित्तो भिन्नत्वपक्षे उपाहितचैतन्येष्व
ज्ञानविषयत्वानां घटादिषु तदवच्छेदकत्वानां च कल्पनीयतया तदपेक्षया
घटादिव्यज्ञानविषयत्वानां कल्पनाया एव लघीयस्त्वात् । तादृशचैतन्यानां
केवलावेदमित्यपक्षेपि घटादिविशेषितचित्तूपे संशयाद्यभावकृत्स्नस्य
घटादावज्ञानविषयत्वाङ्गीकारमात्रेणैव निर्वाहात् तादृशविद्वे अज्ञानविष-
यत्वाकल्पनात् । न चापक्षे घटादाववच्छेदकत्वानि न कल्प्यानि, तथा
ज्ञातविद्यादास्त्वादेवाज्ञातत्वव्यवहारोपपत्तिरिति वाच्यम् ;— विनिगमका
भावात् । घटादावज्ञातत्वस्वीकारे, व्यज्ञातविद्यादास्त्वादेव तदुपहितचित्तव्य-
ज्ञातत्वव्यवहारनिर्वाहात् । न च चित्तज्ञातत्वस्वीकारे अज्ञातत्वशून्यचित्त-
पमपरोक्षज्ञानमिति सम्भवति, घटादौ तत्स्वीकारे तु नापरोक्षत्वम्, घटा-
द्याकारयुक्त्यनुपपत्तिकालेषु घटादेरपरोक्षत्वापत्तेः, किंत्वज्ञातत्वशून्योपहितत्व
विशिष्ट चिद्रूपं तथा वाच्यमिति गौरवाद्यप्यज्ञातत्वस्वीकारपक्षे लाप्यमिति
वाच्यम्, — घटादावज्ञातत्वस्वीकारपक्षेऽप्यज्ञातताभावस्यैवापरोक्षत्वरूपत्व-
सम्भवात् । न चैवमङ्गीकृत्याप्यपरोक्षत्वापत्तिः, तस्याज्ञातत्वशून्यत्वादिति
वाच्यम्, — वृत्त्यभावदशाया अज्ञातत्वसत्त्वेपि यातिमासिक्रम्याज्ञातत्वा
भाष्यम् सम्भवेन तदज्ञायामपरोक्षत्वव्यवहारवारणाय स्वसमानसत्ताकाज्ञात-
त्वसामान्याभावरूपत्वैवापरोक्षत्वरूपत्वावश्यकतया ऽङ्गीकृत्यापरोक्षत्वापत्ते
विरहात् । अस्तु वा सद्रूपस्याज्ञानविषयता, तथापि तत्तिवर्तकनृतिविषयत्वं
सद्रूपत्वानावश्यकम् ; न च तथासति सद्रूपवर्णनानाम् घटप्राप्तिरित्यादिपक्ष-
हारानुपपत्तिरिति वाच्यम्, — घटादिविषयकवृत्तेरेव घटाद्यवच्छेदेन सद्रूप-
वर्णनाभिभावकत्वसम्भवात् । अज्ञातानिष्यकृतेपि घटाद्याद्याद्युपेक्षा
नवच्छेदकविषयकत्वेनैव प्रगात्त्वसम्भवात् । तात्त्विकप्रगात्त्वमेवाज्ञातविषय-
परितं मत्ताकारयुत्तापि विषयं उपपत्त्यात् ।

यद्यपि नान्यथाभाक्रमते त्रिषयावभासकसामग्र्या एव ज्ञानप्राप्तं
 कृतवत् मीमांसकमते फालसम्बन्धिग्राहकसामग्र्या फालग्राहकत्ववत्तत्ता
 अयमग्राहकसामग्र्यास्तथाग्राहकत्वाङ्गीकारात् सत्तास्य ब्रह्म सर्ववत्पक्षेषु
 भासते, “न सोस्ति प्रत्ययो लोके यत्त शब्दो न भासत” इति शाब्दिकोक्त
 नियमस्य सिद्धान्ते स्वीकारादिति। तत्र, केवलबहिर्गवाप्त्यादेज्ज्ञानप्रसत्ताविशिष्ट
 बह्म्याद्यनुमित्यादेरसम्भवेन केवलबहुयादिवाचकपदेन सत्ताविशिष्टबहुयावि
 बोधासम्भवेनानुमित्यादौ सत्तामानासम्भवात् । बहिर्न सन्नित्याविज्ञाना
 नन्तरज्ञातानुमितौ बह्-यादौ सत्तामानासम्भवात् । नच व्याप्य विज्ञानेपि
 सत्ताविशिष्टबहुयादेरेष भावादनुमितौ सत्ताविशिष्टबहुयादिभाजसम्भव,
 बहिर्नासन्नित्यादिधीकात्रेपि सत्ताबहिर्गवाप्येरेकत्र द्वयमिति रीत्या प्रकारत्व
 सम्भावयति वाच्यम्,— एव सति सामानाधिकरण्येन सिध्द्यादिप्रतिषेध
 तावच्छेदकगर्भे शुद्धबहिर्गवाप्यिच्छाविधेयत्वशुद्धपर्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यत्वादे
 निवेद्यानुपपत्ते । बहिर्गवाप्यनिरवच्छिन्नानवच्छेदकतामिदमस्य निमित्तनिरवच्छि
 न्नावच्छेदकतामिदमवच्छेदकत्वानिरूपकवत्त्वशुद्धबहिर्गवाप्यिच्छावच्छिन्नत्वस्य विने
 यतायानिवेशे च शुद्धपर्वतत्वावच्छिन्नत्वशुद्धपर्वतत्वावच्छिन्नत्वयोरप्युक्त
 रीत्येव निवेदयतया अधिकमेव निवेशाद्विशेषणविशेष्यभाव निमित्तमभावरिहा
 स्तुततरप्रतिषेधप्रतिषेधकभावनादुक्त्यापत्ति । एव परामर्शकार्यतावच्छेदक
 भावप्रतिषेधकतावच्छेदकादावपि तथानिवेशावश्यकतया बहुतरगौरव दुर्भा
 रम् । एव बहिर्गवाप्यित्यादिवुद्धौ सत्ताया बह्व्यर्थे उपलक्षणतया मान
 स्वीकार्यम्, सत्ताविशिष्टबहुनित्यस्य गौरवेणानवच्छेदकत्वात्, तथान
 महानसीयवत्निर्वास्त्यादौ महानसीयत्वादेरप्यनुक्षणतया भावधारणाय
 कल्पनीयाया स्वावच्छिन्नपतियोगिताकृतसम्भवावच्छिन्नवर्ण्य तरानिह्यी
 तपकारतावच्छिन्नवर्ण्यारम्भविशेष्यत्वावच्छिन्नवर्ण्यारम्भरतानिरूपेतस

सर्गतामम्बन्धेन ज्ञान प्रत्यभावोपायानुयोगिताभेदस्य कारणताया उपपत्तये
प्रकारत्वनवच्छिन्नप्रकारत्वाया सत्ताभ्यनिष्ठत्वस्य निवेदयतया गौरवात् ।
तस्मात्सत्तायास्तत्सर्वप्रत्ययवेद्यत्वमनुवितम् ।

यद्यपि सत्तादात्म्येन प्रतीयमानत्व च सदवृत्तित्वविशिष्ट भेदमिति
योगित्वम्, तथाच यदुक्तप्रतियोगित्ववत्तत्सद्वृत्तिनिवर्त्य यथा तरुचन्द्र इषे
त्यत्र तात्पर्यान्नुपपत्तिरिति । तदपि न, सदवृत्तित्वविशिष्टस्यैव हेतुत्वमम्ब-
धेन तत्र भेदप्रतियोगितात्वनिवेदयेत्यर्थात् । अमति व्यभिचारात् । जगत्स-
त्त्वत्वादिमते सदवृत्तित्वविशिष्टप्रतियोगित्वादे प्रपञ्चे अस्वाकोत्पत्ति-
स्यासिद्धेऽर्थः ।

इति शेषकुलार्थैकस्यानन्ताचार्यस्य कृतौ न्यायभास्करे

परिच्छिन्नत्वमज्ञो दशमः ।

अर्थाशित्व हेतुमत्र एकादशः ।

अथ षट् एतत्तन्नुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगी अशित्वात् इतराशिवदि
त्यनुगान्निध्यास्यसिद्धिः, नच षट् तन्वच्छिन्नविदेशोपादानत तन्मूर्तिरिति
मते सिद्धसाधनम्, तादात्म्येन तन्तौ षट्स्यात्यन्ताभावसत्त्वादिति वाच्यम्, -
तत्र तन्तुपदस्योपादानरत्तादुक्तानुगानेन स्वेपादाननिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि-
त्वलक्षणमित्यात्वसिद्धेः, नच कस्यचित्त्वत्तस्य सयोगसम्बन्धेनतत्तन्तु-
सत्त्वेन तत्र तन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेवैवाद्यामेवार्थ इति वाच्यम्, -
तत्त्वमगवेनस्य तन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेवैवाद्यामेवार्थ इति वाच्यम्, -
स्यात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेवैवाद्यामेवार्थ इति वाच्यम्, -

च्छेदकावच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वेन विशेषणीयः, तेन नान्याप्यवृत्तितामादा
 यार्थान्तरम्, नवा मित्यारवपटकात्पन्तामावस्यानवाच्छिन्नवृत्तिकान्यावत्की
 कोशेति श्रुतिः इति — विमुक्ताचार्यपक्षेऽपि न युक्तः —
 विविष्टासाधुमयाभावं सम्बन्धान्तरावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावं चादाय
 सिद्धमापन्तात् । वैशिष्ट्यव्यासज्यवृत्तिवर्मानवच्छिन्नत्वे सति
 तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य प्रतियोगितायां निवेद्येति न निस्तारः,
 व्यासज्यवृत्तिवर्मावच्छिन्नेति तदवच्छिन्नत्वस्य द्वित्वादिनाऽभावपत्त्यात् ।
 व्यासज्यवृत्तिवर्मावच्छिन्नं यत्तद्व्यक्तितावच्छिन्नमेव कुटवरस्य जमवर्ग
 दुर्गवत्त्वात् । व्यासज्यवृत्तिवर्मावच्छिन्नतावच्छिन्नप्रतियोगिताकमेव निवे-
 द्येत्तत्पट स्तरोमवावावच्छिन्नप्रतियोगितायाः स्वभिन्नत्वं व्यासज्य
 वृत्तिवर्मावच्छिन्नत्वोभयतावच्छिन्नमेव दृष्टत्वं तद्व्यभिन्नत्वविविष्टव्यासज्य
 वृत्तिवर्मावच्छिन्नतावच्छिन्नमेव दृष्टत्वाच्च तदव्यावृत्तेः । नच व्यावच्छिन्न
 प्रतियोगिताकरवसम्बन्धेन व्यासज्यवृत्तिवर्मावच्छिन्नत्वविविष्टमेव दृश्यं सति
 योगिताविशेषकरवाक्यानुपपत्तिः, निरुक्तोभयतावच्छिन्नप्रतियोगितायां च तादृ
 कोमवावावच्छिन्नस्यैव संमर्गो ननु प्रत्येक व्यासज्यवृत्तिवर्मावच्छिन्नत्व
 विशिष्टस्य, तद्वर्मावच्छिन्नत्वस्तावच्छेदकताकप्रतियोगिता तद्वर्मावच्छिन्नस्य
 संमर्ग इति स्वीकारादुक्तमेव दृश्यं, शूचेरिति वाच्यम्, — एवमपि प्रतियोगि
 तावत् प्रतियोगित्वरूपावस्थे बाधः, एतत्पटरावच्छिन्नैतत्पटारमकमति
 योगिताया एव वैशिष्ट्यावच्छिन्नत्वात्सम्बन्धान्तरावच्छिन्नप्रतियोगिताया
 अपि तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नत्वात् । प्रतियोगिताया व्यभिक्तत्वेऽपि तादृश
 प्रतिभासिकविशेषस्य वैशिष्ट्यव्यासज्यवृत्तिवर्माभ्यामेव गानं तादृशमाति
 भासिके व्यभिचारस्य, तत्र वैशिष्ट्यावच्छिन्नत्वप्रतियोगित्वसत्त्वे माना
 मावात् । नचैतत्पटरावच्छिन्नत्वच्छेदकताकत्व प्रतियोगित्वे निवेश्यम्,
 उक्तोभयतावच्छिन्नप्रतियोगित्वयोस्तथावाजोक्तदोष इति वाच्यम् ; —
 दृष्टान्ते साध्यवैकल्यापत्तेः । नचैतत्पटत्वेन पटान्तराभावमादाय तत्र साध्य

सत्त्वनिर्वाह इति वाच्यम् ;— व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानुपगमे साध्य
सत्त्वनिर्वाहात् । नच घटवृत्तिस्वाभावाश्रयत्वसम्बन्धेन तत्पटत्ववदभावमादाय
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानुपगमपि दृष्टान्ते साध्योपपत्तिः, पक्षेच ताद-
शाभावप्रतियोगित्वपापेन स्वाश्रयत्वसम्बन्धेन तत्पटत्ववदभावमादायैव
साध्यमुपपादनीयमिति वाच्यम् ;— विषयित्वा एतत्पटत्वतो ज्ञानस्य संयो-
गेन योभावस्तादृशाभावप्रतियोगित्वस्यैतत्पटे सिद्धिमादायार्थान्तरवारणाया
वच्छेदकतायां समवायावच्छिन्नत्वनिवेशस्यावश्यकत्वेन दृष्टान्ते
साध्यवैकल्यमप्राप्यात् । नचैतत्पटत्वमेतत्तन्नुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि-
तावच्छेदकमस्तिपुच्छित्वाद्दृष्टत्वादित्यत्र तात्पर्यात् दोष इति वाच्यम् ;—
कम्बुमीवादिमत्त्वादी व्यभिचारत् ; गुरोरनवच्छेदकत्वात् । प्रतियोगिता
वच्छेदकत्वे सतीति हेतुविशेषणेपि तत्र व्यभिचारतावदवस्थात्, कम्बुमी-
वादिमत्त्वस्य विषयितासम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् । अप-
घट इत्यादिकानेषु कम्बुमीवादिमत्त्वावच्छिन्नविषयितासम्बन्धावच्छिन्ना-
भावसत्त्वेन तादृशाभावप्रतियोगितायां घटत्वादेरवच्छेदकत्वासम्भवात् ।
तत्प्रतियोगितास्वावकत्वे सति तत्प्रतियोगितानिरूपकाभाववदवृत्तितानवच्छे-
दकत्वस्यैव सम्भवति लघावित्यत्र सम्भवस्वरूपत्वात् । तादात्म्यसम्बन्धा-
वच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वे सतीति हेतुविशेषणेपि तदोपपादवत्त्वम् ;
भेदन्मते विषयितायाश्चैवतादात्म्यरूपत्वात् । एवं साध्यमविष्टप्रतियोगि-
तायां तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशे एतन्नुसंगुपकपटे व्यभिचारशङ्का-
या अनुत्थितिः । तादात्म्यवतस्सम्बन्धान्तस्यावच्छिन्नाभावमादाय भिद-
साधनम् । तादात्म्यसम्बन्धनिष्ठा या सम्बन्धविषया अवच्छेदकता तादात्म्य-
निष्ठसम्बन्धानवच्छिन्नावच्छेदकत्वरूपा तन्निरूपकत्वस्य निवेशेपि तादात्म्य-
संयोगोपसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्यान्यापृष्टेः । तादात्म्यातिरेकसम्बन्धान-
वच्छिन्नत्वनिवेशेपि स्वाश्रयतादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्यान्युपयोगि-

सादात्म्यसम्भवाच्चिदसाधारस्य चात्वावृत्त्या भिद्वन्मात्रेण दुर्वारम् ।
सादात्म्यत्वाभिरुक्तवर्णनवच्छिन्नतदात्म्यनिष्ठावच्छेदकत्वानिवेशेपि स्वस्वतो
ऽन्यानुयोगिकतादात्म्यनिष्ठावच्छेदकतामादाय दोषो दुर्वारः । किञ्चान्यासम
वेतस्याशित्यमेतत्तन्नुसमवेतत्वं विना न युक्तमिति विरुद्धो ज्ञेयः ।

यश्चेतस्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेपि एतत्तन्नुसमवेतवस्य
सम्भवात् विरोधः, न च तत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वमेतत्तन्नुसमवेतत्वे प्रयो
जकम्, परमते केवलान्वयिपरममात्रस्यैव तत्तन्नुसमवेतत्वापत्तेः, कित्वेत्तन्निष्ठ
प्रागभावप्रतियोगित्वम्, तच्चैतन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेपि न विरुद्ध
मिति । तत्र, एतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वस्यैतत्तन्नुसमवेतत्वापत्तेः
कतया व्यापकतामादायापत्तेः आपादिते व्यापकतासङ्गनस्य युक्तत्वेन
सद्व्याप्य केवलान्वयिपरमे व्यभिचारादुक्तान्वताभावाप्रतियोगित्वस्य एत
त्तन्नुसमवेतत्वव्याप्यस्य प्रसङ्गमिति खण्डनस्य अप्रुक्तत्वात् ।

यद्यपि मध्येतत्तन्तुनिष्ठत्वादिग्रन्थस्य व्यापकतासङ्गनपरः, प्रयोज
कत्वस्य सम्भवापत्तिरित्यादि तद्ग्रन्थसङ्गमनम् । तदपि न, समव्याप
कतासङ्गनस्यानवसरमत्त्वात्, परोक्षप्राप्तिहेतुमूलापत्तिसङ्गनस्यैव
व्याप्यकत्वात् । समव्यापकतापत्तकालपरवाखण्डनेन तत्परत्वासम्भवात् ।
एवमेतन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वमेतन्निष्ठसमव्यापसम्भवावच्छिन्नाभावा
प्रतियोगित्वं वाच्यम्, अथवा सर्वस्मापि सम्भवावच्छिन्नाभावा
प्रतियोगित्वेनाप्रसिद्धत्वापत्तेः, तथाच प्रमेयत्वादौ व्यभिचारोक्त्यसङ्गतिः ।
एवमेतन्निष्ठप्रागभावप्रतियोगित्वस्यैतन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेना विरोध
कथनमसङ्गतम्, अत्यन्ताभावप्रागभावव्याप्यविरोधात् ।

अतः — अत्यन्ताभावप्रागभावव्याप्यविरोधस्तु दीपितवेव निरस्तः —

अन्तरादयामे रक्त रूपं नास्तीति प्रत्यक्त्वात्, तस्य प्रागभावविषय
कत्वे पूर्वापररक्तमध्यसंप्रागभाववति मध्यरक्तेपि तथा प्रत्ययमसङ्गादिति ।

तत्र, अतिरिक्तात्यन्ताभाववादिमते रक्तादशस्यां तादशात्यन्ताभावसत्त्वेपि
प्रतियोग्यभावविकरणकालावच्छिन्नस्वरूपस्य सम्बन्धतया तदभावात्तादशा
प्रत्ययाभावात् । मायां ध्वंसप्रागभावयोरेव सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रति
योगिताकतया तादृशप्रतीतिविषयत्वेपि सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताका
भावस्यविशिष्टं प्रति तादृशस्वरूपस्यैव सम्बन्धात्वरूपनेनोक्तापत्तिविरहात् ।
उक्तयुक्त्या रक्तप्रागभाववति तदत्यन्ताभावसिद्धावपि पटप्रागभाववति तद-
त्यन्ताभावावशिद्धेश्च । प्रागभावहेतुतया पटस्यावच्छिन्नप्रतियोगिताका
भावस्यविशिष्टरूपोक्तस्वरूपसम्बन्धेन हेतुतयैव वा पटवति पटोत्पत्तिवारणा
तदर्थमत्यन्ताभावहेतुत्वानावश्यकत्वात् । पटस्यावच्छिन्नाधिकरणे पट-
स्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावसिद्धेमात्रेण मिथ्यात्वंनिर्वाहे तदर्थं प्राग-
भावाधिकरणे अत्यन्ताभावसाधनस्य विकृतत्वाच्च ।

अत्रकेचित्— अयं पट एतच्चन्द्रनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगी न, एत-
च्चन्द्रारब्धत्वात्, अतिरेकेण पटान्तरवदिति प्रतिरोधः । नचापसिद्ध
विशेषणत्वम्, एतच्चन्द्रनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं किञ्चिन्निष्ठात्यन्ताभाव
प्रतियोगि-संसर्गाभावप्रतियोगित्वव्याप्यत्वात्प्रागभावप्रतियोगितावदिति सामा-
न्यतत्त्वप्रसिद्धेरिति वदन्ति ।

यत्तु— किञ्चिन्निष्ठत्वाद्यनुमानं न सम्भवदुक्तिकम्, संसर्गाभाव
प्रतियोगित्वस्यैव तादात्म्येन हेतुत्वसम्भवेन व्याप्यत्वात्तद्वैयर्थ्यात् ; किञ्च
यदि व्याप्यत्वं येन केनचिद्रूपेणोच्यते तदा आकाशाभावस्यापि पटादि
वृत्तिरवशिष्टत्वेन संसर्गाभावप्रतियोगित्वव्याप्यत्वाच्च आत्यन्ताभावप्रति
योगित्वाभावाद्यभिचारः ; आत्यन्ताभावप्रतियोगितात्वेन उदुक्ती साधन
वैकल्यात्, संसर्गाभावप्रतियोगितात्वेन उदुक्ती स्वव्यापक
साध्यसप्तमाधिकरणवृत्तिहेतुतावच्छेदकरूपव्याप्तिरूपे साधने संसर्गाभाव

प्रतियोगितात्वस्य प्रविष्टत्वेन तस्यैव हेतुतावच्छेदकत्वसम्भवादितरांस्यैव
 र्थमिति । तत्र, संसर्गाभावप्रतियोगितात्वावच्छिन्नाभाववृत्तित्वविशिष्ट-
 स्यैव स्रष्टाव्यवसादित्वमेव विवक्षितत्वेन वैधर्ष्याभावात् । स्वसमानाधिकरण
 व्याप्यमावच्छेदकपरमन्तरापाटिनस्यैव व्याप्यतावच्छेदकत्वमित्यत्र स्वसमा-
 नाधिकरणपदेन स्वव्यापकत्वस्यैव विवक्षितत्वेन संसर्गाभावप्रतियोगिताव्य-
 उक्तव्याप्यत्वे घटकरवेति तद्व्यापकत्वमावात् । अन्यथा बहिर्गदन्मावृत्ति
 तस्य बहिर्व्याप्यतावच्छेदकत्वानुपपत्तेः ।

यदपि- यत्रैतच्छ्रुतिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं तत्रैतच्छ्रुतिरूपत्वा
 भाव इति अतिक्रम्यासाधेतच्छ्रुतिनिष्ठप्रागभावावतिशयोक्तित्वस्योपाधिराज
 सप्रतिपक्षता, एतच्छ्रुतिरूपत्वाभावव्यापकस्य एतच्छ्रुतिनिष्ठप्राग-
 भावावतिशयोक्तिरस्यैतच्छ्रुतिवच्छिन्नविदुषादानकप्रतिभासिकसर्पादौ एतच्छ्रु-
 तिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाव्यापकत्वात् ; एतच्छ्रुतिनिष्ठप्रागभावावतिशयो-
 गित्वावित्यत्रैतत्तत्पदेनैतच्छ्रुतिवच्छिन्नावेत एव ग्रहणाच्च निष्ठप्रागभावावति-
 योमित्यस्य प्रातिभासिकसर्पादायमावात् उक्तव्यतिरेकत्वात् । सादृशसर्पे
 व्यभिचारस्य दुर्कारत्वाविति । तत्र, प्रातिभासिकान्यत्वे सत्येतच्छ्रुतिरूप-
 त्वस्यैव प्रतिहेतुतया विवक्षितत्वेन तदभावस्य तन्त्ववच्छिन्नविदुषादानक
 सर्पादिसाधारणतया एतच्छ्रुतिनिष्ठप्रागभावावतिशयोक्तिरस्य तद्व्यापकत्वमावे
 नोपाधिरसम्भवात् । उक्तप्रतियोगिवरूपसाध्याभाववति सर्पे निरुक्तहेत्व
 साधन्यापि सत्त्वेन व्यभिचाराभावात् । नच एतच्छ्रुतिनिष्ठप्रागभावप्रतियो-
 गित्वाप्रतिभासिकान्यत्वेऽस्यमावस्य उक्तहेत्वमाव्यापकस्य पक्षपृष्ठेः
 पक्षवृत्तितया मन्दिशगानैवच्छ्रुतिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाव्यापकत्वादुपा-
 धित्वं दुर्कारमिति वाच्यम् ;— साध्यासमानाधिकरणपरमव्यवसायवत्तन्निष्ठा
 भावावतिशयोकितावच्छेदकत्वसम्भवासमानाधिकरणवृत्तियोगैवैतद्व्यवसायस्य दी-

धितिकाराशुक्तस्योपाधिलक्षणस्य तत्राभावेन तन्मोपाधित्वासम्भवात् ।
 साधनवत्तया निश्चिते साध्यासमानाधिकरणधर्मवत्त्वाभावात् । साध्या
 समानाधिकरणधर्मवत्तत्साधनवत्तया सन्दिग्धस्यापि तल्लक्षणघटकत्वे पृथिवी
 इतरेभ्यो भिद्यत इत्यादौ पाकजरूपमाशदेरदुपाधित्वापत्त्या व्यतिरेकपुच्छे-
 दापत्तेः ; पृथिवीत्वाभावव्यापकस्य पक्षावृत्तेः पाकजरूपमावस्य पक्षवृत्ति
 तया सन्दिग्धमानपृथिवीत्वाव्यापकत्वात् । वस्तुतस्तु पूर्वोक्तस्यापनानु-
 माने सिद्धसाधनं दुर्बलम् , सिद्धान्ते अवयवातिरिक्तावयवजननीकारेण
 अवयवाधिकारणतया अभिमतसंयोगविशेषाविशिष्टतन्त्रोरेव पदसन्दर्भतया
 सप्त तन्तुभिन्नाभावप्रतियोगित्वाक्षतेः । विलक्षणसंयोगस्य पूर्वमसिद्धत्वेन
 तदर्थं कारणकारणस्य सार्धस्येनाभेदेपि कार्यकारणमावनिर्वाहात् । मय-
 श्चितं चेदं सिद्धान्तसिद्धाक्षने । - पूर्वमसिद्धत्वादित्यनेनावयवसमवेतत्वावय-
 वजन्यसंयोगविषयत्वे मन्मतं अतिरिक्तम् । अवयवममुदाहरणविषयत्वे तु वैय-
 र्थ्यम् , अपेक्षाबुद्धिनिर्देशविषयसंज्ञासमुदाहरणघटकविषयत्वमात्रमैव तथा
 त्वसम्भवात् । किञ्च मिथ्यात्वघटकाभावस्य तात्त्विकत्वे “एकमेवाद्वितीय”
 मिति श्रुतिविरोधः ।

यत्तु- तादृशश्रुतेर्ब्रह्मविशभावशून्यत्वमर्थः, अभावरूपा धर्मा
 नाद्वैतं निगन्तीति मण्डनोक्तेः, तादृशश्रुतेस्तद्वैतार्थत्वाद्वा न निरोधः
 नचैवं तादृशमावस्य तात्त्विकत्वञ्च सम्भवति, तत्त्वैवेदकप्रमाणवेद्यत्वाभा-
 वाच्छ्रुतेरेव तात्त्विकत्वादिति वाच्यम् ,— मिथ्यात्वानुमाने स्वसमानाधि-
 करणस्याधिकतयाकाल्यन्ताभावस्य मण्डनमते साध्ये निवेशेन तस्यैव तत्त्वा-
 वेदकत्वात् ; तात्त्विकद्वैताभावविषयकत्वादेव हि तस्य द्वैतप्राप्तिप्रत्यक्षादि
 बाधकत्वमिति मण्डनाभिप्रायात् ; किञ्च तत्त्वज्ञानोद्देशेन पुष्टधर्मा मवृत्ते
 स्तत्त्वज्ञानकार्योऽविद्याभेदस्त्वातिशये वाच्यः, तस्य मिथ्यात्वे तत्त्वज्ञान
 बाधत्वेन तत्त्वार्थतानुपपत्तेः, एवञ्च मिथ्यात्वघटकोऽयन्ताभावो अविद्या

ध्वंसश्च गण्डनमते तात्त्विको न स्वभावान्तरमिति । तत्र, अभावस्य सत्यत्वे
 तत्राभावत्वतस्तस्मिन्व्यवहृतदधिकरणत्वान्न । ब्रह्मणि चाभावस्यैव तदनुयोगि-
 योरवश्यं वाच्यतया भावाद्वैतस्यापि दुर्लभत्वापत्तेः । नचाभावत्वतस्तस्मि-
 न्वादेराशयस्यत्वात् दोष इति वाच्यम् ;— तत्र च स्वायमित्याद्यनुभवा-
 त्तत्त्वस्य स्वसम्बन्धत्वे आगम्ययापत्तेः स्वरूपस्य सम्बन्धत्वासम्भवान् ।
 अन्यथा गुणगुण्यविरस्यत्वेऽपि स्वरूपस्य सम्बन्धत्वापत्तौ भवता-
 न्तादात्म्यविकोपप्रसङ्गान्, किञ्चाभावस्य सत्यत्वे ब्रह्मप्रभेत्वादिवृत्तावच्छेदका-
 क्रांते तत्र साध्याभावाद्वाच्यः । अभावान्यत्वस्यापि पक्षतावच्छेदकगर्भे नि-
 वेशे च जीवब्रह्मभेदादेर्मिथ्यात्वासिद्ध्या भेदवादापत्तिः । अनुमानास्तरेण
 तत्र मिथ्यात्वसाधनेऽप्युक्तानुमाने दृश्यत्वादेः पारमार्थिकभावे व्यवहारः ।
 अभावान्यत्वस्य हेतुकांटावपि निवेशे चाप्रयोजकता, मिथ्यात्वभावे
 ऽप्यभावादौ दृश्यत्वाद्युपपत्तिवत् पक्षेऽपि तदुपपत्त्या वक्ष्यमाणतर्कानामनव-
 काशात् । अपिचानुमानवेद्यस्याभावस्य पारमार्थिकता स्वीकृत्याद्वैतीय-
 भुतिषड्वैक्याङ्गीकर्तृणा आत्मनिवृत्तत्वानुमानावपि पारमार्थिकत्वाङ्गी-
 कारस्य युक्तत्वात्, उत्सर्गावधारणमायेन निषेधस्य तदतिरिक्तपक्षप्रामा-
 न्यमिति ।

इति तेष्वनुमतितत्त्वानुसन्धानस्य चार्थस्य कृतौ न्यायमाह्वरे

भाषित्वहेतुगण पञ्चदशः ।

अथनिरुपाधिकत्वभ्रमो द्वादशः ।

सोपाधिकाश्च दृश्यत्वादयः, स्वबाधकामिमतावाध्यबाधकमिति निषेधत्वेन विषयत्वं चेत्सुपाधिसम्भवात् । यत्रोपाधिरस्याप्यः स स्वपदार्थः । शुक्तिरूप्यादेः स्वपदेन ग्रहणे तद्बाधकत्वेनाभिमतामियशुक्तिरित्यादिज्ञानं तद्व्याप्यदायश्च सादृश्यादि सप्तपुरुषविषयताभ्रमत्वस्य शुक्तिरूप्यादौ सरस्वेत साध्यव्यापकत्वात्, विषयदायेः स्वपदेनोपादाने तद्बाधकत्वमज्ञानावाध्यदोषावभिद्वया सद्गुणादानासम्भवेन शुक्तिरूप्यादौ प्रसिद्धस्य तस्य विषयविभाषाधारणसाधनाभापकत्वात् । एवं स्वबाधकशुक्तिज्ञानावाध्यबाधकं नास्तरजतमित्यदिज्ञानं सादृश्याधकं प्रति निषेधत्वेन शुक्तिरूप्यादनिवृत्त्यर्थेन साध्यव्यापकत्वत्, काकाशादि बाधकविषयकाभादिबाधकं ब्रह्मज्ञानस्य च बाधकाभावाद्युक्तोपाधभावेन साधनाव्यापकत्वात् । यद्यप्युपाधिविषयस्य द्वैतमते न मासाद्धमम्भयः, शुक्तिरूप्यादेरनिवृत्तनीत्यानङ्गीकारात्, तथापि परीक्ष्येवोपाधिकप्रमाणा प्रसिद्धिः । हेतारुभयगतेऽप्युद्वेगस्य वक्तव्यत्वेन परीत्यापि दोषस्य धारणीयत्वात् । केवल दोषप्रयुक्तमानत्वस्य बाधकज्ञानं प्रति निषेधत्वेन विषयत्वस्य च तन्मते यश्चैवाधारणत्वेन साधनाव्यापकत्वसम्भवात्स्य बाधकामिमतावाध्यस्य विशेषणम् । द्वैतवादिना शुक्तिरूप्यादेर्पाधकारादी काराचमत्सरित्या नोपाधिसम्भय इति सूचनायाभिप्रेतयुक्तम् । नच स्वस्य स्यानुभूतायामात्रेण सकलप्रतिभासिकसाधारणमिदं नास्त्वेषापकत्वलोकोपाये-रसम्भवतीति वाच्यम् ; स्वबाधकवाध्यत्वसम्भवावच्छिन्नमनिष्टावच्छेद-ताकभेदवदोषप्रयुक्तविषयत्वतादात्म्योभयसम्भवेन किञ्चिद्विहितत्वस्य ता-दृशभेदवद्बाधकज्ञानानिरूपितमनिष्टोभेतासम्भवावच्छिन्नप्रकाररजतादात्म्यो-भयसम्भवेन किञ्चिद्विहितत्वस्य योपाधित्वे तात्पर्यात्सर्वत्वस्यानुगतत्वेपि क्षतिरिहत्वात् ।

एतेन स्वभावकेत्यादौ स्वभावकत्वाप्यर्थं यदि स्वजनकाज्ञाननिवर्तक
निवर्त्यत्वं, तदा जनकत्वस्यावच्छेदकघटितत्वाच्छ्रुतकथयच्छेदशक्ति-
विषयकाज्ञानत्वाविरूपावच्छेदकमेवेन भिन्नत्वाज्जवर्तकत्वघटकनिवृत्ति
जनकत्वस्य च श्रुतिस्वप्रकारकेष्वेव श्रुतेष्वस्वरूपावच्छेदकमेवेन
भिन्नत्वादनुगमः, न हि स्वत्वस्यानुगतत्वेनेति तदनुगमसम्भवात्, द्रव्य
जनकत्वेन रूपेण कदाचित्तन्मुराधवच्छिन्नजनकतानामनुगमत्वं, तथाच
नोक्तोपाधेरसाध्यत्वात्वेति निरस्तम्, श्रुतिरूप्यावेक्याधित्वे तज्जनक
त्वाया एव ससर्गात्वेन प्रविष्टतया जनकतानामनुगतत्वेनेति क्षतिनिरहात् ।
सम्बन्धानुगमस्यादावत्वात् । अन्यथासिद्धयविरूपावच्छेदकनियत
पूर्ववृत्तित्वावच्छेदकधर्मकत्वजनकतानामवच्छेदकमेवेति तादृशधर्मत्वेनानु
गमसम्भवात्, स्वावच्छेदकघटितत्वात्तस्यास्तदोक्ताविरूपस्य जनकत्वस्य तत्त्वस्य
वा सम्भवाच्च । कदाचित्तन्मुराधवच्छिन्नजनकतानां च द्रव्यजनकतात्वे
मानुगम इत्यत एव । अतएव बोधितावयवमन्य प्रकृतानुमितिजनकता
वच्छेदकविषयतात्वेनावयव्यसिरेक्यासिरेवियतयोस्तरस्यतिपक्षमन्वे च
विरोध्यनुमितिजनकतात्वेन नानाविधत्वासिन्नजनकतानां चानुगम कृतः ।

यद्यपि तून्नाज्ञानास्वीकारपक्षे श्रुतिरूप्याद्युपादानमूनमज्ञाननिव-
र्तकत्वज्ञानानाधदोषप्रसिद्धया उक्तोपाधिर्न सम्भवतीति । तत्र, तून्ना
ज्ञानाङ्गीकारेणैव उतोपाधिकथनात् । तून्नाज्ञानानङ्गीकारे तु स्वनिष्ठ
विषयताप्रयोजकदोषप्रयोज्यविषयताप्रयान्तरं स्वभावकाभिमत बाध्यत्वम्,
श्रुतिरूप्यनिष्ठविषयताप्रयोजकतादृश्याविरूपदोषप्रयोज्यविषयताप्रयत्नस्य
सादृश्याविरूपदोषे अभावाच्चादृश्यादप्रयोज्यविषयतावत्त्वस्य साध्य
क्यावकत्वम्, घटादिनिष्ठविषयताप्रयोजकविषयक्यादप्रयोज्यविषयताप्रय
त्वेत्यादिवाक्यादप्रयोज्यतादृश्यादप्रयोज्यविषयतावत्त्वविहेन घटादौ
साधनान्नाशकत्वेनोपाधिरतसम्भवात् । अथवा तून्नाज्ञानास्वीकर्तुमते अविव्याति

रिक्तदोषप्रयोज्य—विषयतावत्त्वमुपाधि, तस्य शुक्तिरूप्यादौ साध्यव्यापकत्वाद्दटादौ साधनाव्यापकत्वात् । देहात्मैक्यादावाविद्यातिरिक्तदोषाभावे तत्र साध्यव्यापकत्वाभावेन तस्योपाधित्वासम्भवे तु स्वमिथ्यात्वनिश्चयानिश्चितमिथ्यात्वकदोषप्रयुक्तभानवमुपाधिशोध्यम् । नच निश्चयत्वस्य धर्मितावच्छेदकादिभेदेन नानात्वादननुगम इति वाच्यम्,— स्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितम् तेषां भयत्वावच्छेदकत्वं स्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन विषयताविशिष्टविषयताशून्यवस्तुपानुगतनिश्चयत्वस्यैव निवेशात् । अन्त्याशे सधमानात्मकमिथ्यात्वनिश्चयमादायैवापाधुपपादनसम्भवेनान्त्याशे सद्यसात्मकस्य मिथ्यात्वनिश्चयस्यासम्भवेऽपि क्षतिविरहात् । यद्वा प्रकाशितान्तरानवच्छिन्नमिथ्यात्वनिरूपितम् कारिताकत्वमेवानुगतमिथ्यात्वनिश्चयत्वम्, अशये कोटद्वर्षीयप्रकारतयोरवच्छेदावच्छेदकभावस्य सप्तनिपक्षमन्यसिद्धिरात् । आतेरव्याप्यवृत्तितास्वीकर्तुमश्यादिमते तु सद्यस्तत्तात्पर्यवच्छेदकमिथ्यात्वविषयिताकत्वमेव मिथ्यात्वनिश्चयत्वम् । स्पष्टं च केषां न्यविमन्यगादाधर्माभावे वस्तुतस्तु सन्देहीत्याकारकप्रतीतिसिद्धौ विषयताविशेषस्तदपरममित्यस्य स्वयमेवाभ्युपगमतया मिथ्यात्वनिष्ठतादृशविषयताभिन्नविषयताकरवमेव मिथ्यात्वनिश्चयत्वमिति सम्भवादननुगमकमन स्वाभ्युपगमविरहः ।

यदपि नेहानेति श्रुत्यादिजन्यनिश्चयेनेधरीयनिश्चयेन च इत्यत्र मात्रस्य मिथ्यात्वेन निश्चितत्वादतादृशदोषाप्रसिद्धिरिति । तत्र, नेहानेति श्रुतिजन्यबोधस्य ईशसेयज्ञानस्य च मिथ्यात्वनिश्चयरूपत्वाभेदेः सिद्धावपि दोषमिजयत्समिज तदविशेष्यकमिथ्यात्वनिश्चयानिश्चितमिथ्यात्वकत्वविषयत्वेन दोषाभावात्, उक्तश्रुतिजन्यम्येशरीयस्य च निश्चयस्य दोषमिजमभिज विशेष्यकत्वेन तदविशेष्यकत्वाभावात् । स्वमिजानिश्चयेऽप्यकमिथ्यात्वनिश्चयानिश्चितमिथ्यात्वकदोषप्रयुक्तभानवस्य घटादावपि सत्त्वाभावेनान्यापकत्वनिर्वाहाय दोषमिजेति । स्वमिज यदोषमिजमीश्वर तदविशेष्य

केव घटाविषे मिथ्येत्यादिनिश्चयेनाविवाह्यादोषमिथ्याव ज्ञेयमिति सा-
धनान्यापकत्वनिर्वाहात् ।

यद्यप्युक्तरूपस्येवावित्तस्य सम्भवति, शुक्तिरूप्यतज्ज्ञापकदोषौ
मिथ्येत्यादिनिश्चयमादाय साधनान्यापकत्वात्, यत्र प्रतिभासिकान्तरा
विक्षेप्यक स्वविशेषकामिथ्यात्वज्ञानञ्च जात तत्र साध्यान्यापकत्वाच्चेति ।
तत्र, सर्वज्ञे प्रमात्वेनोभयमतसिद्धिरस्य तादृजनिश्चये विधेयगत्वात्,
शुक्तिरूप्यतज्ज्ञापकदोषौ मिथ्येति निश्चयस्य प्रतिभासिकमात्रमिथ्यात्व
वादिमते ज्ञापकामिथ्यात्वाच्चे अमत्वात् तादृजनिश्चयवारात्, सभिन्न
यद्दोषमिथ्य तद्विशेष्यकत्वस्यामे स्वामात्राविशेष्यकत्वस्य निषेधेन मेहना
नेत्यादि श्रुत्यादिजन्यबोधवाराणस्य प्रतिभासिकान्तरविशेष्यकवृत्तिवित्वा
तिभासिकविशेष्यकगमिभ्याम्बानिश्चयप्रसङ्गस्य च सम्भवात् ।

यदपि दापत्वस्य सकलदोषानुगतस्यैकस्याभावादेकैकदोषस्य दोष-
त्वेन निवृत्ते तत्रमुक्तभान्तरस्य न साध्यन्यापकतासम्भव, अन्यतमत्वेन
रूपेण दोषाण निवृत्त अनन्तदोषघटितान्यतमत्वस्य दुर्लभत्वापत्ति, ताव
दन्यतमत्ववत्क त्वरूपतो निवेष्टाभ्युक्तेवत्त्वेव्यविद्यादोषाणामेव ताव
दन्यतमत्वरूपेण निवेष्टसम्भवेनावाध्यान्ववैयर्थ्यापत्ति, चेन्न रूपेण
साध्यकदापकताग्राहकतर्कमावश्य, अवस्था प्रतिभासिकानामन्यतमत्वेमेव
रूपेण तादात्म्यसम्बन्धेनोपाधि वस्थापत्ति, किञ्च स्वाप्तादिप्रमे मातृातिक
दोषस्यापि सम्भवेन तस्य स्वभावकजाग्रदादिवाध्य वेन साध्यन्यापकत्व
हानिश्चेति। तदपि न, अत्वावाच्छिन्नज-यतानिरूपितजनकनावरत्वेन दोषा
णामनुगमात् उक्त हि पदक्षमणितोषितौ— “अमत्वावाच्छिन्नकार्यतानिरू-
पितकारणताशक्तित्व च दोषत्वमि” ति १, अज्याप्यवृत्तिजातिस्वीकर्तृमि
मादिमते मपत्वस्यान्याप्यवृत्तित्वेपि चातिरूपतासम्भवेन तस्याप्यनुगतत्वात् ।

न तेरेव्याप्यवृत्तित्वास्वीकारेण स्वप्रतियोगिनिष्ठत्वस्यानुयोगिनिष्ठविशेष्यतानिरूपितत्वं स्वावच्छिन्नत्वैतद्विषयसम्बन्धेन सम्बन्धविशिष्टान्यपकारताम्याभित्वरूपस्यानुगतभ्रमत्वस्य गदाघरेणैव हेतुमध्ये निर्वचनत्वात् । अन्यथास्यात्स्वीकर्तृणा निरूप्यनिरूपकमावापनाविषयताकञ्चानद्वयस्य प्रमत्तत्वाङ्गीकर्तृणा सिद्धान्तिनाम्नतेषु स्वनिरूपकज्ञानानिरूपितत्वं स्वनिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन विषयताविशिष्टविषयतावच्छिन्नत्वं भ्रमस्याभित्वानुगतप्रकारस्यास्माभिर्ज्ञानवाधार्थ्यवादे प्रदर्शितत्वात् । सद्भिषिक्तत्वरूपमिध्यात्वविचारे भ्रमत्वस्य जातिरूपतायास्तदवच्छिन्नजनकत्वेन दोषानुगतस्य च भवसैवोक्तत्वेनात्रानुगतमोक्षेः सन्दर्भविकल्पत्वाच्च । अन्यतमत्वेनापि दोषानुगतमसम्बन्धः, अन्यतमत्वस्व च स्वरूपतो मानार्त्ताकारेण दुर्भेद्यत्वाविरहात् । नचैवं व्यक्त्यन्वयतमत्वेनैवानुगतमतीत्युपपत्तावतिरिक्तज्ञात्वात् । सिद्ध्यापत्तिरिति वाच्यम् ;— इदंत्वात्, सिद्धान्तेतिरिक्तज्ञातेरनर्त्ताकारात् । नचविद्यान्मदोषाणामेषान्यतमत्वेन निवेद्यसम्भवेनावाध्यान्तवैधर्म्यमिति वाच्यम्, — अविद्यातिरिक्तदोषमात्रनिष्ठान्यतमत्वपटितोपाधात्वाध्यान्तस्यानिवेद्यात्, अविद्यासाधारणतद्वटितोपाधात्वेव तन्निवेद्यात्, अविद्यासाधारणान्यतमत्वपटितविरिक्तदोषमात्रनिष्ठान्यतमत्वयोर्भेदात्, अवाध्यान्तपटितत्वादशान्यतमत्वपटितस्य लघोरुपाधित्वसम्भवेऽपि प्रकृते वैयर्थ्यान्वकाशात् । न च सादृशलघुत्वात्सोपाधित्वासम्भवं, तेन रूपेण साध्यव्यापकतामाहकसर्कामावात्, अन्यथा प्राप्तिमासिकानामन्यतमत्वेनोपाधित्वावतिरिति वाच्यम् ;— तत्ताया निशिष्टसत्तायाश्च द्रव्यत्वव्यापकतामाहकतर्कमदोषजन्यज्ञानविषयत्वाविद्यान्मदोषजन्यज्ञानविषयत्वयोरपि तत्सम्भवात् । प्राप्तिमासिकानामन्यतमत्वेनोपाधित्वस्येष्टत्वात् । देहार्थमैक्येतिरिक्तदोषाभावे अविद्यातिरिक्तदोषनिष्ठान्यतमत्वपटितस्योपाधित्वासम्भवस्तिष्ठ एव, देहात्मैक्ये साध्यव्यापकताभज्जात् । तदानीमवाध्यान्तपटितस्यैव तत्साधारण्येन उपाधित्वसम्भवात् । स्वामादिभ्रमे प्रातीतिकदोषस्य सम्भवेऽपि

योऽस्ति तद्गोपविद्यादिवस्य व्यावहारिकस्य^१ स्वाभाविकानुपपत्त्यस्य सम्प्र
 भेग तमादायैवोपपत्त्योपपादनीयत्वात् । तथा च दृश्यत्वानुमाने तत्को
 पाधिद्वयं दुर्बारम् । अतः चोपाधिद्वयस्य विपक्षाद्विपक्षस्तुच्छाच्च न्या
 वृत्तत्वात्मा^२पस्यन्मासत्तैवोपाधित्वमित्युक्त्यनगतेऽप्युपाधित्वनिर्वाहः । निह
 त्तोपाधिसाध्ययोग्यतिरेकस्यासितत्वाच्च साध्यामात्रसाध्यत्वाभावाकरी सति
 साध्यात्मापकत्वप्रुपाधित्वमिति नतेवि नानुपपत्तिः ।

यत्तु ज्ञानज्ञानमात्रवाच्ये देहात्मैक्ये मित्यामूने साध्याव्यापकत्वात्
 नयोत्पादित्वसम्भव इति । तत्र, नेहं रजतमिति प्रत्यक्षस्य श्रुतिरूपस्य
 मापकतावकाशं देह इति प्रत्यक्षस्यैवोपाध्यामाप्यज्ञानायास्कन्धितस्य देहात्मैक्य
 मापकतया तद्व्याख्यायिष्यादित्यवरोधमयुक्तमात्रकस्य तत्र सत्त्वासाध्य
 व्यापकतानिर्वाहः । तस्य ज्ञानज्ञानमात्रवाच्ये प्रमाणाभावात् ।
 अन्यथा तस्यापि ज्ञानप्रमानावाच्यत्वेन पञ्चाग्न्यावापत्वा सिद्धतापमस्य
 दुर्बारत्वात् ।

यद्वि- पर्वतावयववृत्त्यन्वत्त्वादित्येतावनवत्यक्षमासन्पातैर्दृविशेषण
 वाहेन पक्षेतरवत्तुत्त्वत्वात्मानयोत्पादित्वसम्भव^३, उक्तं हि मनौ “न हि
 पक्षेतरात्मे स्वव्याप्यतत्त्ववेदानुपाधौ उपाधिकक्षणस्यातिशयोक्तिः”, तस्मान्मुक्त
 तर्कमात्रेण उपापकत्वानिश्चयात्, बाधोभावे च तर्कोत्तरेव ; एवं पर्वता
 वयववृत्त्यन्वत्त्वादिकोपाधिः पञ्चाग्न्यावयववर्तकविशेषणवदव्य^४ इति ;
 तथा च पक्षेतरवत्तुत्त्वत्वेन पर्वतावयववृत्त्यन्वत्त्वादर्शयोक्तमनिवाद्येनुपाधि
 त्वमुक्तं तथा तत्सदृशयो रववापकेत्याद्युपाधोपपत्तिः । तत्र, अत्राध्यान्त
 विशेषणस्य वासनादिवोपपत्त्युक्तविषयविषयद्वयोक्तत्वाविपक्षान्तरावकाशेन
 पर्वतावयववृत्तिविशेषणस्य च पर्वतावयववृत्त्यादिनो विपक्षान्तरावकाशेन
 तद्वान्तदर्शान्तरिकवोक्तयोगि साधनवत्पक्षमात्रव्यावर्तकविशेषणवत्त्वा

भावात् । न च साधनवत्त्वमात्रमवर्तकत्वताम साधन-
वद्विपक्षाव्यावर्तकत्वम् , साधनवद्विपक्षनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकताया
जनवच्छेदकं यद्विशेषणं तदुपाटितस्वपर्यवर्तितम् , तथा च पर्वतावयव
वृत्त्यादिकं विशेषणमन्वत्त्वादिनिष्ठाया उक्तावच्छेदकताया जनवच्छेदकमिति
न तदुपाटितस्योपाधिरित्यन् , साधनवद्विपक्षे जयोगोलकादौ पर्वतावयव
वृत्त्यवयवादिनते भेदावस्थात् , आर्द्रेभ्यनविशेषणस्वाद्वत्त्वस्य च साधन
वदयोगोलकनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकतावदुपाटितस्योपाधिरित्य-
सम्भवादिति वाच्यम् ;— तथासति प्रकृते साधनवद्विपक्षप्रतिद्वया प्रकृ
तोपाधयोस्तन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकविशेषणवदितत्वस्या—
सम्भवेन उपाधिताया दुर्वास्त्वात् । न च यद्विशेषणवदितस्य मस्यो
पाधिराश्रयाद्विशेष्यमिति प्रकृतसाधनवद्विपक्षत्वोपपत्त्यावोक्तिस्तत्र तद्विशेष्ये
पणं साधनवद्विपक्षाव्यावर्तकमित्यव्यावृत्तविशेषणस्यापि तादृशरक्षणानयो
रुपाधितासम्भव इति वाच्यम् ,— प्रकृतानुगते प्रत्यक्षादिना मावत्त्व
मव्यवधानतया पक्षस्यैव साधनवद्विपक्षत्वेन तस्यावर्तकविशेषणवदितत्वे
पुनराधित्वाविरोधात् । बहिरनुग्नः कृतकत्वादित्यादौ पक्षे साधनभाष
निष्ठावदशायां पक्षेतरत्वस्याप्युपाधिर्येन सर्वसिद्धत्वात् ।

यदपि यद्रूपवच्छिन्नप्रतियोगिताकामावत्त्वं साधनभाषव्याप्यता
वच्छेदकं तद्रूपवच्छिन्नस्य साधनभाषकत्वनिष्ठावदुपपत्तिरित्यम् , यथा
आर्द्रेभ्यनत्ववच्छिन्नाभावत्वस्य भूमाभाषव्याप्यतावच्छेदकत्वावच्छिन्न
स्य तत्तावत्त्वम् , प्रकृते च स्वभाषकामित्यव्याप्यतावच्छिन्नतामावत्त्वेन
भावत्वस्य लघुना दोषप्रयुक्तमानान्वत्त्वावच्छिन्नाभावत्वेन व्याप्यतावच्छेद
कान्तरेण घटितत्वाज्ञीकृत्यमत्वादिद्वयावच्छिन्नतावच्छेदकत्वभावेन न तद्रूप
वच्छिन्नस्योपाधिताग्रन्तः ; एतं द्वितीयोपाधिविनिः अत्र एव क्षीर

जन्यत्वाभावत्वस्य न कर्तृजन्यत्वाभावव्याप्यतावच्छेदकत्वं लघुना जन्य-
त्वसामान्याभावत्वरूपव्याप्यतावच्छेदकान्तरेण घटितत्वादित्युक्त मणाविति ।
तदपि न, विशिष्टाभावस्यातिरिक्तत्वेन धर्मभेदेन वैयर्थ्याभावात् । स्वस-
मानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकान्तरघटितत्वस्यैव व्यर्थविशेषणत्वरूपत्वात् ।
न च विशेष्यविशेषणाभावयोरेव विशिष्टाभावरूपत्वाद्वैयर्थ्योक्तिर्निर्वाह-
इति वाच्यम्,— तथा स्वोक्तौपि वैयर्थ्यासम्भवात्, स्वसमानाधिकरण-
व्याप्यतावच्छेदकान्तरेत्यत्र स्वसमानाधिकरणपदस्य स्वव्यापकपरत्वात् ।
अन्यथा बहिमान्बाहिमदन्यावृत्तेरित्यादौ बहिमदन्यावृत्तित्वस्यापि बहि-
व्याप्यतावच्छेदकत्वानुपपत्तेः । स्वसमानाधिकरणपदस्योक्तार्थपरत्वाभिमा-
येणैव सामान्यनिर्हर्तौ गदाधरेणामिहितम्— “ तत्तद्व्यर्थवच्छिन्ननिरूपित-
विशयितान्यतमविकथितानिरूपकतावच्छेदकधर्मवत्त्वस्य लक्षणत्वं तदधिक-
विकासकृतया विशेषणकार्यकयमित्यवसेय ” इति ।

यदपि येन विशेषणेन विनापि व्याप्ति गृह्यते तदेव व्यर्थविशेषण-
मिति स्वोक्ताराहुक्तस्थले वैयर्थ्यासम्भव, अत्राप्यान्तविशेषण विनापि
दोषप्रदुक्तभानस्वभावात् साध्यव्याप्तिमहत्सम्भवात्, उक्तं हि मणा—
“ उक्तस्थले शरीरान्तरत्वे व्यर्थविशेषणत्वम्, कायधनजन्यत्वस्यैव
व्याप्यत्वात्, येन विशेषणेन विना न व्याप्तिगृह्यते तस्यैव यावदनाद्य-
च्छेदकत्वमित्यभावात्, जत एव प्राणोद्भिदवाक्चित्त्वं रूपादित्युक्तं यद्यपि गत्ये
गन्धस्मैवाभिन्त्यङ्गदत्तादित्यादौ रूपादिषु मध्ये इत्यन्तर्वाहकत्वमपि
यद्यपि, तेन विनापि व्याप्तेर्यथा ” इति । अत्रोच्यते येन विशेषणेन
विना व्याप्तिगृह्यते तदेव व्यर्थविशेषणमित्यस्य व्याप्तिमहत्त्वसमानाधिकरण-
भदपतिसंयोगितावच्छेदकविशयितानिरूपकतावच्छेदकत्वं यत्र तत्र व्याप्यता-
वच्छेदकत्वाभाव, यथा जन्यत्वाभाव कर्तृजन्यत्वाभावव्याप्य इति ग्रहे
शरीरजन्यत्वामात्रावाप्यजन्यत्वमित्यवयवतावच्छेदकत्वात् शरीरजन्य

त्वाभावरं न व्याप्यतावच्छेदकमित्यर्थः; सूत्रायुक्तः, बहिष्काप्यवानिति
 व्याप्तिप्रदे भूगत्वावच्छिन्नविषयतावच्छेदकसत्त्वेन घूमत्वापि व्याप्यतावं
 च्छेदकत्वाभावापत्तेः । न च किञ्चिद्वर्गावच्छिन्नविशेष्यक्यद्वयाप्तिमहत्त्व
 समानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकविषयितानिरूपकतावच्छेदकत्वं यस्य
 तस्य तद्व्याप्त्यवच्छेदकत्वाभाव इत्येव व्याप्तिः, तथाच निर्भगितावच्छेदक
 क्वयाप्तिप्रदे षटावेनिरूपितषट्संयोगादिनिष्ठव्याप्तिप्रदेपि भूगत्वावच्छिन्न
 विषयितावच्छेदकसत्त्वेपि न क्षतिः, यत्तदेन बहिष्काप्येव ग्रहणादिति वा-
 च्यम् ;— साध्याभाववद्वृत्तिर्वादिरूपव्याप्तेर्वूमत्वालोकर्वादिरूपहेतुताव-
 च्छेदकभेदेऽप्यभिमतया आलोको बहिष्काप्य इति प्रदे भूगत्वावच्छिन्न
 विषयितावच्छेदकसत्त्वात् । नचात्र व्याप्तिप्रदेन हेतुतावच्छेदकघटितहेतु
 समानाधिकरणेत्यद्विभक्तिरेव निवक्षितः, किञ्चिद्वर्गावच्छिन्नविशेष्यकत्वं च
 नोपादेयमिति वाच्यम् ,—तथा सति शरीरजन्यत्वाभावस्यावच्छिन्नसमानाधि-
 करणारम्भताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावघटितव्याप्तिर्यो जन्मत्वसमा-
 न्यामावावच्छिन्नसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावघटित-
 व्याप्तिर्भिन्नतया शरीरजन्यत्वाभावत्वघटितव्याप्तिमहत्त्वसमानाधिकरणभेद
 प्रतियोगितावच्छेदकविषयितानिरूपकतावच्छेदकत्वाभावेन तादृशव्याप्त्यव-
 च्छेदकताया दुर्गत्वात् । एवं स्वनायकाभिमतानाभ्यदोषप्रयुक्तमावत्ता
 भावस्यावच्छिन्नघटितव्याप्ति तादृशमावत्त्वस्यावच्छेदकताया अनपायेना
 बाधान्तविशेषणघटितस्योपाचित्वं दुर्गतरिति ।

यदपि केवलबोध्यजन्यज्ञानविषयत्वे साध्यव्यापकतामाहकतर्कसत्त्वे
 प्यबाध्यान्तविशेषणघटिते तदभावेन साध्यव्यापकत्वाभावाघटितस्य नो-
 पपत्तिरिति । तत्र, शुद्धसर्वविशिष्टसत्त्वयोर्द्रव्यत्वव्यापकतावदभावि-
 तसम्भवात् ।

एव अधिष्ठानत्वाभिमतसमस्तसाकदोषजन्यज्ञानविषयत्वगन्ध-
रसादि, शुक्तिरूप्ये शुतुद्रादिरूपाधिष्ठानसमस्तसाकदोषसङ्ख्यादिदोषजन्य-
ज्ञानविषयत्वसत्त्वेन साध्यव्यापकत्वात्, यटादौ चाधिष्ठानत्वाभिमतसमस्तस-
मस्तसाकदोषावसिद्ध्या उक्तोपाये साध्याव्यापकत्वात् ।

यत् निरुक्तत्वस्य लोपाभित्ति सम्भवति, असाधारोपितक्षणिकत्वाद्दे-
गिरयामूर्ते निरुक्तत्वाभावेन साध्यव्यापकत्वात्, तत्राधिष्ठानभूतब्रह्मसम-
स्तसाकदोषावसिद्धेरिति । तत्र, अधिष्ठानपदेन स्वजनकज्ञानविषयवच्छेदका-
स्मैव निवृत्तजन स्थिरत्ववच्छिन्नब्रह्मविषयकाज्ञानकार्ये अपि कल्पे स्वजन-
काज्ञानविषयवच्छेदकीभूतस्थिरत्वसमस्तसाकदोषजन्यज्ञानविषयत्वसत्त्वेन --
साध्यव्यापकत्वनिर्वाहात् । अतिरेकसाधने व्यर्थत्वोपपत्त्यस्तु पूर्ववतिर-
समीपम् ।

एव सर्वव्यापकत्वनिषेधगन्धरूपे, तस्य च प्रतिभातिके साध्य-
व्यापकत्वाद्भिरव्यापकत्वस्य साध्याव्यापकत्वात् ।

यत् स्ववैसाध्यात्वादिविशिष्टतया यायादिव दृश्यत्वोपरि निवृत्ता-
त्वादिविशिष्टतया अनिस्तात्पर्यसत्त्वादिष्ववत्त्वाभावस्य साध्यव्यापकत्वापो-
षाभिव्यक्तम्, अतिशयतत्पर्यविषयताभावस्य च साध्यव्यापकत्वेति ता-
दृशतात्पर्यविषयत्वस्य ब्रह्मजननिष्ठतया तदभावेन साध्याव्यापकत्वानोपा-
धित्वमिति । तत्र, सर्गादिमाधनत्वप्रकारकश्रुतितात्पर्यविषयताभावस्योपा-
धित्वत्वात् । तस्य प्रतिभातिके साध्यव्यापकत्वात्वात्साध्याव्यापकत्वात् ।

एव प्रतिभातिके गन्धरूपे । तत्र असाध्यविषयकज्ञानव्यवस्था-
देहाभौते असाध्यवेदेहादिविषयकज्ञान- १ १०००० साध्यव्यापकत्व-
रूपमिति ।

एवं प्रतिभासमाशरीरत्वमप्युपाधि । तच्च स्वविवेकज्ञानाभि-
करणकालासम्बन्धित्वम् । एतेन प्रतिभासमाशरीरत्वं यदज्ञानविषयानव-
च्छेदकत्वं तदा शुक्तिरूप्यादेरसत्त्वादिना नाशना मते शुक्तिरूप्यादे-
रसत्तासत्त्वेन तेषु तदसिद्धे साध्यव्यापकताभङ्गः, नचासत्तासत्त्वादेव न
तत्राज्ञानविषयावच्छेदकत्वमिति तदभावस्याधतत्वात्साध्यव्यापकत्वमुपपन्न-
मिति वाच्यम्, - असत्तसत्त्वेन धीवादिना भवता तत्सम्भवात्; अशुभ-
मिति ज्ञानवच्छेदशृङ्खलानस्य शुक्तावात्, स्वकालत्वव्यापकत्वधीकाव-
मतिभासमाशरीरत्वमित्युक्तावी शुक्तिरूप्यादौ तदसिद्धे, असत्तसत्काल-
प्रसिद्धेरिति निरस्तम्, निरुक्तमतिभासमाशरीरत्वस्यासत्त्वादिमते
प्युपपत्तेरिति ।

इति शेषकुलिलकस्य यादवादिनिवासरसिकस्यानन्ताचार्यस्य कृतौ
न्यायभास्करे दृश्यवादिहेतूना निरुपाधिकत्वगणो द्वादश ।

न्यायभास्करगन्ध स्समाप्त ।

